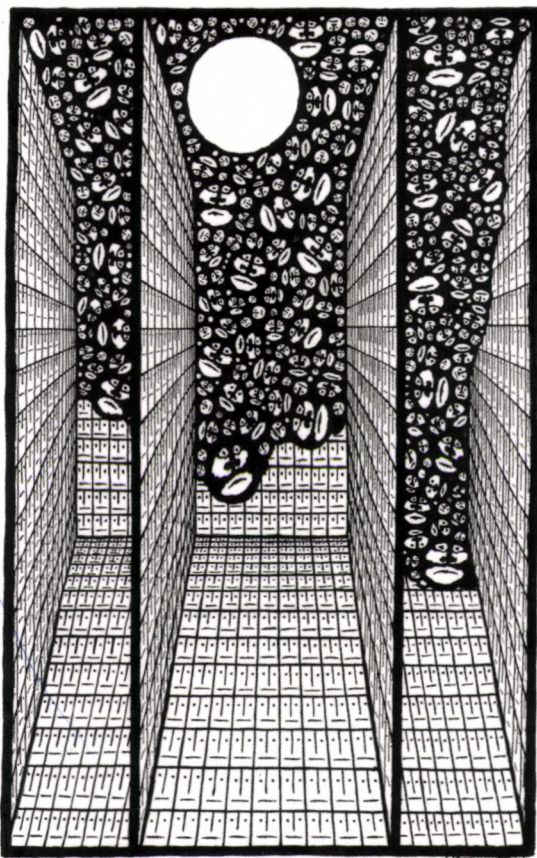

Kornai János

LÁTLELET

TANULMÁNYOK A MAGYAR ÁLLAPOTOKRÓL

KORNAI JÁNOS a Harvard Egyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem professor emeritusa. A Collegium Budapest – Institute for Advanced Study alapító főmunkatársa annak megszűntetéséig. Kilenc tudományos akadémia tagja, tizennégy egyetem díszdoktora, számos kitüntetés tulajdonosa. Az Ökonometriai Társaság, az Európai Közgazdasági Társaság és a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnöke, továbbá az MNB Jegybanktanács tagja volt. Munkáiban a szocialista rendszer és a posztoszocialista átalakulás kritikai elemzésével foglalkozik.

Kornai János

LÁTLELET

Kornai János

LÁTLELET

Tanulmányok a magyar
állapotokról

hvg könyvek

Kornai János ■ Látélet – Tanulmányok a magyar állapotokról
© Kornai János, 2017

Illusztráció ■ Tettamanti Béla
© Tettamanti Béla, 2017
A szerző fotója ■ Fazekas István

HVG Könyvek

ISBN 978-963-304-513-8

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti úton vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Kiadja a HVG Kiadó Zrt., Budapest, 2017

Felelős kiadó: Szauer Péter

www.hvgkonyvek.hu

Szerkesztette ■ Patkós Anna
Tipográfiai terv ■ Környei Anikó
Nyomdai előkészítés ■ Szalai Éva

Nyomás: AduPrint Kft.

Felelős vezető: Tóth Zoltán

Zsuzsának

Tartalom

ELŐSZÓ	9
1. SZÁMVETÉS [2011. január]	19
Demokrácia 22 Sajtószabadság 26 Jogállam 27 Kapitalizmus 29 Magántulajdon 31 Növekedés és fejlődés 32 Elosztás 39 Bizalom 44 Összegezés 46	
2. KÖZPONTOSÍTÁS ÉS KAPITALISTA PIACGAZDASÁG [2012. január]	49
Példák 52 Érvek pró és kontra 60 Hatalom és központosítás 68 Bizalmat aláásó „együttélés” 71 Állami önkényeskedés – és a piac reakciója 77 Mit várok ettől az írástól? 82	
3. FENYEGETŐ VESZÉLYEK [2014. május]	85
Posztkommunista demokráciák, autokráciák és diktatúrák 89 Nacionalizmus 92 A radikalizálódás és az expanzió veszélye 93 Zárógondolatok 95	
4. PÉLDAKÉPÜNK: KÍNA? [2014. augusztus]	97
Kína fejlődési pályája – a rohamos növekedés periódusa 101 Kína fejlődési pályája – a lassuló növekedés periódusa 105 Kína jövője? 109 Képes-e Magyarország követni a kínai példát? 110 A pozitív elemzés összefoglalása 112 Kívánatos-e Magyarország számára a kínai példa követése? 113 Van-e értelme erről vitatkozni? 115	

5. U KANYAR MAGYARORSZÁGON [2015. április]	117
Elfordulás a demokráciától, a jogállamtól, a magántulajdontól és a civil társadalomtól – megszállott központosítási törekvés 119 Az állam és a piac viszonya – torz szimbiózis 125 Intellektuális csapdák és félreértések 129 A nacionalizmus veszélyei és a „pávatánc” 137 Az „ideológiai” szféra 142 A jövő lehetséges forgatókönyvei 144	
6. MÉG EGYSZER A „RENDSZERPARADIGMÁRÓL” [2016. október]	153
ELSŐ RÉSZ ■ KAPITALISTA VERSUS SZOCIALISTA RENDSZER	157
Rendszer 157 Típusok és jellemzőik 160 A posztoszocialista régió országainak besorolása a „kapitalista versus szocialista rendszer” tipológia szerint 166 Statikus ábrázolás és az átmenetek 170 A kapitalizmus versus szocializmus tipológia magyarázó ereje 172	
MÁSODIK RÉSZ ■ A KÉT NAGY RENDSZER VÁLTOZATAI, ALTERNATÍV POLITIKAI-KORMÁNYZATI FORMÁK	175
A nagy rendszerek változatai 175 Demokrácia, autokrácia, diktatúra 177 Az autokrácia és a diktatúra puhasága–keménysége 183 A két tipológia viszonya 185 A posztoszocialista országok besorolása a politikai-kormányzati formák tipológiája szerint 187 Az autokrácia elnevezés védelmében 192 A „demokratizálás harmadik hullámának” elapadása 194 A térképek empirikus alátámasztásáról 197	
HARMADIK RÉSZ ■ MAGYARORSZÁG HELYE A KÉT TIPOLÓGIA SZERINT	200
Az általános gondolkodási keret szembesítése a magyarországi tapasztalattal 200 A magyarországi kapitalizmus 201 A magyarországi autokrácia 206 A magyar kormány külpolitikája 209 Magyar hibrid? 212 Az Orbán-rendszer 215 Záró megjegyzések 218	
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	227
A KÖTETBEN KÖZÖLT ÍRÁSOK PUBLIKÁCIÓINAK BIBLIOGRÁFIAI ADATAI	229

Előszó

AMIKOR 2010 ŐSZÉN HOZZÁKEZDTEM a kötet első tanulmányának, a „Számvetésnek” a megírásához azzal a szándékkal, hogy minél előbb közzétegyem, mégpedig napilapban, az azóta felszámolt *Népszabadságban*, az írás főbb üzenetei már régóta kirajzolódtak bennem. Sokkal korábban, a demokrácia ismerveiről folytatott vitákban Schumpeterhez és követőihez csatlakoztam, akik szerint a demokráciát elsősorban az különbözteti meg más politikai formáktól, hogy a mindenkori kormány *leváltható* (Schumpeter, 1942/2010). Nincs szükség összeesküvésre, katonai puccsra, felkelésre, terrorcselekményekre, sem véres lázadásra vagy polgárháborúra. A leváltáshoz békés és civilizált eljárás áll rendelkezésre: a választás. A nyertes átveszi a kormányzás felelőségét, a vesztes pedig tudomásul veszi a vereséget, és eredményes kormányzást kíván a nyertesnek.

Tizenöt évvel a berlini fal összeomlása után előadást tartottam a rendszerváltás sikereiről és kudarcairól (Kornai, 2005): éppen azt tekintettem a legfontosabb sikernek, hogy végre Közép- és Kelet-Európában, a világnak ebben a sokat szenvedett régiójában is meghonosodni látszik a demokrácia. Bizonyosságul egy táblázatban foglaltam össze, hogy melyik országban hányszor ment már végbe békésen és civilizált eljárással a kormányváltás. Magyarország is ott szerepelt a táblázatban. Akármelyik pártcsoportosulás nyert, a vesztes (beleértve az első Fidesz-kormányt is) tudomásul vette a döntést. Akkor kezdtem aggódni, amikor a 2002-es választások után a vesztes nem volt hajlandó belenyugodni a vereségébe.

Új jelszava: „A haza nem lehet ellenzékben!” Az aggodalom szív-szorító szorongássá vált, amikor Orbán Viktor, ez a kőkemény akaratú politikus nevezetes kötcsei beszédében (Orbán, 2009, 4–5. o.) bejelentette: olyan rezsimet kíván létrehozni, amely akár 15–20 esztendőn át is kezében tartja a hatalmat. Nem nyugtat-tam meg magamat azzal, hogy ez csak amolyan választási mell-döngetés volt.

Az új kormányzat egy napot sem vesztegetett el a 2010-es vá-lasztási győzelem után, amely kétharmados többséget biztosított számára a parlamentben. Azonnal hozzálátott ahhoz, hogy gyen-gítse, sőt – amilyen gyorsan csak lehetett – lerombolja a fékek és ellensúlyok rendszerét. Nem volt nehéz összeszedni a tanulmány állításainak alátámasztására a vészjósló első intézkedésekről szóló beszámolókat. Módszeres áttekintésük – legalábbis a szerző szá-mára – igazolta, hogy bekövetkezett a baj: Magyarországon, első-ként a korábban a diktatúra alól felszabadult Kelet-Közép-Euró-pában, határozott intézkedések következtében megkezdődött az autokrácia kiépítése.

Láttelelet kellett felvenni, mint ahogy láttelelet ír az orvos, amikor megvizsgálja a súlyos sérültet. Nem természeti kataszt-rófa okozta a sérülést, nem is véletlen baleset; emberek okozták, előre feltett szándékkal. Az orvosi láttelelet köteles megállapítani, vajon nyolc napon belül gyógyul-e a sérülés. Habozás nélkül meg-állapíthatja, hogy a sérülés hosszú ideig nem fog begyógyulni, és maradandó károkat fog okozni. Az orvosi gyakorlatból vett ha-sonlatról a valóságos folyamatra áttérve: a történelemben elő-fordulnak ideiglenes változások, hullámvázások és ingadozások. Ha egy ideig rosszabbul mentek is a dolgok, a társadalom egészséges szervezete kiheveri. Sajnos azonban időről időre keletkeznek ir-reverzibilis károsodások. Ez történt most a mi országunkkal. Még ha valamikor véget is ér az autokratikus uralom, 2010-ben olyan folyamatok kezdődtek meg, amelyek történelmi méretekben is súlyos pusztítást és veszteséget okoznak.

Mit ér a korai vészjelzés? A tárgyilagos olvasó ellenőrizheti: a tanulmányokban jelzett aggályok sorra beigazolódtak. Egy évvel később készült el a „Központosítás és kapitalista piacgazdaság” című tanulmány. Közel három tucat példával mutatta be, hogy mennyire erős a központosítási tendencia. Előre jelezte, hogy a tendencia folytatódik majd. Ám hiába jelezte a veszélyt hat évvel ezelőtt a tanulmány. Csak nagy késleltetéssel kezdődött meg a tiltakozás. Azóta is alig telik el egy-egy hónap anélkül, hogy ne kapnánk híradást újabb és újabb központosítási jelenségekről. A napokban számolt be a sajtó arról, hogyan választják ki „felülről” egyik vagy másik középiskola igazgatóját (Magyar Narancs, 2017). Szinte hihetetlennek látszik, de mégis ez történik: egy bürokratikus központban végzik el azt a szelekciót, amelyben a tanárok, a helyi önkormányzat, a szülők és a diákok autonómiáját tiszteletben tartva kellene kijelölni az ország több ezer középiskolájának vezetőit.

Mit ér a korai vészjelzés? A tudomány világában érdemnek minősül, ha valaki elsőként ismer fel egy fontos jelenséget. Nekem most nem okoz örömet elsőnek vagy az elsők között lenni. Nemhogy büszkévé nem tesz, hanem elkeserít, hogy a predikciók megvalósultak, a tanulmányokban feltárt szabályosságok ténylegesen érvényesülnek.

Mit ér a korai vészjelzés? Úgy látszik, azok, akiknek figyelniük kellene, nem hallják meg. Csak nagyon későn veszik észre a bajt, amikor már sokan megértették, hogy a részleges változtatások összefüggő rendszerre nőttek össze; amikor már bebetonozták az új intézményeket; amikor a hatalom birtokosai már tömegesen leváltották a szokványos karrier útján magasabb pozíciókba került tisztségviselőket, és saját embereiket ültették a helyükre. A leválthatóság, a demokráciának ez a fundamentális problémája a közbeszéd részévé vált, de – elszürkülve, igazi jelentőségét meg nem értve – értelmezése arra szűkült le, hogy leváltható-e a Fidesz-kormány 2018-ban. Pedig a hangsúlynak azon kellene

lennie, hogy milyen az az intézményrendszer, amely garantálja a mindenkori kormány leválthatóságát. Miközben zajlanak a szócsaták a közelgő választásokról, újabb és újabb rétegek kerülnek a Fidesz uralmát fenntartó betonra.

Hány év telt el, mire felfigyeltek a demokratikus rend érvényesítését felügyelő európai szervek, hogy a magyar kormányzat rossz útra lépett, elfordul a demokráciától és az európai értékektől! Mire megértették, hogy nem elég az intézményi környezetből, a rendszer egészéből kiragadva bírálni egyetlen jogszabályt, mert az csak a rendszer egészének kontextusában érthető meg! Most kezdik érzékelni, amikor a jóval nagyobb, geopolitikai, katonai és gazdasági szempontból sokkal fontosabb Lengyelország ugyanerre az útra lépett.

A kötetben szereplő írások egy része tudományos folyóiratban jelent meg, az akadémiai publikációkban szokásos apparátussal, lábjegyzetekkel, táblázatokkal, ábrákkal és irodalomjegyzékkel felszerelve. Másik részük olyan fórumon kapott nyilvánosságot, amelyen nem szokás lábjegyzeteket írni és pontosan megjelölni a másoktól átvett adatok és gondolatok forrását, de ezeket az írásokat is hasonló kutatómunka, adatgyűjtés, irodalomtanulmányozás előzte meg. Lehet, hogy akadt volna olvasó, nem is egy, akit a téma érdekel, de nem hajlandó hosszabb írást kézbe venni. Érzékelem, hogy az sms-ek és rövid e-mailek, a *soundbite* tartamú közlések, a tévériporter kérdésére adott csattanós, tömondatnyi válaszok korában nem mindenkinek van türelme végigolvasni egy hosszú értekezést. De még ha a kor talán túlment, túlrohant is ezen a műfajon, kitarok mellette. Meg vagyok győződve arról, hogy nemcsak látletelekre van szükség, hanem sok, alapos és részletes vizsgálaton alapuló diagnózisra is. Bízom benne, hogy – ha nem is tömegesen, de azért szép számmal – vannak és lesznek olvasók, akik készek rászánni a fáradságot, hogy elolvassanak elemző, a nehéz kérdéseket sok oldalról körüljáró dolgozatokat. Olyanok, akik a kötetben található írások fő irányával már eleve

egyértették, de örülnek annak, hogy segítséget kapnak saját gondolataik rendezéséhez. És kezdenek jelentkezni azok is, akik kezdetben még kételkedve fogadták az éles fogalmazásokat, de a tapasztalat meggyőzte őket arról, hogy célba találtak. A „Számvetés” megjelenése után hosszú beszélgetést folytattam egy régi, igen okos, nyitott gondolkodású tanítványommal, és nem tudtuk meggyőzni egymást. A napokban kaptam tőle levelet, amelyben ezt írta: „...teljesen igazad volt”.

Többen azt vetették a szememre, hogy a 2010 óta megjelent írásaim, amelyek – mivel nagy esélyt prognosztizálnak a jelenlegi rendszer fennmaradásának – demoralizálják a zsarnoki hatalommal szembeni ellenállást. Nem fogadom el ezt a bírálatot. Lehet, hogy vannak olyan emberek, akik csak a győztesekhez szeretnek csatlakozni. Szerencsére nem mindenki ilyen. Vesztesre álló ügyért is lehet küzdeni, ha őszintén és mélyen hiszünk az eszmékben, amelyekért kiállunk. További ellenérvem: nem állítottam és most sem állítom, hogy biztosat tudnék mondani a jövőről. Nem tartozom azok közé, akik magabiztos vátesznek hiszik magukat. Ami a nagy, sorsfordító változásokat illeti, sok példával igazolható, hogy a kortársak nem látták és nem is láthatták előre, milyen tényezők egyszeri konstellációja idéz majd elő drámai fordulatot; mikor és milyen okok következtében megy végbe az a drámai földrengés, amelytől összeomlik a zsarnokság.

Mások azt hiányolták: miért nem mondom meg az írásaimban, mit kell tenni. Nem mondom meg, mert magam sem tudom. Úgy értelmezem a szemrehányást, hogy elvárnák a bajokat elemző kutatótól, hogy adjon gyakorlati tanácsokat az eddigi kormányzat leváltásáért küzdő erőknek, mit tegyenek a győzelem érdekében. Csakhogy ez egészen más mesterség, mint amit én folytatok évtizedek óta. Keservesen okultam abból a néhány kísérletből, amikor aktívan tanácsokat próbáltam adni politikusoknak; csak azt fogadták meg, amit nélkülem is megtettek volna, és minden racionális érvelés ellenére süketek maradtak, ha az ajánlás eltért

a szándékaiktól. És ha a politikus hajlana is a tanács megvalósítására, nem biztos, hogy meg tudná nyerni a tömegek támogatását. A politikai tanácsadás nem tudomány – egy egészen más szakma, más a szemlélete, más a morálja, mint ami bennünket, kutatókat jellemez. Adva vannak a célok (és ezeket nem a tanácsadó választja meg, hanem a megbízója, a kormányon vagy az ellenzékben tevékenykedő politikai vezér vagy párt), a tanácsadó segít megtalálni az alkalmas eszközöket. Nem aszerint válogat az eszközök között, hogy melyik a legtisztább, hanem hogy melyik a leghatékonyabb. Vezérelvük: győzni kell, és nem finnyáskodni! Tudom, hogy erre a mesterségre van kereslet, de nincs hozzá tehetségem, és ha mégis megpróbálnám, állandó morális összeütközések dúlnának bennem. Mint állampolgár megszólalhat – szólaljon is meg! – a művész, a tanár, az üzletember és a tudományos kutató. De mint hozzá nem értő, dilettáns politikai tanácsadó, jobb, ha hallgat.

A kötetben olvasható tanulmányok megírásakor fontos volt számomra a tárgyilagos hangnem. Bár őszintén megvallva, nehéz visszafognom magam, mert tele vagyok elkeseredéssel és dühvel. Nemcsak azokra haragszom, akik a rosszat művelik, hanem azokra is, akik eltűrik, hallgatnak, lapulnak.

Nádas Péter recenziót írt az önéletrajzomról ezzel a címmel: „KORNAI. A függetlenség és a patriotizmus jegyében” (Nádas, 2005). Igen, patriotának vallottam magam, amikor a sok baj és visszataszító jelenség ellenére felfelé haladt Magyarország, és patrióta vagyok most is, amikor országunkért aggódva, haragosan érzékelem, hogy csúszunk lefelé a lejtőn.

A társadalomtudományban vizsgálnak politikai töltés nélküli kérdéseket. Kitűnő munkák foglalkoznak a matematikai statisztika közgazdaságtani, szociológiai és politikatudományi alkalmazásával: milyen ismérvek alapján minősíthető szignifikánsnak a modell valamelyik változója, mennyire robusztusak a számításokból levont következtetések, és így tovább. Aki ilyen jellegű cikket vagy könyvet olvas, az politikai részrehajlás nélkül foglalhat állást ab-

ban, hogy igazak-e az olvasmány állításai, vagy sem. Ám a társadalomtudományok művelőit többnyire olyan problémák izgatják, amelyek nem politikamentesek, nem értékmentesek. A kötet írásai kétségkívül az utóbbi kategóriába tartoznak. A részrehajlás kísértése nem kerülhető meg stílusos eszközökkel, tárgyilagos, nyugodt hangvétellel, mert ez *tartalmi* probléma. Ezért arra töreksem, hogy – amennyire csak képes vagyok rá – szétválasszam a *pozitív leírást* az értékeléstől. Az előbbivel szemben kizárólag azt a kérdést lehet felvetni: igaz-e a leírás? Ha nem igaz – akkor a bíráló cáfolja meg. Az itt újra közölt tanulmányok tele vannak pozitív leírásokkal. Nem olvastam vagy nem hallottam eddig olyan bírálatot, amely ezeket cáfolta volna.

Vannak értékítéleteim, és ezeket nem titkolom el. Értékrendem hierarchiájában a demokrácia, az emberi jogok védelme és további kiterjesztése a legmagasabb rendű érték.

Nem most alakult ki bennem ez az értékrend, hanem sokkal korábban. Egy előadást idézek, amelyet a rendszerváltási korszak első éveiben nyert tapasztalatok fényében tartottam huszonöt évvel ezelőtt. „A posztoszocialista régióban nem is egyszer fejtik ki (ha nem is nyomtatásban, de bizalmas körben) a következő nézetet. Kifejezetten előnyös lenne, ha a szocialista rendszerről a kapitalista piacgazdaságra történő átmenetet egy autokratikus politikai rezsim vezényelné. Az átmenet anarchiával jár, ezért »törvényre és rendre« van szükség, amit csak egy keménykezű kormányzat biztosíthat. ... Nem akarom tagadni, hogy a fenti gondolatmenetnek van racionális eleme. Létezhet, különösen forradalmi mélységű, nagy társadalmi átalakulás idején, egyfajta átváltás (*trade-off*) a növekedés üteme és a demokrácia kiteljesedése között. ... Hadd tegyek ezen a helyen egy személyes hitvallást. Ha ilyen választásra kényszerülnénk, akkor inkább ragaszkodnánk a demokráciához, s annak nemcsak az eddig megszerzett vívmányaihoz, hanem továbbfejlődéséhez is – még akkor is, ha szerényebb gazdasági eredményekkel kell fizetnünk.” (Kornai, 1992, 10–11. o.)

A kötetben szereplő tanulmányok külön-külön a megfogalmazásukkor fennálló állapotot tükrözik, ahhoz az időszakhoz kötődnek, amely a mondanivalót inspirálta. Ha most sorra olvassuk a hat írást, akkor jobban érzékelhető a folyamat *dinamikája*. Mi az, ami már kezdettől fogva érzékelhető volt, és mi az, ami fokozatosan alakult ki, hol a vezetőnek és társainak tudatos tervei alapján, hol tapogatódzva, többnyire viharos sebességgel előretörve és néha hátrálva. Ezzel párhuzamosan azt is észreveheti az olvasó, hogy a szerző igyekezett lépést tartani az események menetével és pontosítani, továbbfejleszteni elemzéseinek módszertanát. Azt remélem, hogy még az az olvasó is, aki megjelenésük idején olvasta a hat tanulmányt, lényeges többletet kap azzal, hogy egy kötetbe összefűzve, egymáshoz kapcsolódva dolgozza fel újra korábbi benyomásait. Inkább kiviláglik, hogy a későbbi elemzések ráépülnek a korábbiakra; egyre élesebben érzékelhető a magyar kapitalista autokrácia működési módja. Remélem, azt is észreveszi az olvasó, hogy a szerző kész önkorrekcóra az új tapasztalatok és a viták alapján; későbbi tanulmányokban árnyaltabban, pontosabban fejt ki olyan gondolatokat, amelyeket korábban még nem látott világosan, vagy nem is láthatott az akkor rendelkezésre álló információ alapján, s így téves következtetésekre jutott.

A kötet első tanulmánya 2010 végén készült el. Azóta sok fontos esemény zajlott le idehaza és külföldön. Most is követem a fejleményeket. Ennek ellenére nem vállalkozom arra, hogy *up-to-date* tartsam a korábbi írásaimat. Hiába vállalkoznék erre most, 2017 őszén, később, néhány év múlva ismét csak egy „rég” könyvet tartana a kezében az olvasó. Néhány helyen csillaggal jelölt új lábjegyzeteket iktattam be a könyvbe – ott, ahol szükségesnek láttam egy friss fejlemény megemlítését, vagy ahol mai véleményem eltér a tanulmányban kifejtett korábitól. A pótlólagos lábjegyzetek azonban kivételek a magamnak előírt szabály alól: az olvasó az eredeti írásokat olvassa. (Azzal nem fárasztom az olvasót, hogy külön kiemeljem: hol hajtott végre a szerző és a szerkesztő apró

stiláris változtatást, vagy hol javított ki tényszerű hibát.) Bízom abban, hogy megállapításaim nagy része kiállja majd az idő próbáját. A kötetben alkalmazott módszertan pedig alkalmazható más országok és más korok rendszereinek vizsgálatára is.

Nem tudhatom, hányan olvassák majd el a *Látteleletet*, és ha elolvasták, hogyan hatnak majd rájuk az írásaim. Saját lelkiismeretemen könnyíték azzal, hogy a kötetet útjára bocsátom, és ezzel próbállok hozzájárulni a demokrácia visszaszerzéséért folytatott, hosszúnak ígérkező küzdelemhez.

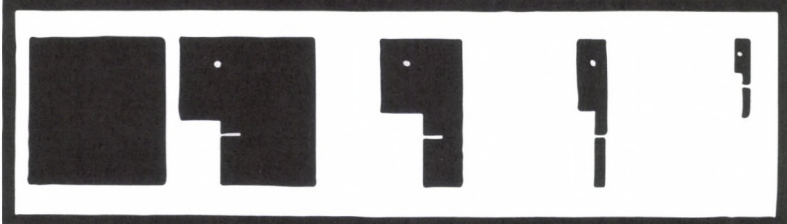
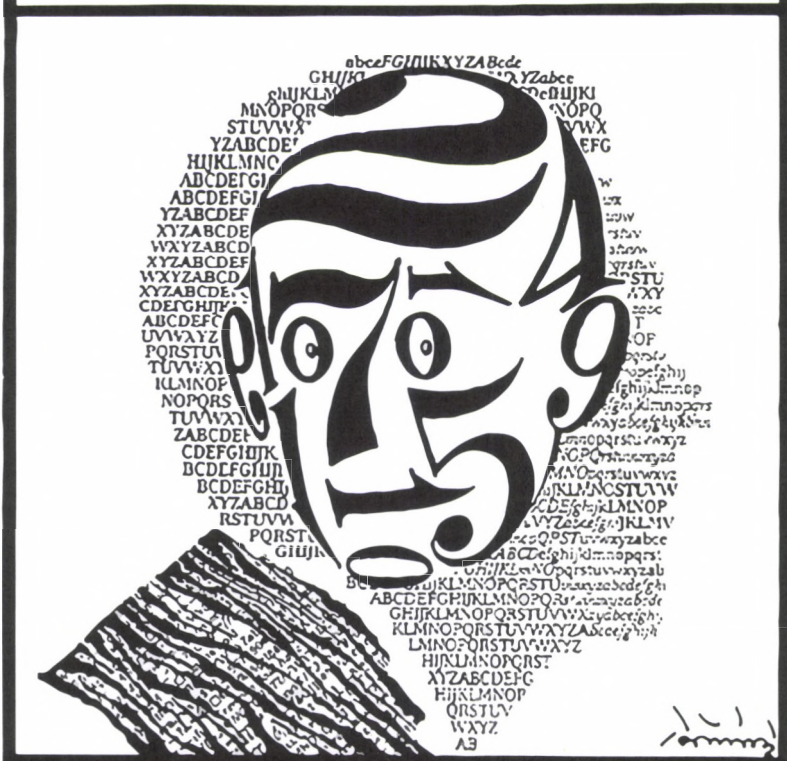
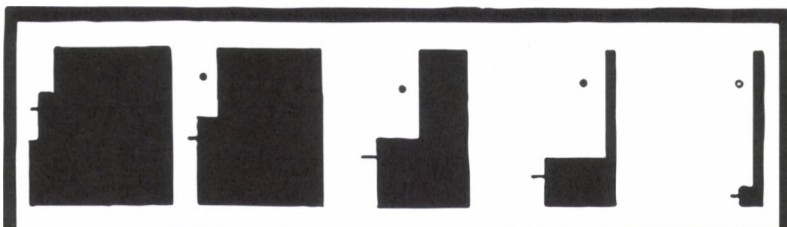
[Budapest, 2017. szeptember]

HIVATKOZÁSOK

- KORNAI JÁNOS (1992): A posztoszocialista átmenet: általános áttekintés. *Európa Fórum*, 2. évf. 3. sz. 3–16. o.
- KORNAI JÁNOS (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 12. sz. 907–936. o.
- MAGYAR NARANCS (2017): Leszólnak fentről. *Magyar Narancs*, augusztus 10. 3. o.
- NÁDAS PÉTER (2005): KORNAI. A függetlenség és a patriotizmus jegyében. *Holmi*, 17. évf. 8. sz. <http://www.holmi.org/2005/08/nadas-peter-kornai>.
- ORBÁN VIKTOR (2009): Megőrizni a létezés magyar minőségét. *Nagyítás*, február 17. http://tdyweb.wbteam.com/Orban_Megorizni.htm.
- SCHUMPETER, J. A. (1942/2010): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, London–New York.

1

Számvetés

NYOLC HÓNAPJA SINCS ANNAK, HOGY MEGALAKULT az új Országgyűlés – azóta tornádóként forgatják fel a politikai életet, az állam és a gazdaság működését a hatalomra került párt és kormány szavai és tettei. Kapkodjuk a fejünket – még magunkhoz sem térhetünk abból a megrökönyödésből, amit a tegnapi cselekmény idézett elő, és már valami új bejelentés vagy intézkedés hökkent meg bennünket. Nehéz feldolgozni magunkban az eseményforgatagot.

Álljunk meg egy pillanatra, vegyünk mély lélegzetet, és gondoljuk át! Mi is történt tulajdonképpen? Próbáljuk összerakni a sok száz részeseemény mozaikdarabjaiból a változás egészének képét! Mi lett országunkból e rövid időszak alatt?

Külön tanulmányt igényelne annak elemzése, hogy hogyan jutott az ország abba az állapotba, amelyben az új kormány átvette az irányítást. Kit, melyik politikai vezetőt, melyik pártot, melyik érdekcsoportot milyen mértékben terheli a felelősség a korábbi politikai és gazdasági folyamatokért?*) A jelen cikk nem erről szól. Kizárólag azzal foglalkozik, amit a 2010 tavaszán hatalomra került párt és az új kormány eddig tett.

*) Debreczeni József már az egy évvel korábban megjelent könyvében megrajzolta Orbán Viktor politikai és emberi arcát. Aki a könyvét már akkor nemcsak elolvasta, hanem alaposan át is gondolta, azt nem lephette meg, milyen magatartást tanúsított Orbán miniszterelnökként (Debreczeni, 2009).

Nyolc témát tekintek át – talán ez elegendő lesz a legfontosabb változások kiemelésére. Nem törekszem új megállapításokra: egy-egy témáról szólva csatlakozom azokhoz, akik már korábban kifejtettek, esetleg sokkal részletesebben, hasonló gondolatokat. Írásom célja az összefoglaló áttekintés.

DEMOKRÁCIA

Magyarország az 1989–1990 és 2010 nyara közötti időszakban demokrácia volt. Most már nem az: a politikai formáció, amelyben élünk, autokrácia.

E kijelentés csak akkor értelmezhető, ha körvonalazom, mit értek demokrácián. Ez annál is inkább szükséges, mert e kifejezésnek sokféle definíciója létezik. A szocialista rendszer kelet-európai változatát saját hivatalos ideológiája „népi demokráciának” nevezte, és fitymálva szólt a formális „polgári demokráciáról”. A hatalom mai birtokosai is azt hirdetik, hogy uralmuk tulajdonképpen a demokrácia megtestesülését jelenti.

Nem óhajtásokból („uralkodjék a nép”) szeretném a fogalmat leveletetni, hanem a tényleges gyakorlat megfigyeléséből. Adva van az országoknak egy csoportja, amelyeket demokráciáknak szoktak nevezni. Idesorolhatók Nyugat-Európa és Észak-Amerika országai, továbbá Ausztrália, Új-Zéland, Japán. Melyek azok a közös vonások, amelyek ezeknek az országoknak a politikai szférájában ténylegesen megmutatkoznak? Nem azt tartjuk itt szem előtt, hogy írott alkotmány kodifikálja-e ezeket a vonásokat, vagy csak a hagyomány, a történelmi szokás – a lényeg az, hogy a demokráciáknak a gyakorlatban érvényesülő jellegzetességeivel van dolgunk.

A legfontosabb közös vonások a következők.

- A hatalmi ágakat szigorúan szétválasztották.

- Egyes fontos állami feladatokat olyan szervezetek látnak el, amelyek függetlenek a kormánytól.
- Az államapparátuson belül világosan elhatárolódik a politikai ki-nevezettek aránylag szűk csoportja és a munkakörét a politikai változásoktól függetlenül, megszakítás nélkül betöltő köztisztviselők és közalkalmazottak, a közszolgálat, a *civil service* széles csoportja.
- Érvényesül a „fékek és ellensúlyok” elve. Az államon belül nem kerülhet tartósan túlsúlyra egyik hatalmi ág vagy szervezet sem, mert a többi ág vagy szervezet megakadályozza ebben.
- A törvényjavaslatok parlamenti elfogadását széles körű viták és egyeztetések előzik meg. A parlamentben alapos és ennek megfelelően időigényes viták folynak a javaslatokról. Van ország, amelyekben törvények szabályozzák az előzetes egyeztetés folyamatát, de még a kötelező jogszabálynál is nagyobb erővel kényszeríti ki az előzetes vitát és egyeztetést, valamint a gondos és felelősségteljes parlamenti tárgyalást a demokratikus politikai kultúra.

Szinte hihetetlen, hogy milyen mély sebeket ütött máris az Orbán-kormány és a Fidesz a demokrácia arcán, mennyi mindent összerombolt azokból az alapvonásokból, amelyeket az elmúlt húsz év megalkotott.

A „centrális erőterben” dől el minden.

Elmaradtak a széles körű előzetes viták és egyeztetések. A parlament törvényeket sorozatban gyártó, elképesztő sebességgel működő szavazógéppé alakult.

A köztársasági elnök nem pártok felett álló, a nemzet egységét megtestesíteni hivatott egyéniség, hanem engedelmes pártkatona.

A legfőbb ügyész kulcspozíciójába az uralkodó párt kipróbált hívét állították.

A választások felügyeletét végző Országos Választási Bizottságot megbízatásának lejárta előtt leváltották, és az új bizottságba szinte kizárólag az uralkodó párt embereit nevezték ki.

Az alkotmányosság legfőbb őrének, a bírói függetlenség fundamentális fontosságú intézményének, az Alkotmánybíróságnak a jogkörét brutálisan szűkítették – ez a tett egymagában is végzetes csapás a „fékek és ellensúlyok” elvére.*

Amikor a kormány terveit bírálni merészelte, feloszlatták a független Költségvetési Tanácsot. A számvevőszék vezetését nem szakmailag tekintélyes független szakértőre bízták, hanem az uralkodó politikai csoport hűséges tagjára. Elérték azt, hogy a Gazdasági Versenyhivatalnak ne csak az elnökét, hanem ezzel egyidejűleg a két alelnökét is a miniszterelnök javaslatára nevezhessék ki.

Magától értetődő, hogy az államapparátusnak azokba a vezetői munkaköreibe, amelyeket politikai kinevezettek szoktak betölteni, új emberek kerültek. Ám ezeken a határokon messze túllépő politikai tisztogatás zajlott le, félresöpörték a közszolgálat folytonosságának és a politikától való viszonylagos függetlenségének elvét. Jogszabály teszi lehetővé, hogy indokolás nélkül küldjék el a központi és a helyi kormányzatok tisztviselőit és alkalmazottait. A vezető politikusok fenyegető hangú kijelentései a rettegés és a meghunyászkodás légkörét alakították ki az államgépezet munkatársainak körében.

A demokrácia végső vizsgálója: milyen procedúra keretében megy végbe a kormányon lévő személy, csoport vagy párt leváltása? A demokrácia alapvető fontosságú ismérve az, hogy a leváltáshoz nincs szükség erőszakra: a zsarnok meggyilkolására, katonai puccsra, titkos kamarilla-összeesküvésre, az uralmon lévőket elkergető tömegdemonstrációra, véres felkelésre, forradalomra. A leváltás megvalósítható békésen és civilizált módon: az egymással versenyző pártok között választó szavazás keretében. Akárcsak bármilyen más tesztnél, ebben az összefüggésben

*] Később a kormányzó erő rájött: a hatalom megtartásához, erejének növeléséhez – a nem eléggé szilárdan a kezében lévő intézmények jogkörének módosítása mellett vagy helyett – van sokkal hatásosabb eszköz: az intézmény vezetésébe a saját engedelmes embereket helyezni. Az eszköztárnak ezt a kibővítését most csak egyszer említem, noha számos más intézménynél is mindinkább éppen ez az eszköz került előtérbe.

is csak utólag állapítható meg: átment-e a vizsgázó a vizsgán? Utólag nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk: 1990 óta a magyarországi politikai formáció átment a leválthatósági teszten, beleértve 2010 tavaszát is, amikor a magyar választó tiszta választásokon leváltotta az addig kormányon lévő politikai erőt, és újat állított a helyébe.

A félreértések elkerülésére: a fent leírt procedúra nem követeli meg az ingaóra-ritmusú váltógazdaságot. Nem az a kérdés, hogy minden egyes választáson sor kerül-e leváltásra, hanem az, hogy egyáltalán fennáll-e a leváltás lehetősége. Vagy az éppen uralmon lévő politikai erő annyira „bebetonozta” magát, hogy még csak esély sem marad a leváltásra? Nemcsak a totalitáriánus rendszerek, a náci vagy a bolsevik típusú diktatúrák voltak erre képesek, hanem az olyasféle autokráciák is, mint a két világháború közötti magyar Horthy-rendszer. Abban a hosszú történelmi korszakban rendszeresen ülésezett a parlament, léteztek a kormánnyal szemben álló legális pártok, több párt között választhatott a szavazó – ám az állam és a politikai szféra működését úgy rendezték be, hogy a Horthy-korszak uralkodó politikai csoportja automatikusan győztesként kerüljön ki valamennyi választásból. A politikai rend garantálta azt, hogy a kormányzó erő nem váltható le.

Korai lenne (és kétségbeejtő lenne) azt kijelenteni, hogy ez már megtörtént a mai Magyarországon. Még akkor is korai lesz erről beszélni, ha a legközelebbi választáson ismét a Fidesz győz. Hosszú történelmi időszak eltelte után visszatekintve lesz majd csak megállapítható: mi történt a leválthatóság végső procedurális vizsgáin. Ma csak annyit mondhatunk: Orbán Viktor már a választások előtt kijelentette: olyan politikai állapotokat kell teremteni, amelyek biztosítják, hogy uralmuk akár 15-20 évig is fennmaradjon. Amióta hatalomra kerültek, visszafordíthatatlan lépéseket tettek ennek a tervnek a megvalósítására. Szétrombolták vagy súlyosan meggyengítették azokat az intézményeket, amelyek biztosítanák a leválthatóság elvének érvényesülését. Ehhez még hozzátehetjük: ebben a rövid időben még nem is merítették ki az összes lehetőséget. Nem szeretnék ötleteket adni, de maguktól is pontosan ismerik ezeket a lehetőségeket: a választási térképek újrarajzolá-

sa, olyan választási szabályok törvénybe iktatása, amelyek csökkentik a rivális erők nyerési esélyeit, a határon túli magyarok szavazati jogának megadása és így tovább.*

SAJTÓSZABADSÁG

A „fékek és ellensúlyok” között szokás kiemelni a független és szabad sajtó szerepét. Sokan a sajtót nevezik – a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltatási ág mellett – a demokrácia negyedik hatalmi ágának. Nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a kormányon lévők ne érezhesék magukat a hatalom korlátlan és ellenőrizhetetlen birtokosainak. A szabad sajtó képes leleplezni az uralmon lévők visszaéléseit és betekinteni a politikai játszmák színpalái mögé. Ha a hivatalos közlések félrevezető, vagy elhallgatnak fontos tényeket, a szabad sajtó elmondhatja az igazságot.

A média új szabályozása – a médiahatóság újjászervezése és a médiatörvény – olyan mértékű központosítást hoz létre a közszolgálati hírközlés és a politikai töltésű kommunikáció világában, amely csak a kommunista diktatúra propagandagépezetéhez hasonlítható. A médiahatóság főnöke rendeleteket hozhat, az irányító testület horribilis pénzbüntetéseket szabhat ki. Hatalmuk nemcsak az állam tulajdonában lévő orgánumokra terjed ki, hanem a magántulajdonban lévő szférára is; nemcsak a televízióra és a rádióra, hanem a nyomtatott sajtóra, valamint az internetes portálokra és blogokra is. A kizárólag Fidesz-emberekből álló testület rendelkezik a rádiózás és televíziózás technikai előfeltételeit jelentő frekvenciák elosztásáról – a pályázat visszautasítása a rádiós vagy tévés csoport halálos ítéletét jelenti. A magántulajdonosokat a kormány bírálattól nem is csak a működési

*] Nem hiszem, hogy a Fidesz illetékes emberei az én cikkem alapján állították volna össze a munkatervüket, de tény, hogy valamennyi „ötletet” megvalósították.

engedély esetleges megtagadása vagy a fenyegető pénzbüntetés rettenteti vissza, hanem az is, hogy a „centrális erőhöz” közel álló cégek hirdetései elmaradnak.

A sajtószabadsággal kapcsolatos háború még korántsem ért a végéhez, de az első csatát az Orbán-kormány megnyerte. Még ha mostanáig nem is éltek retorziókkal a médiavilággal szemben, a retorziók pusztai lehetősége is elrettentő hatású. Bizonyára lesznek bátor emberek (egy-kettő máris akadt), akik hősielesen vállalják a veszélyeket. Ám joggal tartani kell attól, hogy sok médiatulajdonos, szerkesztő és újságíró, még ha szíve szerint bírálná is a kormányt, inkább óvatosabban fogalmaz majd, vagy lenyeli a mondanivalóját, és öncenzúrát alkalmaz. A közszolgálati tévé- és rádiócsatornák munkássága máris egyoldalúvá vált: fontos (de az uralkodó csoport számára kínos) híreket elhallgatnak vagy bagatelizálnak, és nem adják meg korrekt módon az esélyt a kormányzattal szemben álló vélemények kifejtésére. És ez csak a kezdet, amikor a „médiacár” és társai még el sem kezdtek élni a nyílt retorziók eszközeivel.

JOGÁLLAM

A Fidesz törvényesen került uralomra. Amióta hatalmon van, cselekményeinek nagy részében ügyel arra, hogy az érvényben lévő törvényeket betartsa. Ebben a szűk értelemben uralkodásuk legális.

De a korábbi mondatot folytatnunk kell: ha az érvényben lévő törvény az útjukban van, akkor megváltoztatják a törvényt.* Ha egy favorizált személlyel vagy csoporttal kivételt akarnak tenni, akkor a testére szabott, számára kiváltságot biztosító törvényt hoznak. Ha az általuk diktált törvény ellenkezik az alkotmánnyal, akkor megváltoztatják az alkotmányt. (Néhány hónap alatt tízszer került erre sor!)

*] Elsőként Halmi Gábor alkotmányjogász cikke bírálta az Orbán-kormányt a magyar demokratikus jogállamiságot súlyosan sértő intézkedéseit (Halmi, 2010).

És ha az alkotmány, összes rögtönzött toldalékaival egyetemben, útkjában van, akkor félreteszük az útból, és új alkotmányt erőltetnek az országra. Nem is egy esetben trükkökkel játsszák ki a törvényt, például azzal, hogy a törvényjavaslatot képviselői indítvány formájában terjesztik elő a törvény által előírt egyeztetési kötelezettség elkerülése érdekében. Ráadásul lényeges kérdésekben nyíltan szembehelyezkednek a magyar és az EU-törvényekkel, az alkotmánnyal és a jogállamiság elemi követelményeivel. Példátlan, hogy az Alkotmánybíróság megsemmisítő határozata után újra elfogadtak egy visszamenőleges hatályú, retroaktív törvényt.

A jogállamiság széles és átfogó fogalom, nehéz lenne matematikai pontosságú definíciót adni, de aki demokrata, az érzékeli, mit jelent a jogállamiság szelleme. Az alkotmány és a törvény tiszteletét – még akkor is, ha az alkotmányt és a törvényt nem az alkotta meg, aki most ott áll a kormányruánál. A jogállamiság azt jelenti, hogy jobbiztonság érvényesül: az állampolgár biztos abban, hogy jogait az állam szavatolja, és hogy ezek a jogok állandók, tartósak, nem kurtíthatók meg a politikai döntéshozók szeszélyei és rögtönzései szerint.

Ebben a szélesebb értelemben használva a „jogállam” kifejezést, nem mennék el olyan messzire, hogy kijelentsem: Magyarország nem jogállam többé. Fontos jogállami garanciákat már szétromboltak e néhány hónap alatt – elsősorban az Alkotmánybíróság elleni durva támadást sorolhatjuk ide. Nem is egyszer próbálta az új politikai vezetés a nyilvánosság előtt eligazítani az ügyészséget, a parlament elé citálni bírakat. Ám szerencsénkre nem állíthatjuk, hogy a bírói kar függetlenségét felszámolták volna, és hogy immár valamennyi politikai vonatkozású ítéletet tulajdonképpen az uralmon lévő politikuscsoport hozza meg, és a bíró csupán a nevét adja hozzá. A legközelebbi évek gyakorlata fogja megmutatni, mennyire marad meg vagy mennyire számolódik fel és válik üres formalitássá a bíróság függetlensége. Aggodalommal tekinthetünk a rendőrség és az ügyészség jövődő tevékenysége elé olyan ügyek nyomozásával és a vád alá helyezés gyakorlatával kapcsolatban, amelyeknek politikai vonatkozásuk van. Sok korábbi keserű tapasztala-

lat indokolja az aggályokat: tartani lehet attól, hogy egyfelől ügyeket eltussolnak, ha azok károsak a kormányon lévők számára, másfelől elfogultan kezelnek olyan ügyeket, amelyekben a kormányon lévő erők ellenfelei szerepelnek gyanúsítottként.* Meglátjuk – bár az derülne ki, hogy indokolatlanok voltak az aggályok!

KAPITALIZMUS

A politikai szféra rövid áttekintése után tekintsünk a gazdasági szférára! Magyarországon kapitalista rendszer működik – és biztos vagyok abban, hogy ez a rendszer fennmarad az Orbán-kormány uralma alatt, és túl fogja élni országunkban is a jelen politikai rezsimet. A kapitalizmus rendkívül szívós és erős rendszer.

A szocialista rendszer történelmi példája bizonyítja, hogy a kapitalizmus – bármilyen erős is egy adott országban vagy sok ország együttesében – likvidálható, és helyébe létrehozható és működtethető egy másik rendszer. Ehhez azonban vaskövetkezetességgel fel kell számolni a magántulajdont, és helyébe mindenütt (vagy szinte mindenütt) állami tulajdont kell létrehozni; vaskövetkezetességgel fel kell számolni (vagy csak nyomokban meghagyni) a piaci koordinációt, és azt a gazdaság minden szegmensében fel kell váltani bürokratikus koordinációval. A hatalmon lévő politikai erők ezt nem tették meg, és semmi jel sem mutat arra, hogy a jövőben meg akarnák tenni. Még ha van is hasonlóság a bolsevik pártok és a mai kormányzó erők hatalomgyakorlási stílusa között, nyilvánvaló, hogy a Fidesz nem marxista-leninista párt. Nem az a programja, hogy felszámolja a kapitalizmust.

*] Mire a jelen kötet kézírata elkészült, már becsukódott a börtön kapuja a hírhedt, több mint egy évtizeden át húzódozó „Sukoró-ügy” két vádlottja, Tátrai Miklós és Császy Zsolt mögött. Számos jogi szakértő meggyőzően mutatta be, hogy az eljárás magán viselte a „konceptiós per” számos jegyét. Az ügy történetéről lásd a Wikipedia 2017-es „Sukorói telekcseré” című szócikkét (Wikipedia, 2017), továbbá Mihályi (2011) cikkét.

Gyakoriak az illúziók a kapitalista rendszer hatékonyságával kapcsolatban. Sokan azt hiszik: a kapitalizmus pusztá léte garantálja, hogy az erőforrásokat gazdaságosan osztják el és használják fel. Erről szó sincs. Vannak aránylag magas hatékonysággal működő kapitalista gazdaságok, és van, ahol ez a rendszer nyüglődve, sok súrlódással létezik.

Az Orbán-rezsim nem akarja felszámolni a kapitalizmust. Száz szálon kötődik hozzá, élvezni nem is egy nagykapitalista oligarcha és sok kiskapitalista vállalkozó segítségét. Kész a gazdasági és politikai támogatásért cserébe gazdasági és politikai támogatást adni. Ugyanakkor úgy nyúl bele a kapitalista gazdaság gépezetébe, hogy folyton homokot szór a fogaskerekek közé. A nyilvános retorika antikapitalista szlogenjei is ártnak a gazdaságnak, de a szavaknál többet ártnak a tettek. Az elmúlt nyolc hónap gazdaságpolitikája csökkentette a magyarországi kapitalizmus hatékonyságát, gyengítette életerejét, rontotta fejlődési esélyeit.

A szocialista rendszer természeténél fogva centralizált, s az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció dominanciája nagy teret ad a központi akarat megvalósulásának. Ám még abban a rendszerben is illúzióknak bizonyult a voluntarizmus: a diktátornak és csapatának az a tévhite, hogy bármit megtehet, csak akarnia kell. Az Orbán-kormányzat akciói hasonló voluntarizmusról tanúskodnak. Pedig még ha ki is bővítik az állami beavatkozás körét, és agresszívebben nyúlnak is bele a gazdasági folyamatokba, a közeg, amelyben élünk, kapitalista gazdaság. Működnek a piac törvényei. Mind a hazai, mind a külföldi gazdasági szereplőknek van saját akaratuk. Az eladókat és szolgáltatókat nem lehet kényszeríteni eladásra és szolgáltatásra, a pénzügyi befektetőket államkötvények vételére, a reálberuházókat reáltőkeképzésre. Még a legerőszakosabb állam sem képes minden tekintetben és tartósan rákényszeríteni a maga akaratát a gazdaságra. És minél gátlástalanabban próbálkozik ezzel, annál kínosabb lesz a visszahatás, annál több kárt okoz a gazdaság fejlődésének.

MAGÁNTULAJDON

A kapitalista rendszer építményének fundamentuma a magántulajdon. Ha nem az elméleti modellek, hanem a valóságos történelmi gyakorlat világában tekintünk körül, semelyik kapitalista gazdaságban sem vált a magántulajdon a tulajdon kizárólagos formájává. Mellette léteznek különböző más formák is – ám a magántulajdon a domináns tulajdonforma. Ettől elválaszthatatlan a magántulajdon tisztelete, amelynek érvényesülnie kell mind a jogszabályokban, mind pedig a közvélemény értékítéleteiben.

Ami most a magánnyugdíjpénztárakkal történt, súlyosan megrendíti a bizalmat abban, hogy az állam tiszteletben tartja a magántulajdont. Ezzel a tisztelettel összeférne az, ha egy nyugdíjreform nyomán aránylag szűkebbé válna a magántulajdonként kezelt felhalmozott vagyon, és bővülne az állami kezelésre bízott megtakarítás – feltéve, hogy a változások az önkéntesség elvén alapulnának: azaz ha az aktív keresők számára a korábbinál szélesebb lehetőséget kínálnának fel az állami nyugdíjrendszerbe való átlépésre; ha az előnyökről és hátrányokról adott áttekinthető tájékoztatás alapján, elegendő időt hagyva a mérlegelésre, saját elhatározásból lépnének át. Nem ez történt. Korrekt tájékoztatás helyett homályos és megfoghatatlan ígéreteket kaptak, kellő megfontolási idő helyett zaklató siettetést, szabad választás helyett fenyegetést és súlyos diszkriminációt. Aki a magánnyugdíjpénztárban marad, az részben vagy teljesen elveszíti az állami nyugdíjra való jogosultságát, és számos tényezőtől függ, hogy mekkora ez az elveszített hányad. Miközben egymásnak ellentmondó hivatalos nyilatkozatok és felületes vagy téves információk hangzanak el, a magánnyugdíjpénztárak tagjai kénytelenek ebben a megzavarodott állapotban meghozni olyan alapvető fontosságú döntést, amely lényegesen kihat majd öregkori anyagi helyzetükre.

Rossz emlékeket kelt a történelemben jártas idősebb nemzedékben az eljárás. A termelészövetkezeti mozgalom jól összefér a kapitalizmussal, ha a magántulajdonukkal szabadon rendelkező földművesek önként szövetkeznek – még akkor is, ha a szövetkezeti tulajdon nem

magántulajdon. Ám akik az 1950-es és 1960-as években konfiskálták a magyar parasztok földjét, és a szövetkezetekbe kergették őket, azoknak éppen az volt a céljuk, hogy felszámolják falun is a kapitalizmust. Nem vádolom a mai nyugdíjreform kiagyalóit és végrehajtóit azzal, hogy feltett szándékuk lenne a kapitalizmus felszámolása. Mégis, amit tettek, súlyosan sérti a magántulajdon elvét, és nem sokban különbözik az erőszakos konfiskálástól.

NÖVEKEDÉS ÉS FEJLŐDÉS

A Fidesz és a kormány meghirdetett gazdaságpolitikájának középpontjában a növekedés előmozdítása áll. Nemigen akad olyan közgazdász, aki ne értene egyet azzal, hogy a társadalom jólétének és fejlődésének kulcsa a tartós növekedés. Ám azt is minden közgazdász tudja, hogy sokféle növekedési pálya létezik, amelyeket egymástól eltérő tulajdonságok jellemeznek. És tudja azt is, hogy az állam sokféle eszközt vehet igénybe a növekedés gyorsítására, és az eszközök különböznek egymástól fő- és mellékhatásaikban.* Nincs értelme arról vitatkozni, vajon

*] A tanulmány megjelenését követő időszakban megindult a gazdaság növekedése. Ez örömdetes tény. A növekedést több tényező segítette elő. A kapitalista gazdaság működésének egyik jellegzetessége a fluktuáció: a növekedés nem egyenletes, hanem időnként lassul, megtorpan, sőt abszolút mértékben visszaesik, és a mélypont után rendszerint (nem mindig!) fellendülés, sőt jó esetben a növekedés gyorsulása következik be. A magyar gazdaság most a fluktuáció felfelé haladó fázisában van; ennyiben a növekedés magától értetődő. A velünk szoros külkereskedelmi és pénzügyi kapcsolatban álló többi európai ország is növekszik; ezek felfelé húzzák az elmaradók is. Rendkívül erősen hatott és hat ma is az Európai Uniótól kapott támogatás és az azt kötelezően kiegészítő magyar állami hozzájárulás. Magyarország *középtávú* növekedési teljesítménye még így sem különösen impozáns, elmarad Románia, Lengyelország, Szlovákia és Csehország teljesítménye mögött (European Commission, 2017, Eurostat, 2017).

Milyen lesz Magyarország hosszú távú növekedési pályája? Számos súlyosan aggasztó tünet észlelhető. Mi lesz, ha megszűnik az EU-támogatás beáramlása? Nem javul,

helyes-e a növekedést a gazdaságpolitika középponti kérdésének tekinteni. Az igazán vitatott kérdés az, hogy miféle növekedést célszerű szorgalmazni, és milyen eszközökkel.

Az elemzőnek könnyebb dolga lenne, ha világosan látná, mit akar tulajdonképpen tenni a kormány ma, a következő évben, a következő néhány évben vagy a következő 15-20 évben, ameddig hatalmon szeretne maradni ebben az országban. A szóbeli közlések tele vannak frázisokkal, határidő nélküli, ellenőrizhetetlen ígérekkel és egymásnak ellentmondó elképzelésekkel. És ami még veszedelmesebb, az első kézzelfogható, számszerű formában előadott szándéknyilatkozatból, a 2011-es költségvetésből sem olvasható ki világosan, tulajdonképpen mit is akar tenni ez a kormány. A vezető politikusok megnyilatkozásából és a 2011-es költségvetésből nem olvasható ki koherens gazdaságpolitika. A gyakorlati rendszabályok bevezetését nem előzi meg alapos szakmai vita, a rövid és hosszú távú hatások gondos mérlegelése, alternatív megoldások összevetése. Elszomorítóan alacsony szakmai színvonal uralkodott el a gazdaságpolitika kialakításában. Mivel nincs koherens terv, amelyet összefüggően és intellektuális szigorral elemezni és bírálni lehetne, kénytelen vagyok arra szorítkozni, hogy élesen felvetek néhány homályban hagyott kérdést, és megkísérlek cáfolni néhány félrevezető állítást.

- Ha a téma szóba kerül, akkor unos-untalan egyetlen kijelentést hallunk: csökkentjük az adókat, és ez majd lendületet ad a növekedésnek. Sokféle kutatás folyt az adócsökkentés és a növekedés közötti

inkább vesztegel vagy romlik a magyar termelés versenyképessége, modernizálása. Az egészségügy nem jut elegendő erőforráshoz. Az oktatás, különösen a felsőoktatás állapotát nagyon negatívan ítélik meg a szakértők. Előbb-utóbb katasztrófa sodródhat a nyugdíjrendszer. Még abban sem lehetünk biztosak, hogy hosszú távon tartható lesz az utóbbi néhány év szerény 3 százalékos körüli növekedési üteme. Ennél magasabb rekordszámok ígéretése megalapozatlannak tűnik. A magyar hosszú távú növekedést elemző irodalomról felkérésre áttekintő szemlét készített Kerényi Ádám. E dokumentum a szerző archívumában található (Kerényi, 2017).

oksági összefüggés tisztázására, és ezek korántsem jutottak egyértelmű következtetésekre. Nem tudható pontosan, hogy egymillió forint adócsökkentés hány forint többlet-GDP-t eredményez, és mikor, milyen késleltetéssel éri el ezt a hatást. Annyi azonban bizonyos, hogy ez az egymillió hiányozni fog a költségvetés bevételi oldalán. A hiányt vagy költségvetési kiadások csökkentésével kell ellensúlyozni (és akkor ez igenis megszorítással jár, holott annak mellőzését százszor megígérték!), vagy kölcsönrel kell pótolni (és akkor mi lesz az adósság csökkentésével, ami ugyancsak a hangos ígérek közé tartozik?), vagy pedig szó sincs arról, hogy a társadalomra kirótt összes adót csökkentsék, hanem valójában csak átcsoportosítják az adóterheket.

Gondos számítások híján nem tudjuk a választ a következő gyötrelmes kérdésre. Még ha az adók egy részének csökkentése nyomán nő is az összes kereslet, és ez többlettermelést hoz maga után, vajon nem sokkal nagyobb-e az a veszteség, amit az adók átcsoportosítása okoz a termelés tartós növelésének fékezésével? Kevesebb adót fizet a háztartási szektor (és különösen a jobb módú háztartás), viszont több adót fizetnek azok az ágazatok, amelyeket „válságadókkal” sújtanak. Ám a hatások itt nem állnak meg, hanem továbbgyűrűznek. A válságadóval terhelt szektorok átháríthatják a megnőtt adóteher jelentős részét a vevőikre, a többi vállalatra és a háztartási szektorra. Igaz, a profitjuk is csökkenhet – ám ennek is van visszahatása, hiszen a profit a vállalati beruházások egyik fő forrása. Számíthatunk arra, hogy az aránytalanul súlyos adóterhek mély hatást gyakorolnak a pénzügyi szektornak, valamint a termelés és a kereskedelem néhány kulcságazatának rövid, közép- és hosszú távú üzletpolitikájára. A kapitalista gazdasági rendszer nem képes működni és tartósan növekedni rugalmas, aktívan kezdeményező, hatékony hitelrendszer nélkül. A bankszektorra kirótt, elfogadhatatlanul súlyos adóteher nem a „gazdag bankárokat” sújtja a lakosság kímélése érdekében, hanem a gazdaság eleven vérkeringését lassítja le. Nemcsak a bankok nyilvános tiltakozását kell meghallani, hanem sokkal inkább

azt kell észrevenni, ami a pénzügyi szektor gyakorlati tevékenységében végbemegy: máris visszafogják a hitelkínálatot, holott hitelre nagyobb szükség lenne, mint valaha.* A válságadókkal sújtott valamennyi érintett ágazat szűkíti beruházási tevékenységét, és mindez végső soron fékezi a tartós növekedést.

- Azt szeretné-e a kormányzat, ha minél gyorsabban nőne a munka termelékenysége ebben az országban, szárnyakat kapna a technikai fejlődés? Vagy mesterségesen életben akar tartani vagy újra fel akar támasztani olyan munkahelyeket, amelyeket a nemzetközi és a hazai verseny felszámol? A foglalkoztatás minél gyorsabb növelése az igazi fő cél, vagy a termelés, a termelékenység és a versenyképesség növelése? Attól tartok, hogy a vezető politikusok egy része és házi propagandistáik nincsenek tisztában azzal, hogy ezek egymásnak bizonyos fokig ellentmondó célok. Nem lehet úgy megszólalni, mint-ha a „foglalkoztatás”, a „növekedés”, a „fejlődés” egyazon dolog szinonim elnevezései lennének.
- A kis- és középvállalat a termelőknek az a csoportja, akiknek állami beavatkozással versenyelőnyt akarnak adni? Igen, de akkor versenyhátrányt gördítenek a többi termelő elé. Vagy tulajdonképpen a magyar kapitalizmus néhány hozzájuk közel álló oligarcháját akarják kedvező pozícióba hozni a saját versenytársaikkal szemben? Könnyebben kap-e állami megrendelést a kormányzó körökhöz „közele” cég, mint a „távol”? Vagy szigorúan azonos feltételekkel folyjon-e a verseny?
- A gazdaságtörténeti tapasztalat sokszorosan bebizonyította, hogy kis országok képtelenek gyorsan és tartósan növekedni, ha befelé fordulnak, és megkísérik a növekedést a hazai kereslet mestersé-

*] A restriktív monetáris politikát később felváltotta a hitelkínálat fellazítása. Ez is hozzájárulhatott a növekedés megindulásához. A makroökonómiai irodalom jól ismeri a hitelkínálat gyors bővítésével járó veszélyeket: piaci buborékok keletkezhetnek, irracionális várakozások alakulhatnak ki a beruházási döntéshozókban, beindulhat az inflációs spirál.

gesen felgyorsított növelésére alapozni. Valóban fel akarják adni az export vezette növekedés jól bevált növekedési politikáját? A nemzet számára az a gazdaságpolitika kedvezőbb, amely inkább szolgálja a fenntartható növekedést, nem pedig az, amely nemzeti jelszavak hangoztatása közben háttérbe szorítja a nemzetközi munkamegosztásba való kedvező beilleszkedés gondolatát.

- Az előbbiekkal rokon kérdések merülnek fel a növekedés pénzügyi forrásaival kapcsolatban is. A nemzeti elzárkózás, önmagára hagyatkozás gazdaságpolitikáját akarják folytatni a források előteremtésében is – és ezzel a politikával szeretnének gyors növekedést elérni? Ez, ha nem is lenne célszerű, de valamilyen mértékig megvalósítható lenne olyan országban, amelyben nagy a megtakarítási ráta, és a lakosság nem fogyasztaná el maga az általa megtermelt új érték túlnyomó részét. Ám a nemzeti elzárkózás nem több gögös, de üres szólamnál, ha a gazdaság végeredményben rászorol a tőkebehozatalra. Könnyen belátható, hogy 1. az alacsony megtakarítás (az öngondoskodás alóli fokozott felmentés), 2. a gyors növekedéshez és a technikai fejlődéshez szükséges nagyberuházások és 3. a külföldi tőkétől való elzárkózás – ez a három követelmény nem fér össze egymással. Ezek egymásnak nemcsak tapasztalatilag, de logikailag is ellentmondó követelmények. Melyiket akarják igazán – és mi az, amiről csak üres beszéd folyik?
- A magyar kereskedelmi láncokat előnyben kell részesíteni a külföldi láncokkal szemben, a magyar bankokat a külföldi tulajdonú bankokkal szemben? Szítják az ellenérzést a „multikkal” szemben. De akkor szabad-e belenyugodni abba, hogy a legnagyobb magyar bank és az energiaszektor magyar óriásvállalata maga is „multivá” váljék, az országban kitermelt nyereség egy részét külföldre vigye, és ott fektesse be?
- Növekedést akarnak egy modern kapitalista rendszerben – és eközben szitokszóvá válik a „tőzsdézés” kifejezés? „A magánnyugdíjpénztárak eltőzsdézték a tagok vagyoniát” – halljuk a kormány szóvivőitől. Mintha a tőzsdén forgalmazott részvényekbe és kötvényekbe

való befektetés nem lenne normális, ajánlott, sőt bizonyos mértékig kötelező tevékenysége minden megtakarítási intézménynek. Mint-ha a tőzsdei befektetés valami hasonló lenne ahhoz, mint amikor a könnyelmű családapa „ellőversenyezi” a család pénzét, vagy a mág-nás elkártyázza a családi birtokot. Létezik-e modern kapitalizmus tőzsde és a rugalmas tőkepiac más szervezetei nélkül? Ha a nagy-vállalat nem emelhet tőkét részvénykibocsátással, akkor hogyan jusson tőkéhez? Kizárólag hitelek-ből? Vagy a költségvetéstől kérjen állami támogatást?

- Jól használja-e ki a kormányzat azt a nagy lehetőséget, hogy tag-jai vagyunk az Európai Uniónak, és ez többek között azzal a nagy előnnyel is jár, hogy anyagi erőforrásokkal is támogatják az ország strukturális átalakítását? Ha erre törekcsenek, akkor miért késlel-tetik az EU-támogatások gyakorlati felhasználását? Miért kerülnek újabb és újabb konfliktusokba az EU különböző szerveivel, ahelyett, hogy odafigyelnének tanácsaikra, és megszívlelnék a diplomatikus óvatossággal előadott kritikát és figyelmeztetéseket?

A magyar gazdaságpolitika mai irányítói szívesen nevezik magukat keynesistáknak, de amit tesznek, az inkább valamiféle „vulgárkeynes-izmusnak” minősíthető. Csak félig emésztették meg a nagy angol köz-gazdász gondolatrendszerét, és ignorálják azt a mélyreható vitát, amely immár évtizedek óta folyik a makroökonómia különböző iskolái között. A keynesi szellemben fogant gazdaságpolitikának valóban része az aján-lás, hogy a fiskális kiadások növelésével adjanak lendületet a gazdaság növekedésének, amelyre különösen nagy szükség van recesszió és de-presszió idején. Az is hozzátartozik a gondolatmenethez (és Keynes kri-tikusai ezt számos keserves történelmi tapasztalat alapján nem győzik hangsúlyozni), hogy a tartós fiskális túlköltekezés magában hordozza az infláció veszélyét. Az infláció elszabadulása olyan súlyos ár, amelyet nem szabad megadni a termelés fellendítése érdekében!

Ám Keynes nemcsak a kereslet fiskális eszközökkel való növeléséről beszél, hanem arról is, hogy a fellendülés és nyomában a tartós növe-

kedés motorja a vállalkozók optimizmusa, beruházási kedve, expanziós késztetése. Sokszor idézik Keynes szavait a vállalkozót motiváló *animal spiritről* (állati vagy zsigeri ösztönnek szokták fordítani). Csakhogy ezt az optimista hangulatot, beruházási kedvet nem élénkíti, hanem ellenkezőleg, lelohasztja, ha kiszámíthatatlan, mikor és hogyan sértik meg a magántulajdon elvét, mikor és mennyi adót vetnek ki rá, mikor és miért vetik alá diszkriminációnak.

Tegyük hozzá: nemcsak a külföldi befektetők hangulatáról van itt szó, hanem a belföldiekéről is. Az a tehetösebb ember, akinek a zsebében sokkal több marad az egykulcsos adó bevezetése után, kétszer is meggondolja, hogy ezt a pénzt a hazai tőkepiacon fektesse-e be (például „eltözdézzé”), magyar államkötvényt vásároljon-e, és ezzel talán elősegítse a közpénzen finanszírozott beruházásokat – vagy külföldi értékpapírt vegyen, külföldi bankban helyezze el, vagy esetleg itthon költse el fogyasztásra. Minden hazai vállalat aggályoskodva fogja mérlegelni, mennyit fordítson saját erőből finanszírozott beruházásra, és mennyit irányozzon elő osztalékra. Minél kevésbé kiszámítható az állam gazdaságpolitikája, minél inkább érik sérelmek a magántulajdont, annál lanyhább a hazai beruházási kedv.

A közgazdászszakma sokat vitatkozott arról, mi a kapcsolat egyfelől a pénzügyi stabilitás, a költségvetési egyensúly, a külföldi erőforrások ki- és beáramlásának egyensúlya, a pénz vásárlóerejének szilárdsága, az államadósság elfogadható mértéke, a devizatartalékok kellő színvonala, másfelől a növekedés üteme között. A vita különösen felélénkült manapság, amikor minden országban keresik a recesszióból való kilábalás eszközeit. Abban azonban széles konszenzus alakult ki, hogy a fenntartható növekedést súlyosan veszélyezteti a pénzügyi egyensúly komoly megingása. Akik teljes felelősséggel szembenéznek ezzel a problémával, azokat nem nyugtatja meg a kormány ismételt deklarációja, miszerint nem lépi túl a költségvetési deficit 2010-re és 2011-re megszabott felső határát. Ez szükséges, de korántsem elégséges feltétele a pénzügyi stabilitásnak, különösen egy olyan sebezhető gazdaságban nem, mint amilyen a miénk. Csak akkor hiteles a tartós növekedés ígérete, ha vilá-

gossá válik, milyen gazdaságpolitikával kívánja a kormány fenntartani a széles értelemben vett pénzügyi egyensúlyt a 2011 utáni években. Sajnos, azok az eszközök, amelyekkel a kormány az idei és a jövő évi költségvetési deficitcél el akarja érni, azzal a veszéllyel járnak, hogy később sokkal nagyobb rész tátong majd a bevételek és a kiadások között, és bajok mutatkozhatnak a pénzügyi egyensúly más vonatkozásaiban is.

ELOSZTÁS

A Fidesz választási kampányában azt ígérte, hogy nem lesznek megszorítások. Azóta is azt a benyomást kívánja kelteni a hivatalos propagandagépezet, mintha az ígéretet betartanák, mintha eddig nem történt volna és a jövőben sem kerül majd sor megszorításra.

Ez játék a szavakkal, amely ügyesen kihasználja a „megszorítás” kifejezés fogalmi homályosságát. Mondjuk meg magyarul: a kormány eddigi intézkedései és azok a tervek, amelyeket már bejelentettek, igenis kézzelfogható veszteségeket okoznak a lakosság egy részének jelenlegi és jövőbeni reálfogyasztásában, továbbá csökkentik a lakosság egy része által birtokolt vagyon és megtakarítás értékét, illetve növeli adóssághüket. Folyamatos újraelosztás megy végbe, amelynek nyomán folyamatosan változik a vesztesek és nyertesek köre, változik veszteségük, illetve nyereségük nagysága és összetétele. Azokat, akik veszteséget szenvedtek és fognak elszenvedni a jövőben – és sokan, nagyon sokan tartoznak ebbe a körbe –, igenis „megszorították”.

Kik azok, akik e veszteségeket elszenvedték?* Most csak azokat említem meg, akik biztosan veszítenek valamit – rajtuk kívül mások is

*] Nehéz kutatási feladat felmérni, milyen hatást gyakorolt a jövedelmek és vagyonok eloszlására az Orbán Viktor kormányra lépése óta hozott több száz rendszabály. Mind-egyiknek voltak vesztesei és nyertesei; alig lehet nyomon követni, hogyan hatott az összes rendszabály együttese egy-egy családra, egy-egy háztartásra és végső soron az egyénre, az állampolgárra. Annyi azonban kirajzolódott, hogy a 2010 végén írott

vesztésegeket szenvedhetnek. És persze vannak többszörösen vesztes egyének vagy családok, mert egyszerre több, az alábbi listában külön-külön felsorolt vesztescsoportba tartoznak bele.

- Vesztesek az alacsony és közepes jövedelműek (pontosabban azok, akik kizárólag bérjövdelemmel rendelkeznek, és a minimálbér felett, de 293 450 forint alatt keresnek, és nem nevelnek gyereket), mert az adózási és jövedelempolitikai változtatások miatt csökken a nettó nomináljövedelmük.
- Vesztesek azok, akik devizahitelt vettek fel, és az árfolyam gyengülése következtében nőtt a hiteltartozásuk. Amint arra már sokan rámutattak: egyértelmű oksági kapcsolat van egyfelől vezető politikusok felelőtlen kijelentései és a kormány meghirdetett gazdaságpolitikája, a 2011-es, és még inkább az utána következő évek költségvetésének bizonytalanságai, másfelől a forint gyengülése között.
- Vesztesek azok a háztartások, amelyeket érint a gázár emelése. Józan közgazdászésszel nem ellenezhető a rendszabály, amelyet már régen meg kellett volna hozni. Az viszont visszatetsző, hogy előbb sokszor elhangzik az ígélet, miszerint nem lesz gázáremelés – és utána bekövetkezik az ígélet megszegése, anélkül hogy elismernék, felelőtlen és tarthatatlan ígéletet tettek.
- Vesztesek azok a termelők, köztük kis- és középvállalatok, akik ma-guk nem exportálnak, és főképpen importból eredő anyagot és alkatrészeket használnak fel, mert az árfolyam gyengülése következtében termelésük drágult, és nehezebbé vált az értékesítés.

tanulmányom egyik fő sejtése igazolódott: a gazdagok javára tolódott el a disztribúció. Igaz, az utolsó egy-két év populista osztogatásaiból jutott a szegényebbeknek is, de az olló tovább nyílt. A téma gazdag irodalmából kiemelem Tóth István György tanulmányait (Tóth, 2016, 2017). A magyarországi jövedelemeloszlásnak az elmúlt években végbement változásait vizsgáló irodalomról áttekintő szemlét készített Branyiczki Réka. E dokumentum a szerző archívumában található (Branyiczki, 2017).

- Vesztesek azok, akiket a tisztogatások és átszervezések keretében indokolás nélkül elbocsátanak az állami szolgálatból.
- Vesztesek azok a munkavállalók, akiket a válságadókkal sújtott ágazatokban elbocsátanak. Ezek az ágazatok megpróbálják átszervezéssel, racionalizálással csökkenteni a költségeket – ennek eredményeképpen csökkentik a létszámot, és növelik a tovább foglalkoztatottak megterhelését, munkájuk intenzitását.
- Vesztesek azok a munkanélküliek, akik azért nem jutnak munkahelyhez, mert nem elég élénk a beruházási kedv.
- Vesztesek azok, akiknek a magánnyugdíjpénztárban megtakarításuk gyült fel. Most konfiskálják ezt a megfogható vagyont, betereplik őket az állami nyugdíjrendszerbe – és a távoli jövőre vonatkozó, megfoghatatlan ígéretekkel fizetik ki őket.
- Vesztesek azok, akik eladásra kínálják ingatlanukat. Az amúgy is nyomott piaci helyzetben tulajdonuk tovább veszít az értékéből, mert a kormányzat akkor akarja mesterségesen, az adófizetők terhére felpörgetni a lakásépítést, amikor szembeötlő a túlkínálat. Az értékvesztés fokozza azok gondjait, akik lakásépítésre vagy -vásárlásra vettek fel devizahitelt.
- Vesztesek azok a fogyasztók, akikre majd áthárítják a válságadók terhének jelentős részét. Ez a részleges áthárítás megtörténik, akár tiltja a kormány, akár nem; akár nyíltan hajtja végre az eladó, akár burkoltan.
- Vesztesé válhat a munkavállalók igen széles köre. Most folynak a bértárgyalások. Számos területen az infláció jelenlegi hivatalos előrejelzésével kalkulálva úgy szabják meg a nominálbéreket, hogy az gyakorlatilag a reálbérek befagyasztását jelentse. Ha netán a hivatalos előrejelzésnél nagyobb mértékben nő az infláció, viszont a nominálbérekre vonatkozó megállapodást betartják, akkor ezeknek a munkavállalói csoportoknak csökkenni fog a reálbére.
- Vesztes minden fogyasztó, akit az infláció gyorsulása sújt. Majd csak 2011 végén tehetünk határozottabb kijelentést arról, milyen hatása volt az Orbán-kormány gazdaságpolitikájának a fogyasztói árakra.

Most csak azt vehetjük számba, melyek azok az erők, amelyek az infláció növelése irányában hatnak: elsősorban a forint gyengülése, a költségvetési deficit és az állami adósságszolgálat finanszírozásához szükséges kölcsönök kamatterhének növekedése és kulcsfontosságú ágazatok adóterhelésének emelkedése. Az infláció olyan általános adó, amely ugyan mindenkit sújt, de a szegényebbek érzik leginkább a veszteséget. A kormány gazdaságpolitikája az infláció növelése, nem pedig a csökkentése irányában hat. A monetáris politikát, amely megpróbál ezzel a veszéllyel szembeszállni, ismételt támadás éri emiatt a kormány oldaláról.

Nemcsak vesztesek vannak, hanem nyertesek is. Csakhogy a vesztest nem vigasztalja meg az a tudat, hogy mások nyertek. Aki veszít, az joggal úgy érzi: igenis „megszorítás” következett be, de a megszorító csavarokat egyenetlenül húzták meg

Ameddig a Fidesz ellenzékben volt, szívesen tett populista kijelentéseket. A szegény rétegek védelmezőjeként támadott közgazdaságilag szükséges, de népszerűtlen intézkedéseket. Nemritkán azt a benyomást próbálta kelteni, mintha a jobboldali ideológia eszméit neokádárista gazdaságpolitikával kívánná kombinálni. Mi maradt meg ebből a hatalom megragadása után? Néhány látványos gesztus. Korai nyugdíj a nők egy meghatározott csoportjának (szembeszegülve azzal az Európa-szerte elfogadott törekvéssel, amely későbbre akarja tolni a nyugdíjazás időpontját). Néhány vasúti szárnyvonal újraindítása – miközben a vasút rentabilitásának növelésére kellene törekedni. És ami kétségkívül fontos: eddig nem nyúltak hozzá az egészségügy és az oktatás állami finanszírozásának rendszeréhez, és fogalmunk sincs arról, hogy „strukturális reform” címén változtatnak-e majd az eddigi gyakorlaton. Ezekben a szférákban – és ez igen lényeges – mind ez ideig alapján véve fennmaradt a Kádár-korszakban kiépült struktúra.

Miközben tehát nyomokban még ott vannak a kádárizmus elemei, immár markánsabban kezd kirajzolódni a jövedelem, az adóterhek és

a kiváltságok újraelosztása a tehetősebbek javára. „Jobboldali-konzervatív” irányzatú újraelosztás megy végbe az adóreform eddigi lépései nyomán. Az egykulcsos adórendszer egyértelműen ebbe az irányba mutat: minél nagyobb az adózott jövedelem, annál nagyobb az adózó polgár nyeresége. Különböző családi kedvezmények is hasonló hatást gyakorolnak.

Külön is érdemes felfigyelni arra, hogy az állami támogatások számottevő részét adókedvezmények formájában adják – kizárva ezzel éppen a legsanyarúbb helyzetben élőket; nevezetesen azokat, akiknek nincsen jövedelmük.

A redistribúció körébe tartozik a nyereségek és veszteségek, előnyök és hátrányok elosztása a jelen és a jövő nemzedékek között. A naiv reménykedők azt várták: ha azok, akik kormányra kerülnek, 15-20 évig akarnak hatalmon maradni, talán vállalni fogják a pillanatnyi népszerűtlenséget a jövő generációk védelmében, a növekedés fenntarthatósága érdekében. Ennek semmi jelét nem látjuk. Folytatódik a régi rutin: a pillanat problémáit kell megoldani. „Akkor kell átgondolni, hogyan megyünk át a hídon, amikor odaérünk.” Most kell betönni a 2011-es költségvetés lyukait? Vessünk ki meghökkenítő mértékű adókat az amúgy is ellenszenves bankokra és multikra – nem kell törődni azzal, hogy ez milyen hatással lesz a kulcsfontosságú ágazatok beruházási kedvére, azaz a jövő gazdagsági helyzetére. Vegyük el a magánnyugdíjpénztárak vagyonát, és vállaljuk át minél nagyobb mértékben az állam terhére a jövőbeni idősebb generációk nyugdíjellátását! Nem kell törődni azzal, hogyan alakul majd a távolabbi jövőben az állami nyugdíjkiadás, egy olyan jövőbeni korszakban, amikor hosszabb lesz az életkor, tovább csökken az aktív népesség, és nő a nyugdíjra jogosultak részaránya. Más példákat is hozhatnánk, például az infrastruktúra-fejlesztés és a környezetvédelem területéről, amelyben az állami gazdaságpolitika a mai tennivaló elhalasztását, a jövő nemzedékre való áthárítását választja, ahelyett hogy megpróbálná a terheket arányosan felosztani a nemzedékek között.

BIZALOM

Nincs értelme összefoglaló kijelentéseket tenni a bizalomról. Ez összetett társadalmi jelenség, amely részletesebb elemzést igényel.

Mind ez ideig nem látszik drámai változás a választópolgárok politikai bizalmának eloszlásában. A szavazásra jogosultaknak mintegy egyharmadából, amely kétharmados parlamenti többséghez juttatta a Fideszt, kevesen pártoltak el, bár a legutóbbi felmérések mutattak egy kis elbizonytalanodást. Nem tekintem feladatommak a politikai jóslást. A történelmi tapasztalat mindenre és mindennek az ellenkezőjére is mutat példát. Van, amikor egy párt támogatottsága évek alatt morzsolódik le, és van, amikor hirtelen zuhan. De az is megtörtént, hogy egy párt politikai népszerűsége hosszú időn át fennmaradt.

Nagy jelentősége van annak – és ezt külön kell választani a lakosság politikai bizalmától –, hogy mennyire bízunk meg az üzleti élet egy államban. Valljuk be őszintén, ez a fajta bizalom nem attól függ, vajon a szóban forgó állam kormányzati formája demokrácia-e vagy szélsőséges diktatúra, vagy valamilyen közbeeső fokozatú autokrácia. A kapitalizmus olyan rendszer, amely képes működni az alapvető emberi jogokat sértő diktatúra körülményei között is. Sőt előnyben részesít egy stabil és erőskezü diktatúrát egy ingatag és gyengekezü demokráciával szemben – feltéve, hogy az előbbi szilárdan kiáll a magántulajdonért, kikényszeríti a magánszerződések betartását, és garantálja a jogbiztonságot. A tőke szívesen látja az olyan vaskezü rezsimet, mint amilyen Szingapúr vagy akár a kommunista Kína.

Az üzleti világ bizalmát az rendíti meg, ha a kormány szavain nem lehet eligazodni, ha olyan eszközökkel próbálják betömni a költségvetés réseit, amelyek már középtávon sem tarthatók. Bármennyire próbálja is bagatellizálni a kormányzat a nagy tekintélyű hitelminősítő intézetek által adott kedvezőtlen bizonyítványokat, az ismételt lefokozásokat*

*] A hitelminősítők egy része később javította Magyarország minősítését, bár még most sem adnak igazán jó osztályzatokat. Más országok tapasztalataiból korábban

– ezek tükrözik az üzleti élet kollektív ítéletét. És nem is csak passzívan tükrözik, hanem vissza is hatnak erre az ítélkezésre, és negatív irányban befolyásolják azt.

Rövid távon Magyarország nem tud létezni anélkül, hogy államkötvényeit újra és újra áruba ne bocsássa. Az államadósság megbízhatóságának leminősítése azonnal százmilliárdos veszteségekkel jár, mert az állam kénytelen magasabb hozamot adni azért, hogy kötvényeit eladhassa – legyen a vevő akár külföldi, akár belföldi befektető. Tegyük hozzá: a százmilliárdos veszteségek, ha nehezen is, de elviselhetők – ám annak is fennáll a reális veszélye, hogy a bizalom nemcsak gyengül, hanem összeroppan. Ne arra haragudjon a kormány, aki figyelmezteti a súlyos veszélyre, hanem gondolja át újra: mi az, ami ebbe a veszélyes helyzetbe sodorja!

Hosszú távon – és ezt írásom más összefüggésben már hangsúlyozta – az üzleti élet bizalmának gyengülése a növekedés fékjavé válik. Ezt a folyamatot nem könnyű számszerűen megragadni, de azért érzékelhető jelenségről van itt szó. Csökken a már jelenleg is működő vállalkozások beruházási hajlama – szűkítik a tevékenység terjedelmét. Kevesebb az új vállalkozó, mint ahány jobb üzleti klíma esetén jelentkezne. Nemcsak a külföldi, hanem a belföldi vállalkozások is kevésbé „hajtanak rá”, gyengébb az expanziós késztetés, erősebb a kísértés, hogy a tőkét másutt fektessék be.

megtanulhattam volna, amit most már jobban átlátok: a demokráciát és az egyén függetlenségét magasra értékelő politikai elemzők és a nagy befektetők szolgálataiban álló hitelminősítők ítélete között nincs erős korreláció; egymástól erősen eltérő értékrenden alapulnak. A befektető számára fontos vonzerő az államhatalom stabilitása; ezt a vonzódást nem csökkenti, ha a stabilitást nem az embermilliók közös lelkesedése teremti meg, hanem a rezsim bebetonozása, esetleg a represszió fokozása. A kötet 4. tanulmánya Kínáról szól, ott majd érzékelheti az olvasó, hogy okultam a tapasztalatból.

ÖSSZEGEZÉS

Ami a politikai szférában végbement, azt könnyű összefoglalóan jellemezni. A demokrácia több fontos alapintézményét szétrombolták – Magyarország autokrácia lett. Az a veszély fenyeget bennünket, hogy a magyarországi politikai rezsim hasonlóvá válik Putyin uralmához. A változások iránya egyértelmű: rövid idő alatt olyan mélyreható változások történtek, amelyek irreverzibilisek (vagy legyünk optimisták: majdnem irreverzibilisek), és garantálják (vagy legyünk optimisták: szinte garantálják) a hatalomra került csoport tartós uralmát.

Ami a gazdasági szférában végbement, azt nehéz összefoglalóan jellemezni, mert tele van egymásnak ellentmondó cselekményekkel, fenntarthatatlan rendszabályokkal, nem folytatható tendenciákkal. A rendszabályoknak nincsen egyértelmű irányzata. Bízhatunk abban, hogy a kapitalizmus erős rendszer, amely képes sok mindent túlélni, még a rossz gazdaságpolitikát is. Sajnos az ár, amit a gazdaságpolitika gyarlóságaiért meg kell fizetni, igen magas.

A politikai szférában, adatván a machiavellista cél – a hatalom megragadása és hosszú időre való megtartása –, a megvalósítás mesteri módon történt. Világos és egyértelmű volt a terv. Ha közben akadály merült fel, azt késlekedés és habozás nélkül takarították el az útból.

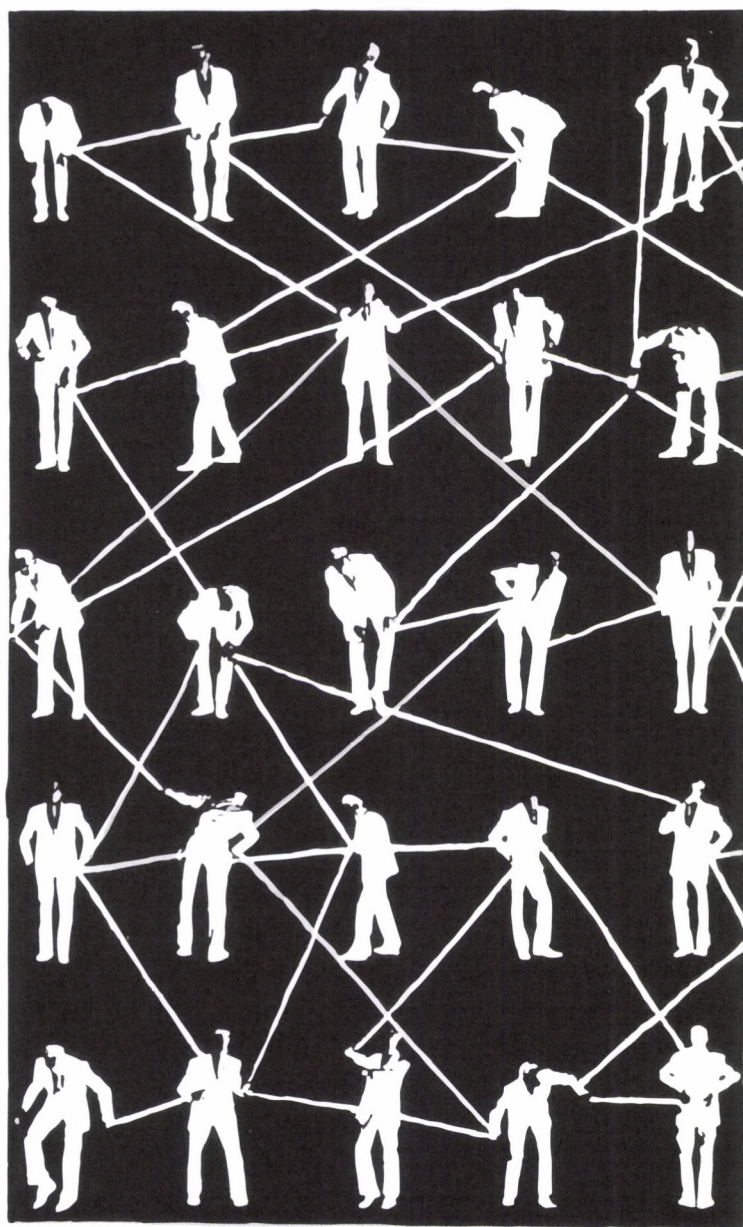
A gazdasági szférát illetően nem tudnám rekonstruálni, mi volt a cél. Mintha nem is lettek volna kidolgozott tervek arra, hogy mit kell tenni. Talán néhány hónap múlva, amikor a kormány ígéretei szerint végre megismerjük a „strukturális reformok” terveit, jobban megértjük a gazdaságpolitika céljait. De bármi volt is a cél, a megvalósítás kontár módon történt.

Minden okunk megvan arra, hogy aggódva nézzünk az ország jövője elé.

HIVATKOZÁSOK

- BRANYICZKI RÉKA (2017): Szemle az elosztás területén a 2010–2016 közötti időszakban végbement változásokat elemző irodalomról. Kézirat, Kornai János archívumában.
- DEBRECZENI JÓZSEF (2009): *Arcmás*. Noran Kiadó, Budapest.
- EUROPEAN COMMISSION (2017): *European Economic Forecast, Spring 2017*. Institutional Paper 53. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/ip053_en.pdf.
- EUROSTAT (2017): *GDP and main components*. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.
- HALMAI GÁBOR (2010): Búcsú a jogállamtól. *Élet és Irodalom*, 54. évf. 29. sz. július 23. <http://www.es.hu/cikk/2010-07-24/halmi-gabor/bucusu-a-jogallamtol.html>.
- KERÉNYI ÁDÁM (2017): Szemle a hosszú távú növekedésben és makrogazdasági folyamatokban a 2010–2016 közötti időszakban végbement változásokat elemző irodalomról. Kézirat, Kornai János archívumában.
- MIHÁLYI PÉTER (2011): Sukoró, avagy egy populista hecckampány anatómiája. *Élet és Irodalom*, 40. évf. 26. sz. július 1.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, szerk. (2016): *A háztartások viselkedése a válság idején és azt követően*. Társ, Budapest.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (2017): Turánbánya? Értékválasztások, beidegződések és az illiberalizmusra való fogadókészség Magyarországon. Megjelent: Jakab András–Urbán László (szerk.): *Hegymenet*. Osiris, Budapest, 36–50. o.
- WIKIPEDIA (2017): *Sukorói telekcseré*. https://hu.wikipedia.org/wiki/Sukor%C3%B3i_telekcseré.

Központosítás és kapitalista piacgazdaság

NEMRÉG AZ EGYIK VIDÉKI EGYETEMEN MEGMUTATTÁK nekem, milyen felvételi keretszámok jutottak el a minisztériumtól a mostani tanévre a gazdaságtudományi kar egészére vonatkozóan, az országosan érvényes felvételi ponthatárokból levezetve: „alapképzéses hallgatók: 750, mesterképzős hallgatók: 120” és így tovább. Szinte hinni sem akartam a szememnek. Igen, pontosan 120 mesterképzős, és nem 119 vagy 121. Megkerestem néhány más egyetem illetékeseit, akik megerősítették: hozzájuk is hasonlóan részletes számszerű előirányzatok jutottak el a felsőbb hatóságtól. Az egyetemi emberek közül senki sem tudta pontosan megmondani, hogyan alakultak ki a számok. Úgy sejtik, valahol „felül” született egy-egy országos keretszám az egyes képzési szakokra vonatkozóan, és azt bontották le intézményekre.

Felvillantak előttem 55 évvel korábbi emlékeim: 1956-ban kandidátsi disszertációm on dolgoztam, és rendszeresen beszélgettem könyvüipari vállalati vezetőkkel. Méltatlankodva mesélték, milyen részletes tervutasításokat kapnak a minisztériumtól. Előírták a számukra, hogy a következő évben – szövetfajtánként és szélesség szerint bontva – hány négyzetméter gyapjúszövetet vagy pamutszövetet kell gyártaniuk. Kifakadtak: honnét veszik „ott felül”, a termelés és az értékesítési piac bizonytalanságai közepette, a konkrét számokat? Kutatásaim alapján készült el a disszertációm, amely viharos előzmények után, 1957-ben jelent meg „A gazdasági vezetés túlzott központosítása” címmel.

Több mint fél évszázad telt el azóta. Évtizedeken át álmodban sem fordult volna meg bennem a gondolat, hogy első könyvem témája, a túl-

zott központosítás ismét időszerűvé válik. Pedig ez történt. Cikkem témája az elmúlt húsz hónapban erősen érzékelhető központosítási tendencia.

A *Népszabadság*ban 2011 januárjában megjelent, „Számvetés” című cikkem az Orbán-kormány első nyolc hónapjának tapasztalatai és a nyilvánosság előtt lezajlott viták alapján rámutatott, hogy a politikai struktúra radikálisan megváltozott: Magyarország immár nem demokrácia, hanem autokrácia. Ehhez szorosan kapcsolódva vizsgálta a cikk a jogbiztonságon és az emberi jogokon esett sérelmeket és a gazdaságpolitika visszas vonásait. Azóta további tizenkét hónap telt el. A Fidesz-rezsim kritikusi számos mélyreható elemzést és éles politikai állásfoglalást tettek közzé. A demokrácia, a jogállam és az emberi jogok iránt elkötelezett gondolkodók között széles körű egyetértés alakult ki a helyzet megítélésében.

Mostani írásom nem javasolja a hangsúlyok áthelyezését. Továbbra is meg vagyok győződve: az a legfőbb baj, hogy a demokrácia helyébe autokrácia lépett. Amire most vállalkozom, az a már eddig elhangzott megállapítások kiegészítése. Ezúttal más szemszögből – a központosítási tendencia szemszögéből – tekintem át az elmúlt húsz hónap történéseit.

PÉLDÁK

Nem definíciókkal, hanem példákkal kezdem. Nem fontossági sorrendben, hanem a társadalom és a gazdaság szektorai szerint haladok az ismertetéssel. Mire a példák végére érünk, az olvasó számára világossá válik, mit nevezek „központosítási tendenciának”.

MINISZTERIUMOK ■ A 2010-ben leváltott kormánynak 12 minisztériuma volt, az új kormányban a minisztériumok száma 8-ra csökkent.

MAGYAR NEMZETI BANK ■ Az Országgyűlés év végi rohammunkájában elfogadta az új jegybanktörvényt. Az új sarkalatos törvény első

látásra csak formai változtatásokat ír elő. Ám a valóságos politikai gyakorlatban lehetővé teszi, hogy a Fidesz-rezsim, amelynek akarata egyaránt érvényesül a kormány, a kétharmados országgyűlési többség és a köztársasági elnök cselekményeiben, gyakorlatilag átvegye a Magyar Nemzeti Bank stratégiai irányítását. Megnő a monetáris politika alakításában döntő szerepet játszó Monetáris Tanács (MT) döntési jogköre. A miniszterelnök javasolhat – az eddigi két alelnök mellé – egy további alelnököt, javaslatát nyilván elfogadja majd az államfő. Az Orbán-kormány alatt már négy új tag került az MT-be, most további két tag kinevezése válik lehetővé. Számszerű többségben vannak és még erősebb többségbe kerülhetnek a Fidesz-rezsim által kinevezett tagok egy olyan testületben, amelyben szótöbbséggel döntenek. Az elnök pozíciója inog. Az alaptörvény átmeneti rendelkezései lehetővé teszik az MNB és a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletének összevonását. Akár hasznos ez az összevonás szakmai szempontból, akár nem, alkalmat ad arra, hogy egy új egyesített intézmény jöjjön létre, egy „szuperstruktúra”, amelynek élére új vezetőt nevezzenek ki, és az MNB-elnököt alelnökké fokozzák le. Senki sem tudja, vajon hosszú életűek lesznek-e a központi bankkal kapcsolatos új törvények. Cik kem nem foglalkozik találgatással. Mindenesetre a puszt a tény, hogy ezeket a rendkívül nagy horderejű törvényeket belföldi és külföldi tiltakozások ellenére elfogadták, bizonyítja a központosításra irányuló törekvés erejét, vagyis azt a szándékot, hogy a legfelső vezetés minden hatalmat a saját kezébe ragadjon.

FELÜGYELETI SZABÁLYOZÓ SZERVEK ■ A kormányváltás előtti Költségvetési Tanács komoly apparátussal rendelkezett, amely az akkori Pénzügyminisztériummal párhuzamosan dolgozott, hasonló számítá-sokat kellett végeznie – de a PM-től függetlenül –, mint amelyek a kormánygépezetben folytak. A párhuzamosságot megszüntették, a Költségvetési Tanácsnak a továbbiakban nincsen saját elemző apparátusa.

Korábban négy ombudsman (országgyűlési biztos) működött, párhuzamosan, egymás mellett. Az új rezsimben egyetlen ombudsman

lesz. Korábban az állampolgárok élő lelkiismereteként szólaltak meg az ombudsmanok – most ez a tevékenység az államgépezet működésének részévé válik.*

Az előző kormányzati ciklusban állították fel az Egészségbiztosítási Felügyeletet. Feladata elkülönült az ÁNTSZ-től és az akkori Egészségügyi Minisztériumtól. A felügyeletet megszüntették – jogköre részben más hatóságokhoz került át, részben betöltetlen maradt.

FEGYVERES TESTÜLETEK ■ A vám- és pénzügyőrséget összevonták az APEH-hel Nemzeti Adó- és Vámhivatal néven.

Megalakult a Terrorelhárítási Központ, amely különböző – korábban több szervezetben elkülönülten folytatott – funkciót egyesít. Vezetőjének Orbán Viktor volt fő testőrét nevezték ki.

Sajátos félállami „korporatív” szervezeti formában létrejön a Magyar Rendvédelmi Kar. A rendvédelmi testületek valamennyi tagja köteles belépni ebbe a karba, amely érdekvédelmi testületként működik. E megbízatással bizonyos fokig kiszorítja az érdekvédelemből a szak-szervezeteket.

*] Érdemes megjegyezni, hogy Szabó Máté, az összevont ombudsmani hivatal vezetője, köztisztviselőnek örvendő jogtudós és egyetemi tanár, számos esetben nyíltan és határozottan kifogásolta a demokratikus jogállam alapelveit sértő törvényeket és más jogszabályokat. Tevékenysége jól példázza, hogy bármennyire is erős a hatása annak, ha egy-egy intézmény jogalapjait megváltoztatják, sok függ az élére kinevezett vezető elveitől, demokratikus elkötelezettségétől és személyiségétől.

A fent említett eseteken túl számos demokratikus, jogállami szellemben meghozott bírósági döntés jelzi, hogy az integritásukat, gondolkodásuk függetlenségét megőrző és meggyőződésükhöz hű szakemberek mennyit képesek az adott posztjukon elérni az emberi jogok és demokratikus alapelvek védelmében.

Vannak tisztségviselők, akik arra a következtetésre jutnak, hogy az adott politikai és jogi feltételek mellett nem képesek ellátni megbízatásukat. Ezt tette Fülöp Sándor, aki 2008–2011 között a jövő nemzedékek országgyűlési biztosa, majd az átszervezés után az ombudsmani hivatal vezetőjének a jövő nemzedékek érdekvédelméért felelős helyettese volt, és 2012 augusztusában lemondott tisztségéről.

HELYI ÖNKORMÁNYZATOK ■ Az új önkormányzati törvény több nagy feladatcsoportot vesz el a helyi önkormányzatoktól. Külön is kiemelem, hogy a jövőben az oktatás, az egészségügy és a katasztrófavédelem teljes egészében a központi kormányzathoz tartozik.

A megyei kormányhivatalokba integrálták a helyi államigazgatási szervek számottevő részét, a földhivataloktól a nyugdíjbiztosítási intézetekig és a fogyasztóvédelmi hatóságig. A hivatal élén álló kormány megbízottat a miniszterelnök nevezi ki.

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS ■ A bíróságok hálózatát eddig független testület irányította; sajátos fajta önkormányzati mechanizmus működött. Ezt felváltja az Országos Bírósági Hivatal, amelynek vezetőjét az Országgyűlés (vagyis az adott esetben az uralmon levő párt vezetése) választja ki. Most történetesen a Fidesz egyik legbefolyásosabb emberének felesége gyakorolja ezt a jogkört, ő dönt, saját személyében, a bírák kinevezéséről, előléptetésükről. Ő határozhat arról, hogy melyik ügyet melyik bíróság tárgyalja.

MÉDIA ■ Több szerv egyesítéséből létrejött egy állami médiaügyi csúciszerv, a médiahatóság, teljes nevén a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság, amely átfogó jogkört kapott, a tévé- és rádiócsatornák tartalmának felügyeletétől a frekvenciák elosztásáig. A hatóság mellett testület működik, az úgynevezett Médiatanács, amelynek tagjai kizárólag a kormányon levő politikai csoportból kerültek ki.

Korábban egymástól elkülönülve működtek az állami tulajdonban levő és a költségvetés által finanszírozott rádió- és tévécsatornák, valamint az állami hírszolgálati iroda. Most ezeket a szervezeteket egyetlen óriásközpontban egyesítették, amelynek neve Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap (MTVA). A csúciszerv kezében összpontosul a finanszírozással és – ami nem kevésbé fontos – a munkatársak kiválasztásával járó hatalom.

Az átszervezés előtt a köztulajdonú rádió- és tévészerkesztőségek maguk választották ki a híryananyag forrásait. Most viszont mindegyikük számára kötelező a központi híriroda anyagának átvétele.

BIZTOSÍTÁS ■ A 90-es években végrehajtott reform nyomán „három pillérre” támaszkodott a nyugdíjrendszer. Most a kormány lényegében felszámolta a második pillért, vagyonának zömét elvette, és részben már el is költötte, kötelezettségeit pedig elvben az első pillérre, az állami nyugdíjrendszerre hárította át.

A kereskedelmi bankok létrehozta egy sajátos biztosítóintézetet, az Országos Betétvédelmi Alapot, amely a betétek visszafizetését garantálta a bankszektorban mutatkozó zavarok esetén. Az intézetet a bankok finanszírozzák. Kormányzati nyomásra az alap vagyonának kezelését most átvette egy állami szerv, az Államadósság Kezelő Központ (ÁKK).

SZOLGÁLTATÁSOK ■ Budapesten egy cégbe vontak össze hét, korábban önálló vállalatot, a gyógyfürdőket, a takarítókivállalatot, a temetkezési céget stb. Ez a szuperholding fogja képviselni a fővárost a teljesen vagy félig privatizált szolgáltatóvállalatokban is (például gázművek, vízművek). Államosítják a dohánykereskedelmet. Az eladóhelyek számát negyvenezerről ötezerre csökkentik.

Mint említettem, azok a kórházak, amelyeket eddig a megyei önkormányzatok tartottak fenn, átkerülnek a központi kormányzat kezébe. Számíthatunk arra, hogy párhuzamosan a tulajdonviszonyokban végbement változással összevonásokat és felszámolásokat hajtanak majd végre, amelyek nyomán az intézmények száma csökkenni fog. Az átszervezések alkalmat teremtenek új vezetők kinevezésére. A főváros csatornázatlan területein a házak szennyvíztisztítása, amelyet szippantós autókkal eddig részben magánvállalkozások láttak el, a továbbiakban a főváros tulajdonában levő cég feladata lesz. Erős anyagi ösztönzéssel kényszerítik ki a szippantás központosítását: ha a lakos mégis magáncéget bízna meg a szippantással, duplán fizet: egyszer a magáncégnek és még egyszer a főváros kft.-jének.

OKTATÁS, KULTÚRA, TUDOMÁNY, SZÓRAKOZÁS ■ Mint említettem, a helyi önkormányzatok tulajdonában levő általános és középiskolák átkerülnek a központi kormányzat tulajdonába. De már ezt megelőzően

átszervezték a főváros által fenntartott gimnáziumok irányítását. Gazdálkodásukat központosították, megalakult a Gimnáziumok Gazdasági Szervezete (GGSZ). Azelőtt az igazgató saját hatáskörében nevezte ki a tanárokat, most a kinevezéshez a GGSZ-nek is hozzá kell járulnia. Korábban valamennyi gimnázium maga gazdálkodott a pénzügyi keretével. Most a gimnázium legfeljebb pár ezer forintos „költőpénz” elköltéséről dönthet előzetes engedély nélkül. Minden nagyobb kiadáshoz előzetesen engedélyt kell kérnie a központtól, a GGSZ-től. Mire az új szervezethez kezdenének hozzászokni, már várható a további központosítás, hiszen a gimnáziumok most átkerülnek a központi kormányzat tulajdonába.

A köznevelés sarkalatos törvénye szerint haladunk az egységes központi tanterv felé. A tanár önállósága jóformán megszűnik, 90 százalékban köteles a központi tervhez igazodni, és legfeljebb 10 százalék erejéig választhat önállóan abban, hogy mit tanít. Korábban szabadabb kezet kaptak az önkormányzatok által fenntartott iskolák abban, hogy a helyi adottságokhoz igazítsák a tanterveket, most viszont merev egyöntetűséget akarnak kikényszeríteni.

Az egyetemek eddig sem rendelkeztek teljes autonómiával. Most ez a félautonómia lényeges mértékben csökkenni fog. A rektort korábban egy kétfázisú folyamat emelte pozíciójába. Az egyetem szenátusa választotta több pályázó közül, és akit végül jelölt, azt a kormányzat kinevezte. Csak olyan rektort nevezhetett ki, akit az egyetem maga javasolt. A kormányzatnak joga volt megvétózni az egyetem jelöltjét, de ezzel a lehetőséggel nemigen élt. Mostantól fogva másképpen lesz. A rektort a kormányzat választja ki, a kiválasztást előkészítő processzusban az egyetem saját testületeinek csak véleményezési joga van, ha helyteleníténi is a kiválasztást, nincs vétójoga. A kinevezési okiratra, akár csak korábban, a köztársasági elnök üti rá a pecsétet. Röviden: a szelekció lényeges mozzanata az egyetemtől átkerült a központi kormányzat kezébe.

A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézeti hálózatán központosítási hullám söpör végig. Nagy múltú, évtizedeken át önállóan működő természet- és társadalomtudományi intézetek egy-egy csoportját közös központok alá rendelik.

A szakmunkások képzésében összevonás és központosítás megy végbe, integrált szakképzési központok jönnek létre. Eddig számos művészeti és tudományos alkotótevékenység, valamint szociális ellátási feladat állami forrásokból történő pénzügyi támogatását közalapítványok bonyolították le. A közalapítványok egy részében számottevő vagyron halmozódott fel. Ezek az alapítványok a szakmai önkormányzás sajátos formáit jelentették, a kuratóriumokban az érintett művészeti vagy tudományos ág, illetve szociális tevékenység kiváló képviselői ültek, és szakmai lelkiismeretük szavára döntöttek a támogatásokról.

A közalapítványokat megszüntették. Nagyobb részük, szám szerint 24 közalapítvány feladata, vagyona és a támogatásokkal kapcsolatos döntési jogköre az illetékes állami hatóságok kezébe került át. Az 1956-os Intézetet, amely korábban önálló intézményként működött, az Országos Széchényi Könyvtárhoz csatolták. Hasonlóképpen megszűnt a Lukács Archivum önállósága, ezt az MTA könyvtárának rendelték alá.

Az Operaház élére kormánybiztost neveztek ki. Nem is a miniszter, hanem személyesen a miniszterelnök döntött a biztos kiválasztásáról.

Összevonják a Szépművészeti Múzeumot és a Magyar Nemzeti Galériát.

Összevonják a Mikroszkóp kabarészínházat és a Tháliát, amely főképpen komoly művek bemutatására szolgáló befogadó színház.

A Fővárosi Közgyűlés elvi határozatot hozott, amely szerint összevonják a Petőfi Csarnokot és a Trafó Kortárs Művészetek Házát.

Beolvasztják a Budapest Galériát a Budapesti Történeti Múzeumba.

Központosítják a filmgyártás állami támogatását. A kirendelt kormánybiztos, Andy Vajna magának igényli „az utolsó vágás jogát” azoknál a filmeknél, amelyeknél az állam a fő finanszírozó.

Mi a közös a példákban?

Harminchárom példát hoztam fel. Nem lenne nehéz továbbiakat találni. Szándékosan vettem be a felsorolásba az olyan drámai erővel ható „nagy” átalakulások mellé, mint amilyen a nyugdíjrendszer második pillérének felszámolása, vagy a bíróság függetlenségét súlyosan veszé-

lyezettető, nagy hatalmú központi hivatal felállítása, vagy az új jegybank-törvény, olyasféle „kis” változtatásokat is, mint például két közgyűjtemény vagy két szórakoztató intézmény közös főnök alá rendelése. (Bár az utóbbi események is nyilván felforgatják az érintettek életét.) Azért említek nagy horderejű, milliók életére kiható megrázkódtatások mellett nevenséges, szinte bizarr apró változtatásokat is, hogy szemléltessem: a központosítás és összevonás valósággal mániává lett. Bárhol látszódik valami probléma, a megoldás kézenfekvő: központosítsunk és vonjunk össze szervezeteket. Érzékeltetni szeretném, hogy a társadalmi organizmus milyen sokféle szervének megszokott működését bolygatják fel az átalakítások felgyorsuló lökései. Olyan sok helyen megy végbe egyszerre ugrásszerű átszervezés, hogy itt már joggal használhatjuk a hegeli formulát: a mennyiségi változás átcsapott minőségibe, a változtatások együttese radikálisan mássá tette az irányítás rendszerét.

A változtatások jogi formája – figyelemre méltó találékonyság! – tételenként eltérő. Hol különálló szervezeteket egyesítenek, hol módosítják a főnök kinevezésének procedúráját, hol az irányító testület létszámának bővítésével teszik lehetővé a központi befolyás erősödését, hol a működés szabályzata változik. Mi tehát az a mintázat, az a „pattern”, amely mind a harminchárom eseményben közös?

Minden államgépezet szükségképpen központosított. Az államgépezeten belül erősödik a centralizáció, ha 1. a felettesnek kevesebb az alárendeltje, és ennek következtében, adott irányítási és ellenőrzési kapacitása mellett, képes őket határozottabban dirigálni. Erősödik a centralizáció, ha 2. csökken az alá-fölé rendeltségi szintek száma. Erősödik a centralizáció, ha 3. részletezettebbé válnak a parancsok. Könnyebbé válik 4. a legfelsőbb politikai vezetés által kiválasztott emberek kinevezése minden fontos pozícióba. A társadalom egészét tekintve erősödik a centralizáció, ha 5. korábban az államgépezeten kívül, autonóm módon végbement tevékenységek részben vagy egészben állami irányítás alá kerülnek. Vagy ha 6. az államgépezeten kívül korábban állami felügyelet és beavatkozás nélkül végbemenő folyamatokat a továbbiakban az állam felülyeli, és azokba beavatkozik.

Valamennyi példában a központosítás erősítése irányában ható 1–6. változás közül legalább az egyik kimutatható. Van olyan tétel, amelyben nem is egy, hanem kettő vagy még több jelenik meg az 1–6. változás közül. Ez a megállapítás jogosít fel arra, hogy megállapítsam: nem változások véletlen gyűjteményével állunk szemben. Valamennyi felsorolt változásnak jól érzékelhető iránya van: erősíti a központosítást. Ezt a markáns, jól érzékelhető, mélyreható és szédítően gyors átalakulási folyamatot nevezem központosítási tendenciának.

Semleges, értékítéletet nem tartalmazó elnevezést vezetek be, a pozitív tudományos megközelítés szellemében. A normatív elemzésre, értékítéletek tárgyalására a cikk későbbi részében kerül majd sor. A központosítási tendencia létezését nem érdemes azoknak sem tagadni, akik helyeslik a fenti változtatásokat.

A változtatások nyomán létrejött új képződmények, jogszabályok, szervezeti formák közül nem is egy megtalálható nyugati demokráciákban is, és ott önmagában nem bomlasztja a demokrácia alapjait. Az elmúlt húsz hónap magyar átalakulását az jellemzi, hogy egyszerre igen sok eleme mozdult el a túlzott központosításnak, az autonómiák lerombolásának az irányába, s a nagyon sokirányú változás egymást erősítve tendenciává egyesült.

ÉRVEK PRÓ ÉS KONTRA

A változtatások hivatalos kezdeményezői és fő végrehajtói arra szoktak hivatkozni, hogy a korábbi szervezeti forma, a korábbi mechanizmus nem volt hatékony, pazarláshoz, az ügyek intézésének lassú kezeléséhez vezetett – és tagadhatatlan, hogy szinte minden esetben fellelhetők a régi elrendezésben ilyesféle természetű bajok. Adva van tehát az alacsony hatékonyság és lassúság univerzális gyógyszere: az egységek összevonása, az átfedések kiküszöbölése, a felesleges kapacitások leépítése – egyszóval a központosítás erősítése.

Ősrégi vita folyik a centralizáció és a decentralizáció előnyeiről és hátrányairól. Olyan nevek ugranak be itt az emlékezetembe: Adam Smith, Marx, Hayek és Lenin vagy az elméleti matematikai közgazdaságtan nagyjai: a Nobel-díjas Arrow és Hurwicz. Azt hittem, naiv módon, hogy ezek a viták Magyarországon egyetemi elmélettörténeti órákon kerülhetnek csak elő, intellektuális csemegeként. Szó sincs róla! A vita, úgy látszik, ismét időszerű. Mintegy bemelegítésül az elméleti elemzés szép és tiszta terepén maradok. Komoly arccal próbálok érveket és ellenérveket ütköztetni. Úgy teszek, mintha olysféle párviadal folyna itt, amelyben az győz, akinek jobbak az érvei.

A szerteágazó emberi tevékenységeket össze kell hangolni. Sokféle mechanizmus működhet ebben közre, ezek közül most emeljünk ki kettőt.

Az egyik: a vertikális koordináció mechanizmusa. Képzeljünk magunk elé egy piramist! A csúcson ott áll a Legfőbb Főnök, aki utasításokkal irányítja az alatta levő szintet, mondjuk 10 Főnököt. Alatta terül el a piramisnak egy még szélesebb szintje, ahol az Alfőnökök találhatóak. Mindegyik Főnöknek van néhány beosztott Alfőnöke, miközben minden Alfőnök kizárólag csak egyetlen Főnöknek van alárendelve. Ahogy a piramisban lefelé, az Al-Alfőnökök, majd az Al-Al-Alfőnökök felé haladunk, egyre terjedelmesebb a szint, egyre több a szereplő. Végül eljutunk a piramis legaljához. Itt helyezkednek el mindazok, akiknek valaki parancsol felülről, de ők már nem dirigálnak senkinek sem. Az elmélet „tökéletes hierarchiának” nevezi ezt a képződményt. (Hej, bizony sóvárogva gondolkodnak erre a lehetőségre a központosítás megszállottjai!) Tökéletes, mert minden alá-fölé rendeltségi viszony egyértelmű, nincsen kettős vagy többszörös függés.

A másik modell a horizontális koordináció mechanizmusa. Ez lapos terepen megy végbe, senki sincs eleve a másik fölé rendelve. A résztvevőknek meg kell egyezniük egymással. Az első modell a centralizáció, a második modell a decentralizáció tiszta esete.

Az első modellben láthatók a kezek: a főnök parancsra figyelmeztető és – ha kell – fenyegető keze. A második modellben, Adam Smith remek

kifejezésével, „láthatatlan kéz” vezérli a koordinációt. Az első modellhez hasonló képződmény testesül meg az államban (noha sohasem annyira tiszta formában, mint ahogy azt az elméleti modell ábrázolja). A második modellhez kétféle szféra hasonlít. Az egyik a piac, amelyben az összehangolódást a jól felfogott anyagi érdek motiválja, és az eladó és a vevő megegyezéseiben testesül meg. A másik horizontálisan koordinált szférában a nonprofit szervezetek működnek, a különböző szabad társulások és egyesületek, a „civil társadalom” csoportosulásai. Motivációikban keveredhetnek az anyagi és nem anyagi ösztönzők.

Szembesítsük egymással a centralizáció és a decentralizáció jellegzetes tulajdonságait!

1. RÖVID TÁVÚ HATÉKONYSÁG ■ A decentralizáció kétségkívül sokféle pazarlással jár. Egyrészt mellett működnek olyan szervezetek, amelyek működési köre átfedi egymást. A kapacitások jelentős mértékben kihasználatlanok. Ilyenkor több szervezet egyesítése és közös központ alá rendelése szinte azonnal megtakarításokat hoz adminisztratív költségekben, a személyzet egy része azonnal elbocsátható. (Példa erre a decentralizált magánbiztosítás adminisztrációs költsége, amely kétségkívül magas a centralizált állami biztosítás alacsony költségeihez képest.)

Ez az érv – diadalmas hangon – mindig el is hangzik. Pedig még erre a kedvező hatásra sem lehet biztosan számítani, mert a központosítási intézkedéseket többnyire kapkodva, a szakértőkkel folytatott alapos tanácskozás nélkül, erőltetett tempóval nyomják keresztül.

Az átfedések kiküszöbölése, az adminisztratív költségek csökkentése, a hatékonyság rövid távú növelése még ha hozna is eredményeket, tulajdonképpen egymagában elég gyenge érv. Más „pró” és „kontra” érveket is gondosan mérlegelni kell.

2. VERSENY ■ A centralizáció, amennyire csak lehetséges, kiküszöböli a versenyt. Ezzel szemben a decentralizáció lételeme a rivalizálás. Igaz, a verseny nagy költségekkel jár. Hirdetni kell, meggyőzni a vevőt, hogy az én termékemet vagy szolgáltatásomat vegye meg, és ne a másikat.

Szabad kapacitásokra van szükség, hogy azonnal a vevő rendelkezésére álljunk. Mindez sok erőforrást köt le – ezekre a centralizált gazdaságnak nincs szüksége. Ám a verseny hatalmas hajtóerő. Arra késztet, sőt valósággal kényszerít, hogy új termékeket vezessenek be, előbb, mint a versenytárs – ez az életünket átformáló innovációs folyamat motorja. A decentralizált, versenyző gazdaság szülte az elmúlt száz év minden jelentős újítását.

Nemcsak a szűken vett gazdasági életben van szükség versenyre, hanem a szellemi életben is, az oktatásban, a tudományban, a művészetekben. A Harvard Egyetemen végzett egy igen tehetségesnek ígérkező közgazdász, aki szeretett volna bennmaradni az egyetemen közgazdaságtant tanítani. Nem vették fel. Ezek után jelentkezett a közeli műegyetemen, az MIT-n, ahol addig nem oktattak közgazdaságtant, és felajánlotta, hogy szívesen hozzálátna a közgazdasági oktatás megszervezéséhez. Megkapta a lehetőséget. (Szerencséje volt, hogy nem a magyarországi Nemzeti Erőforrás Minisztériummal volt dolga, ahol pontosan előre tudják: hol hány egyetemre, hány karra és hány diákra van szükség.) A frissen végzett hallgatót Paul A. Samuelsonnak hívták, az Egyesült Államok leghíresebb közgazdásza lett. Ő volt az első amerikai közgazdász, aki Nobel-díjat kapott. Az MIT ma a közgazdász-képzés egyik leghíresebb műhelye. Azóta is rivalizál egymással („átfedi egymást”) a két nagy egyetem közgazdasági kara. Versenyeznek abban, hol jobbák a diákok, hol születnek értékesebb kutatási eredmények, átcsábítják egymástól a tanárokat. A versengés ellenére együttműködés is van közöttük – például közös szemináriumokat tartanak.

3. ADAPTÁCIÓ ÉS SZELEKCIÓ ■ A magyar centralizátorok azt hiszik, hogy a hivatali iroda négy fala között pontosan megtervezhetik, majd törvényekben és más merev szabályokban rögzíthetik az átfedésmentes, az adminisztratív költségek megsokszorozódásától megszabadított struktúrákat. A decentralizálás óriási előnyeit akkor értjük meg, ha a társadalom mozgását figyeljük. Állandóan új egységek lépnek be, egyes szervezetek egyesülnek, mások osztoznak, ismét mások megszűnnek.

Egymás mellett jönnek létre és élnek kis, közepes méretű és nagy szervezetek; van, amelyik növekszik, van, amelyik zsugorodik. Mindez sok tekintetben hasonlít a biológiai világban megfigyelt evolúcióhoz és természetes szelekcióhoz.

Nem egy pályázatokról döntést hozó zsűri választotta ki, hogyan jöjjön létre és nőjön nagyra a Google vagy az Apple. Nem egy miniszterium dönt arról, vajon egyesíteni kell-e az egymástól pár száz méterre levő New York-i Metropolitant és Guggenheim Múzeumot, vagy megmaradhatnak külön intézményként.

Az életrevaló termékek, technológiák, vezetési módszerek, tanítási elvek, szervezeti formák és maguk a szervezetek életben maradnak – az alkalmazkodásra és önkorrekcióna képtelenek pedig előbb-utóbb meghalnak. Micsoda arrogáns magabiztosság, az önmaga tévedhetetlenségébe vetett mekkora hit kell ahhoz, hogy a Hivatal, a Főnök maga döntson életről-halálról! Ráadásul nem fokozatosan, kísérletezgetve, mint ahogy ez az evolúciós folyamatokban végbemegy, hanem felpörgetett tempóban, napokon, sőt néha órákon belül kikényszerítve a sorsdöntő és szinte visszafordíthatatlan átalakulásokat.

4. INFORMÁCIÓ ■ A centralizált koordináció hibátlan működésének az lenne az egyik feltétele, hogy a döntéshozó pontosan előre lássa a körülmények alakulását. Akkor meghozható a hibátlan határozat, és nincs is másra szükség, mint kemény kézzel keresztülhajtani a maradéktalan végrehajtást. Igen, de az élet tele van bizonytalansággal, az információk pontatlanok. Sőt sokszor nemcsak véletlen hiba rejtőzik bennük, hanem szándékos torzítás. Az alárendeltnek érdekei fűződhetnek ahhoz, hogy letagadja a bajokat (vagy az érdekeltségétől függően eltúlozza a bajokat). Bevallja, hogy van kihasználatlan kapacitása, vagy ellenkezőleg: panaszkodik a kapacitás túlfeszített kihasználásáról, ha az utóbbi kedvezőbb a számára. A Főnök nem tudja korrigálni téves döntéseit, mert nem merik neki megmondani, hogy hibázott.

A decentralizálás sok előnnyel jár ebből a szempontból. Gyakran egybeesik az, aki az információt megszerzi, azzal, aki fel is használja;

ezért személyes érdeke minél pontosabb információt szerezni. (Nagyon röviden és némi egyszerűsítéssel ez Friedrich von Hayek egyik fő érve a decentralizálás mellett.) Aki hibás információra építve dönt, az ráfizet: kiesik a versenyből, kiszelektálódik. Azok maradnak fenn, akik nyitottak az információra, a kritikára és az önkorrekcióra.

A 2., a 3. és a 4. pontban felhozott érveket úgy foglalhatjuk össze, hogy a decentralizált, horizontális koordináció sokkal hatékonyabb hosszú távon, mint a centralizált, vertikális koordináció. Aki tárgyilagosan átgondolja a fenti érveket (és ezek persze sokkal részletesebben vannak kifejtve a téma gazdag irodalmában), az belátja az állítás igazát, tisztán logikai alapon. Ám van ennél nyomósabb és csattanósabb gyakorlati bizonyíték is. A szocialista rendszer a maga klasszikus, sztálini formájában az a történelmi képződmény, amely a legközelebb jutott a „tökéletes hierarchia”, a keresztül-kasul vertikális koordináció modelljéhez. Lenin kijelentette: a szovjet rendszer úgy tekinthető, mint egyetlen gigászi nagyüzem. Kezdetben, rövid távon látványos eredményeket mutatott fel... És a végén elbukott! Hosszú távú hatékonyságban (innovációban, a termelékenység növelésében, a termelés tartós bővítésében) messze elmaradt a decentralizált kapitalista rendszer teljesítménye mögött.

A rendszer hatékonysága nélkülözhetetlen az anyagi jólét gyarapodásához. De vannak más értékek is, amelyeket számításba kell vennünk.

5. AZ ÖNRENDELKEZÉS, AZ ÖNMEGVALÓSÍTÁS, AZ AUTONÓMIA ÉRTÉKE ■ Példának a tanulást hoznám fel. Nyilván fontos szempont, hogy minél inkább összhang legyen a munkaerő kereslete és kínálata között, a képzésből kikerülő új munkaerő összetétele a képzés foka, a szakma stb. szempontjából ne szakadjon el attól, ami a várható munkahelyek betöltéséhez szükséges. Egy svédországi konferencián hallottam a következő gondolatmenetet. Mozart apja így is okoskodhatott volna: Salzburg tele van már zenészekkel, Nannerl, az idősebb lánygyermek már jól megtanult zongorázni. A kis Wolfgangból legyen inkább derék mesterember, azokból hiány van... Milyen erkölcsi jogcímen adnak előre

merev kereteket arra, hogy a fiatalok mit tanuljanak? Mi történik itt az egyén, a család szuverenitásával?

Lehet, hogy a területi vagy szakmai önkormányzatok, autonóm területek sok hibát követnek el. Az is lehet, hogy egy szuperokos hivatal jobb döntéseket hozhatna helyettük. De sokak szemében immanens értéke van annak, hogy egy község, egy város, egy szakma, egy művészeti ág vagy más közösség maga dönthet a saját ügyében. Bibó István „a szabadság kis köreiből” írt, amikor az önkormányzatiság elve mellett kiállt.

6. PATERNALIZMUS ÉS ÖNGONDOSKODÁS ■ Minél inkább átfogja a társadalom egészét a centralizált állami koordináció, annál inkább az államra hárul az a feladat, hogy minden vonatkozásban ő gondoskodik minden állampolgárról. A centralizáció és a paternalizmus ikertermékek, mint ahogy a decentralizáció és az öngondoskodás is azok.

Aki szeret az államra hagyatkozni, annak szemében a fenti kijelentés érv a centralizáció mellett. Csakhogy nem mindenki érez így. Van, aki bizalmatlan a gondoskodó állammal szemben, és a friss tapasztalatok még többeket tettek bizalmatlanná. Hátha az állam nem teljesíti az ígéreteit? Hátha olyan apa, aki rosszul gondoskodik a gyerekeiről? És még egy szempont: sokan nem szeretjük, ha gyermeknek tekintenek bennünket. Vállaljuk a felelősséget önmagunkért. Gondoskodni kívánunk önmagunkról és családunkról, még ha ez több teherrel jár is. Ez előtérbe tolja a magánbiztosítást, a hitelfelvétel lehetőségét az oktatás költségeinek kifizetéséhez és más decentralizált mechanizmusokat. Persze nem kell feleslegesen sarkítani a választást: a szolidaritás erkölcsi értéke amellettszól, hogy az állam nagy szerepet vállaljon a betegek és az öregek, a hátrányos helyzetűek, a rászorultak segítésében. Mindazonáltal az öngondoskodás, az önmagunkért érzett felelősség nyomatókos érv a decentralizáció kellő mértékű érvényesítése és a centralizáció túlzott kiterjesztése ellen.

7. SOKSZÍNŰSÉG ■ Óriási megtakarítást hozott a kínai gazdaság számára a Mao-egyenruha kötelező viselése. Mekkora ugorhattak a könnyűipar költségei, amikor egyszerre csak megjelent a sokféle színes

ruha! Azóta a kínaiak vásárlásaikkal bizonyították: a sokszínűség olyan luxus, amelyért készek magasabb árat fizetni.

Áttérve a sokszínűség, a „diversity” tágabb értelmezésére: az élet egyik szépsége abban áll, hogy sokfélék vagyunk. Nem kell okvetlenül mesterségesen egy akolba terelni több kutatóműhelyt, több iskolát – még akkor sem, ha különállásuk esetleg többletköltségekkel jár. Mind-egyiknek megvan a saját múltja, saját hagyománya, saját kollektív emlékezete; nehéz időket együtt éltek meg, és kialakult a közösségi érzetük. A hidegfejű technokratikus átszervezések összeforrott közösségeket vernek szét, szervezeteket fosztanak meg saját múltjuktól, és helyükbe mesterségesen alakítanak ki új idegen környezeteket.

8. A POLITIKAI KRITÉRIUM ■ Az eddigiekben hatékonysági és etikai kritériumokat mérlegeltem. Utolsónak hagytam a politikai kritériumot. Tegyük félre egy pillanatra az 1–7. szempontokat, és tétélezzük fel, hogy van egy jól olajozott, gördülékenyen működő gépezet. Kérdés: kik vannak a csúcson? A témával foglalkozó elméleti irodalom fel szokta tenni ezt a kérdést, és a következő fogalmat használja ilyenkor: „jó szándékú diktátor” áll a piramis csúcán.

És ha jó szándékú – de gyarló ember, aki sokszor hibázik? Vagy ha nem is olyan jó szándékú, hanem vannak rossz tulajdonságai is: zsarnokoskodik, szívesen fogadja a hízélgést, nem tűri a kritikát, makacs, nem képes alkalmazkodni a helyzethez?

Ez talán a legfőbb baj a centralizált modellel. Minél hatékonyabban működik, annál nagyobb a veszélye annak, hogy egy zsarnoki uralom eszközévé válhat. A decentralizáció alapuló mechanizmusok, a maguk módján, „fékeket és ellensúlyokat” képeznek a mindenható központtal szemben. Minél több és elevebb a decentralizált mechanizmus, annál erősebb ellensúlyt alkotnak a centralizált piramis csúcásával szemben. Jó, ha erre is gondolnak azok a politikusok és értelmiségiek, akik szívesen látnának egy erős államot az igazságosabb elosztás, a rászorultakat segítő redisztribúció érdekében. Vigyázat – az erős állam vezetése rossz kezekbe is kerülhet!

HATALOM ÉS KÖZPONTOSÍTÁS

A fenti nyolc kritérium alapján adódó „pró” és „kontra” érvek értékelése a normatív elemzés körébe tartozik. Azt mérlegeltük, különböző szempontok alapján, „jó”-e vagy „rossz” a központosítási tendencia. Ezek után térjünk vissza a pozitív megközelítéshez, amely a valóság megfigyelhető jelenségeit veszi számba, és azok okait és következményeit vizsgálja!

Az Orbán Viktor vezette kormány fő törekvése a hatalom minél teljesebb megragadása volt, és ha ez megtörtént, minél tartósabban a kezében is maradjon. A hatalom a cél – és minden eszköz ennek a célnak van alárendelve. Ha a célnak és az eszközöknek ezt a machiavellista viszonyát jól megértettük, akkor megkaptuk az erős és egyre erősebb központosítási tendencia legfontosabb oksági magyarázatát. A hatalmi motívum elégséges indíték az OV-piramis minél átfogóbb és hatásosabb kiépítésére. A változtatások igazi indítéka az, hogy minél inkább teljesüljenek a következő követelmények.

- Legyen minél rövidebb a kapcsolati lánc, amelyen a parancsok felülről lefelé lefutnak!
- Minden Főnök, Alfőnök és Al-Alfőnök legyen a mi saját megbízható emberünk! Már csak azért is érdemes minden szervezetet átszervezni, mert ez alkalom arra, hogy a saját emberünket nevezzük ki az újonnan létesített Központ vagy Alközpont vezetőjének. Nem kell megállni azoknál az állásoknál, amelyeket a demokráciák gyakorlata „politikai kinevezettnek” (*political appointee*) hív. Minél lejjebb hatolunk a piramison belül embereink beépítésébe, annál jobb.
- A kinevezések fő kritériuma a lojalitás a piramis csúcsa iránt. Természetesen a szakértelem is hasznos, de a fő kritérium a feltétlen hűség és engedelmesség „felfelé”.
- Bármelyik két, egymással alá-fölé rendeltségi viszonyban álló szintről legyen is szó, erős legyen a függés. Az utasítást habozás nélkül teljesíteni kell! Sőt az alsóbb szint ne is várjon, míg utasítást kap,

a pártvonal ismeretében tudja, mit várnak el tőle a felettesei, és tegye meg azt saját kezdeményezésére.

- A főnöknek nem kell sokat tárgyalnia a beosztottal. Akárcsak a katonaságnál, a vertikális koordináció mintaképénél: a lényeg a felülről lefelé áramló információ, az utasítás, nem pedig az alulról felfelé áramló javaslat, tanács, nem is szólva a kritikáról.
- A centralizált vertikális koordináció működésének feltétele a fegyelem. Ezt ki kell kényszeríteni adminisztratív eszközökkel. Az engedetleneket el kell távolítani felelős posztjukról. Az sem árt, ha a tisztogatási hullámokban kidobnak a munkahelyükről olyanokat is, akiknek eszük ágában sem volt az engedetlenség. (Lásd a közmédiá vagy az ombudsmani hivatalok átszervezéséhez kapcsolódó tömeges elbocsátásokat.) Hallottam olyan esetekről is, amikor az elbocsátott egykori tisztségviselőnek „utánanyúltak”, és megakadályozták a munkába állítását. Az elbocsátástól való félelem sokakat meghunyászkodásra késztet, inkább magukba fojtják a tiltakozást, mintsem hogy állásukat kockáztassák.
- Természetesen a vertikális koordináció nemcsak büntet vagy fenyeget, hanem jutalmaz is. Lojális szolgálatért bőkezűen megszabott, kiemelt fizetések, év végi jutalmak, különleges nem pénzbeli kedvezmények járnak.

A hatalmi motívum nem csupán a piramis csúcsán érvényesül. Felfelé lefelé haladva mind mélyebb szintekre épül be a társadalomba a „mi embereinkből” álló új nomenklatúra. Ennek tagjai, a Főnökök, az Alfőnökök, az Al-Alfőnökök maguk is hatalomhoz jutottak. Felfelé engedelmeskedni kell, de lefelé parancsolhatnak. És ha már megszerezték ezt a hatalmat, ragaszkodnak is hozzá. A piramis csúcsán levő Legfőbb Főnök nincsen egyedül: közösek az érdekei a tőle függő nagy, közepes és kis „hatalmasságokkal” – a hatalom kézben tartása és megőrzése.

Az OV-piramis felsőbb szintjein elhelyezkedő új nomenklatúra életét megkönnyíti, hogy nem kell sokat „filózni”, újra és újra átgondolni bonyolult dilemmákat. Teljesíteni kell, amit a párt és a kormány paran-

csol vagy elvár. Ha baj történik, készen van az önfelmentés a beosztott közép- és kifizető számára: „Nem tehetek róla, hibás volt a felső szerv döntése.” (Ismerős szöveg: „parancsra tettem...”) Ráadásul kéznél van a megnyugtató technokratikus ideológia (lásd az előző, „Érvek pró és kontra” című alfejezetben az 1. kritériumot): „Nem a hatalom kedvéért építjük és keményítjük a centralizációt, hanem a hatékonyság érdekében.”

A vertikális koordináció, a hierarchikus parancsrendszer soha sehol nem működött kielégítően. Csikorgó gépezet. Ha zavarok támadnak, akkor a mechanizmus belső logikája szerint még tovább lépnek előre a központosítás útján. Ha a részletes előirányzatokat valamiképpen kijátsszák, akkor még részletesebbé teszik a számok felbontását. Nem is egy ponton rátérnek a „kézi vezérlésre”: általános jogszabályok helyett valamelyik főnök maga dönt a beosztott al főnök helyett.

A centralizált rendszer logikája szerint minél inkább sűrűsödnek a bajok, annál inkább adminisztratív eszközökkel kell lecsapni. Valamikor „szabotáznak” nevezték, ha a vállalat elmaradt a tervtől, amit a Szovjetunióban kivégzéssel vagy kegyetlen kényszermunkával toroltak meg. Most a „hütlenség” a kulcsszó, és azokban a ritka esetekben, amikor jogerős ítéletre került sor, a büntetés – amennyire meg tudom ítélni – a civilizált jogrend keretei között maradt. Ám nincsen garancia arra, hogy a represszív eszközök alkalmazása megáll ezen a ponton. A tanúként kihallgatott vagy gyanúsítottként őrizetbe vett állampolgárok jogainak újabb korlátozásai erősítik az aggodalmakat. Gyakoribbá vált a gyanúsíttatás, a hamis vádaskodás, tartani kell attól, hogy a közszolgálatok tisztségviselőit és a gazdasági élet szereplőit a megfélemlítés légköre veszi körül. Amiben reménykednünk kell, az a bírói kar tagjainak jogérzéke és szakmai tisztessége. Aki megszegte a törvényt, azt meg kell büntetni – de csak azt, aki valóban bűnt követett el. Nyomás nehezedik az igazságszolgáltatásra, nagy próba előtt áll minden bíró. Lelkiismeretes bírák nem hoznak hamis és elfogult ítéleteket.

Mindaz, amit a fentiekben kifejtettem a centralizált vertikális koordináció tulajdonságairól és belső logikájáról, tulajdonképpen jól ismert

azok számára, akik a szocialista rendszert tanulmányozták. A probléma az, hogy a Fidesz-rezsim korszakot tévesztett. Az erős központosítás jól-rosszul, de működött, és képes volt fennmaradni a Szovjetunióban hetven, Kelet-Európában negyven éven át – de csak azért, mert a régióban keresztül-kasul szocialista rendszer uralkodott. Szinte nem is létezett magántulajdon, szinte teljesen kikapcsolták a piaci mechanizmust, a kapitalista régiótól elszigetelték. Most viszont más a helyzet. Hogyan akar a Fidesz-rezsim együtt élni a nyilvánvaló ténnyel, hogy megerősödött a központosítási tendencia – de nincs körülötte szocialista rendszer? Hogyan tud együtt élni az állami parancsrendszer és a kapitalista piacgazdaság?

BIZALMAT ALÁÁSÓ „EGYÜTTÉLÉS”

Semmi jele annak, hogy az Orbán-rezsim tömeges államosításra és kollektivizálásra készülne, erre még a legdühösebb kritikusai sem gyanakodhatnak. Tudomásul vette, hogy Magyarországon a domináns tulajdonforma a magántulajdon. (Bár a magántulajdon jelentőségének hangsúlyozása és a védelmére vállalt állami kötelezettség kimaradt az új alkotmányból, a magántulajdon kifejezés nem is szerepel benne – talán freudi feledékenységéből.)

Nincsen olyan kapitalista ország a világon, ahol ne élne valamiképpen együtt a centralizált állam és a decentralizált piac. Az utóbbi sehol sem működik zabolátlanul, mint ahogy azt állítólag az úgynevezett „neoliberálisok” követelnék (valójában egyetlen épészű közgazdász sem írt le ilyesmit). Az állam mindenütt ellát valamilyen felügyeletet a gazdaság felett, mindenütt valamelyest beavatkozik a gazdaságba, mindenütt biztosít ingyenes szolgáltatásokat, mindenütt végrehajt némi redisztribúciót, mindenütt hatnak a keresletre az állami megrendelések. És ezek körül az érintkezési pontok körül mindenütt vannak súrlódások, sőt konfliktusok is az állam és a piac együttélésében. A pénzügyi világválság felszínre hozott néhány veszélyes jelenséget. Például a fejlődő országok

egy részében túl messzire mentek a pénzügyi szektor deregulációjában, napirendre került a reguláció újrendezése és hatékonyabbá tétele.

Az állam és a kapitalista piacgazdaság együttélése a legtöbb országban legalábbis elviselhető. Sőt léteznek olyan országok is, amelyekben – némi súrlódások közepette – kifejezetten gyümölcsöző a kapcsolat. Egyfelől az állami beavatkozás tompítja a piac kudarcait, igazságosabbá teszi a jövedelemelosztást. Másfelől a piac rugalmasan és hatékonyan korrigálja a kormányzat baklövéseit. E szerencsés esetek azonban nem cáfolják azt az általános megfigyelést, hogy az állam és a piac kétféle, egymástól idegen organizmus; együttélésük nem könnyű.

Tévedés azt hinni, hogy az állami tevékenység különböző elemei és a piaci tevékenység különböző elemei tetszés szerinti arányban kombinálhatók. Az elmúlt húsz hónap kormányzati intézkedései szeszélyesen váltogatják a szocializmus és a kapitalizmus, a centralizáció és a decentralizáció, az állami és a piaci tevékenység elemeit. Nem is egy olyan javaslatot hagyott jóvá sebtében a parlament, amelyben az egyik paragrafusnak „szocialista”, a másiknak meg „kapitalista” mellékíze van. Az a rendszer, amely így létrejött, nem egyedülálló „magyar modell”, amelyre büszkék lehetünk, és amellyel példát mutatunk a sötétben börtörkáló világnak. A társadalmi-gazdasági képződmény, amelyben élünk, inkoherens, tele van belső ellentmondásokkal. A szocializmusnak és a kapitalizmusnak nem az előnyös vonásait próbálja egymással összebékíteni, hanem mindkettőből főként azt veszi át, ami abban a legkevésbé vonzó.

Vegyük sorra ebből a szempontból az elmúlt húsz hónap folyamatainak jellegzetességeit!

Éles szavak hangzanak el a bankárok, a spekulánsok, a szerencselovagok ellen, kölcsönvéve a világszerte elterjedt antikapitalista formulákat, főképpen a nagyobb hazai nyilvánosság előtt. Közéleg a Nyugat alkonya. Ám az is megtörténik, hogy amikor a kormány feje vagy minisztere magyar és külföldi üzletemberekkel, befektetőkkel, bankvezetőkkel tanácskozik, akkor tárgyilagos hangon szól hozzájuk. Ha csak

a szavakból kellene következtetni, nehéz lenne kiigazodni: a kapitalizmusnak barátja-e a kormány, vagy ellenfele.

A szavakat még csak le lehetne nyelni, de vannak tettek, amelyek elfogadhatatlanok a kapitalista rendszer őszinte hívei számára. Százszor elhangzott már, mégis az volt a legsúlyosabb cselekmény ebből a szempontból, hogy a kormány konfiskálta a nyugdíjpénztárakban felhalmozódott magánmegtakarítást. A védtelen állampolgárok az Alkotmánybíróságtól vártak védelmet, sérelmeik orvoslását, de az cserben hagyta őket. Ezt a súlyos sérelmet nem lehet helyrehozni; elsőként ez ásta alá az állampolgárok bizalmát a törvényalkotásban, a végrehajtó hatalomban és az igazságszolgáltatásban, amelyekről támadás helyett tulajdonuk védelmét várták volna el.

Igaz, nem ment végbe tömeges államosítás, szerencsénkre. De folyik – lassan, szinte lopódzva – az állami szektor bővítése. Az első kicsiny, mégis ijesztő epizód Pécssett zajlott le, amikor – még a korábbi kormányzat idején – az új fideszes polgármester biztonsági emberekkel zavarta el a vízművet birtokló, francia tulajdonban levő cég tisztviselőit, és rátette a kezét a vállalatra. Legális eszközökkel, de közgazdasági szempontból érthetetlen indokolással a kormány visszavásárolta a Mol részvényeinek számottevő részét, azaz „tőzsdézni” kezdett, mégpedig mindjárt meglehetősen nagy veszteséggel. Később megszerezte a győri Rába járműipari vállalat tulajdonjogát. Közgazdászok máig sem értik, mi készítette ezekre a kétséges lépésekre.

Közismert, hogy a rendszerváltást követően minden posztszocialista országban jogilag, gazdaságilag és etikailag kétséges tranzakciók mentek végbe a hatalmas arányú privatizálási folyamatban. Ha egyik-másik ügyletről csak napjainkban derülne ki, hogy törvénybe ütközött, akkor esetleg vizsgálatot kellene indítani. Az viszont súlyosan megrendíthetné a magántulajdonba vetett bizalmat, ha most, két évtizeddel a rendszerváltás után általánosító gyanúsítgatás kezdődne, és elindulna a privatizálás egészének módszeres és teljes körű bűnügyi felülvizsgálata. Mi a célja a tulajdonviszonyok teljes körű felbolygatásának? „Reszkesetek,

a nyomatokban vagyunk!” – ezt a nyugtalanító érzést akarják-e kelteni mindenkiben, aki az elmúlt húsz évben tulajdont szerzett?

A kapitalista rendszer nyugodt működésével összeférhetetlen, ha az állam mint vevő (a legnagyobb, sokak szerint túlságosan nagy megrendelő!) diszkriminál a potenciális eladók között, mégpedig nem a kínálat gazdasági feltételei, hanem politikai szempontok és személyes összeköttetések alapján. Köztudott, hogy vannak „Fidesz-közeli cégek” (mint ahogy voltak és vannak „MSZP-közeli” vagy „SZDSZ-közeli” cégek is). Néha magában a törvényalkotásban is tetten érhető a diszkriminálás, mint például egyes hazai üzletláncok megkímélése a „válságadók” terheitől. Sokkal nehezebben fogható meg – de azért létezik – a részrehajlás az állami megrendelésekre kiírt pályázatok elbírálásánál. Emellett oknyomozó riporterek határozottan állítják: „árnyékbirodalmak” terpeszkednek, amelyek a Fidesz gazdasági hátterében meghúzódva segítséget kapnak a politikai szférától, és viszonzásul segítséget adnak a politikusoknak.*

A kapitalista gazdasági rendszer egyik fundamentuma a magánszerződés tiszteletben tartása. A kormány, a parlament és az igazságszolgáltatás kötelessége kikényszeríteni a szerződések végrehajtását. Ám hogyan várható el a magánszerződés tisztelete magánfelek körében, ha maga a kormány, mint sok fontos megegyezés egyik partnere, mutatja a legrosszabb példát? Amikor elkezdődött a „válságadók” kivetése, újra és újra ígéretnek hangzottak el a kormány részéről a tárgyalások közepén, hogy egy lépéssel később már érvénytelennek fogják nyilvánítani a korábbi ígéretet. Packáznak a bankokkal, „húzd meg-ereszd meg”

*] Több mint öt évvel ezelőtt, amikor a tanulmányomnak ezt a részét fogalmaztam, helyesen jeleztem előre, hogy Fidesz-közeli cégbirodalmak jönnek majd létre. Ám azt még lidércnyomásos álmaimban sem láttam előre, ami immár megszokottá vált: mindennap újabb híradás fut be a Mészáros Lőrinc, Habony Árpád, Andy Vajna, Garancsi István és Orbán Viktor veje, Tiborcz István újabb és újabb cégvásárlásairól. Nemcsak azt volt lehetetlen előre látni, milyen hihetetlen gyors lesz az oligarchák gazdagodása, hanem azt is, hogy ezek nem maradnak „árnyékbirodalmak”. Nyíltan, minden takarózsás, árnyékba bújás nélkül duzzadnak nagyobbra és nagyobbra.

játék folyik velük. Amikor már valamelyest lenyugodnak a kedélyek, a kormány képviselői kijelentik: ez volt az utolsó húzásunk – és aztán mégiscsak folytatódik tovább a játék. Ez zajlott le több menetben a devizahitelesek „végtörlesztésével” kapcsolatban.

A devizahitelek ügye rendkívül bonyolult, nem ennek a cikknek a feladata a kérdés áttekintése. Itt csupán egyetlen vonatkozását emelem ki, amely az imént tárgyalt témával összefügg. Mondanivalóm megvilágításához elegendő két tiszta eset elemzése, a gyakorlatban létezik egy széles közepsáv, amelyben keverednek a végletes tiszta esetek jellegzetességei.

Az egyik tiszta eset annak a háztartásnak a története, amely rászorult arra, hogy hitel segítségével jobb lakáskörülmények közé kerüljön, és tájékozatlansága folytán nem tudott kiigazodni egy bankhitel feltételeinek szövevényében. Igyekezne visszafizetni a hitelt, de képtelen, mert közben romlott az anyagi helyzete, például azért, mert a családfenntartó elvesztette a munkahelyét. A szolidaritás elve alapján indokolt, hogy a társadalom segítséget nyújtson.

A másik tiszta esetben a hitel felvevője azt remélte, hogy ingatlanvásárlása jövedelmező üzletnek bizonyul majd. Tudhatta, hogy bármilyen pénznemben vesz fel kölcsönt, az kockázattal jár. Elfogadhatatlan, hogy azt, aki ezt tette, elítélő jelzőkkel gyalázzák, „spekulánsnak” kiáltsák ki. A kapitalista piacgazdaság normális menetéhez hozzátartoznak az ilyesfajta ügyletek, ezek nélkül nem is fejlődhetne a lakásszektor. Ha a befektető a tranzakción jól keres, hadd tegye zsebre a hasznot. Ha viszont ráfizet, az az ő baja. Ezért nem érdemel szánalmat, és különösképpen nem tarthat igényt semmiféle utólagos kisegítésre. Márpedig a „legvégső” végtörlesztési konstrukció éppen ezeket a pórul járt üzleti befektetőket húzza ki a csávából. Az állam rákényszeríti a bankokat, hogy egy eredetileg megkötött magánszerződést utólagosan módosítsanak, saját kárukra, az adós javára. Ez az eljárás – hasonló utólagosan, állami nyomással kikényszerített szerződésmódosításokkal egyetemben – veszedelmes jogbizonytalanságot kelt. Íme, a klasszikus példa arra, amit más munkáimban „a költségvetési korlát felpuhításának” nevezek! Ha

most tömegesen kimentik a bajból azokat, akik a magas haszon reményében magukat húzták be a hínárba, beépül a vállalkozók, a befektetők, az önkormányzatok vagy az átlag állampolgárok agyába az elvárás: nem kell sokat habozni, kockázatokon töprengeni. Nyugodtan vehetek fel kölcsönt, akár mennyit – ha baj lesz, majd jön a kimentés. Még ha ott is van az aláírásom egy szerződésen – mit számít az?

A magánszerződések tekintélyét és a jogbiztonságot ásta alá az a jogi képtelenség, amely visszamenőleges hatályú törvénnyel kobozta el a végkielégítések tekintélyes részét.

A tulajdonos rendelkezik a vállalatának ügyei felett. Be kell tartania az állam általános érvényű törvényeit, de ha ennek eleget tesz, akkor ő a szuverén döntéshozó. Csakhogy a kapitalizmusnak ezt a fundamentális piaci játékszabályát újra és újra megszegi a kormányzat. A Fidesz megbízottai kijelentik, hogy a magánvállalat köteles kompenzálni azokat a munkavállalókat, akiket veszteség ért az egykulcsos jövedelemadó miatt. „Bérkommandókat” küldenek ki a vállalatokhoz annak ellenőrzésére, hogy ez megtörtént-e. Sőt el is hangzik a nyilvános fenyegetés: baj lesz az állami megrendeléseknél ott, ahol nem teljesítik a követelést. A kormányzat beavatkozik abba, hogy mit szabad és mit nem szabad árulni egy benzinkútnál, vagy abba, hogy hány patika és hány dohánybolt legyen egy városban. Az állam beleszól abba, a törvény erejével, lehet-e plázát építeni.

A marxista propagandában súlyosan pejoratív kicsengése van a „profit” szónak. Ám aki rendesen megtanulta a közgazdaságtant, tudja, hogy makroszinten szoros összefüggés van profit és beruházás között. Mikroszinten a vállalatok (ideértve a bankokat is) jelentős részben a saját profitjukból fedezik saját reáltoke-beruházásaikat. A profitnak csupán egy része jut el a tulajdonoshoz, aki szabadon elköltheti azt. Ha akarja, fogyasztásra költi, vagy személyesen, egyénileg is elköltheti beruházási célra. Mármost ha az állam héja módra lecsap a vállalatok profitjára, nehéz csapást mér a beruházási folyamatra. A veszteséges vállalat egy ideig megpróbálja túlélni a rossz időket, rendszerint szűkíti a tevékenységét, és sok közülük előbb-utóbb tönkremegy. A brutális

méretű „válságadókat” nem minősíthetjük az állampolgárokat kímélő „unortodox”, a kormányzat találékonyságát dicsérő, újmódi eszközöknek. Amikor a vállalatok és bankok profitérdekeltsége súlyosan sérül, akkor a végső eredményt tekintve a tartós növekedés forrásai szűkülnek be. Hasztalan hirdetik a kormánypropaganda szavai, hogy a kormány legfőbb törekvése a növekedés előmozdítása, ha tetteivel drasztikusan csökkenti azt a lehetőséget, hogy a profitból beruházás képződjék.

Ezen a ponton szinte ellehetetlenül az állam és a piac békés együttélése. A kormány megpróbálja maga alá gyúrni a magángazdaságot és annak érrendszerét, a pénzügyi szektort. A centralizált állampiramis mindenhatónak képzelet magát, és saját eszközeivel próbál diktálni – miközben az őt körülvevő decentralizált, szervezett kollektív akcióra képtelen piac nem tud hasonló eszközökkel védekezni. De azért felel a támadásokra. Hogyan? Erre próbál majd felelni a cikk következő alfejezete.

ÁLLAMI ÖNKÉNYESKEDÉS – ÉS A PIAC REAKCIÓJA

Rossz hasonlat lenne, ha egy amerikaifutball-mérkőzés képe rémlene fel előttünk: két csapat, amint egymásnak rohan. Az egyik csapat játékosai próbálják leteperni a másik csapat játékosait, kíméletlenül magukhoz ragadni a labdát. Az Orbán-kormány és a kapitalista piacgazdaság küzdelmében az egyik oldalon valóban felsorakozott, harcra készen, a csapat, az uralkodó politikai csoport fő vezetői. De mi van a másik oldalon? A magyar kapitalizmusnak nincs egységes pártja, nincs Politikai Bizottsága, nincs vezérkara. Sőt továbbmegyek, a világ kapitalistái sem egyesültek. Nincs világméretű egységes kapitalista politikai párt. Nincs világkormány, a kapitalizmusnak nincs GOSZPLAN-ja, központi tervehivatala. Nincs másik „csapat”, amelynek tagjait le lehetne teperni, amelytől el lehetne venni a labdát.

Ideje abbahagyni a sportvilágból vett hasonlatot! Az a baj, hogy a kormány azt hiszi: futballpályán vagy bokszeccsen van. Beszéljünk a közgazdaságtan és a társadalomelmélet nyelvén! A kapitalizmusnak

éppen az egyik legfontosabb vonása, hogy atomizált, millió és millió résztvevőből áll, akik egymással is rivalizálnak, egymással is sokféle kis és nagy konfliktusban állnak. Marx ezért tekintette, megvető hangsúlylyal, „anarchiának” a piacot. Az anarchia uralkodó nélküli kormányzást jelent – valóban erről van szó.

A piacnak sajátos nyelvezete, sajátos jelzésrendszere van, amelyet már sokrétűen vizsgált a tudomány. Az információ egy része árjelzés, másik része „mennysiségi” jelzés, a termelés, a beruházás, a tőkeáramlás mennyiségi mutatói. Vessünk egy pillantást néhány piaci jelzésre!

A magyar államadósság számottevő részét teszik ki az államkötvények. Amikor egy-egy kötvénycsomag futamideje lejár, akkor az államnak vissza kell fizetnie a kötvénytulajdonosoknak a kötvény ellenében kapott hitelt, mégpedig kamatostul (ezt az üzleti nyelv „hozamnak” hívja). Ilyenkor az állam újabb kötvényeket ad el, hogy az így szerzett bevételből fizesse ki a lejárt kötvényeket. Ha nem tud fizetni, bekövetkezik az államcsőd, és a befektető pénze elveszett. Ezért új magyar kötvény vásárlása kockázattal jár. Mít gondolnak a magyar államkötvények vevői erről a kockázatról? Felesleges megkérdezni és szavakban megfogalmazott választ kérni. A felelet megjelenik többféle mutatószámban, közülük kettőt emelek ki szemléltetésképpen.

Az egyik az úgynevezett kockázati felár. A befektető biztosítást köthet, amely megtéríti a kárát, ha a baj bekövetkezne, és a pénzt nem kapná vissza. Minél nagyobb a baj esélye, annál nagyobb a felár. A magyar államkötvények országkockázati felára (CDS) egyre feljebb kúszik. A Fidesz-kormány hatalomátvétele előtt, 2010 májusában 250 bázispont körül alakult, októberben már többször 550 bázispont fölé emelkedett, 2012 januárjában pedig meghaladta a 700 bázispontot.

Egy másik sokatmondó mutatószám a tízéves futamidejű államkötvényekkel kapcsolatos. A 2010-es választások előtt 6-7 százalék volt az elvárt éves hozam. Mostanában csak akkor hajlandók megvenni az ilyen kötvényeket a befektetők, ha a magyar állam 9-10 százalék körüli éves hozamot fizet. Ez példátlanul magas teher! Ennyit egy pillanatnyilag stagnáló, esetleg visszaeső, valamikor talán ismét növekedésre, ám jó

ideig csupán elég lassú növekedésre képes gazdaság képtelen kitermelni. Ha ekkora hozamokat vállal a pénzügyi politika, amely a magyar kötvények értékesítéséről dönt, akkor adósságspirálba, rossz esetben egyre gyorsuló örvénybe taszítja az országot.*

A hivatalos nyilatkozatokból úgy tűnik, hogy a kormány számára nem világos: a befektetésekről döntő külföldi és hazai gazdasági szakemberek általában nem a saját pénzüikkel „spekulálnak”. Nagy részük biztosítóintézetek, nyugdíjalapok, magánmegtakarításokat gyűjtő befektetési bankok pénzt kezel. Figyelembe veszik elemzők és hitelminősítő intézetek állásfoglalásait és tanácsait. Egyes befektetők kötelesek – betéteseik, biztosítási ügyfeleik, a nyugdíjasaik érdekében – tartózkodni attól, hogy bővli kötvényt vegyenek. Elvesztegetett fáradság szóháborúba keveredni velük, az elemzőkkel vagy a hitelminősítőkkal. Még ha tévednének is, ami időnként előfordul, az a gazdasági realitás, amit tesznek.

Szoros közgazdasági összefüggés van az állampapírpiac mozgása és a devizaárfolyam gyengülése között. Az a külföldi, aki eladja a forintért vásárolt kötvényt, az a forintot siet átváltani euróra vagy dollárra, vagy más pénznemre. Heves ingadozások közepette az árfolyam trendje világos: a forint látványosan gyengül valamennyi vezető pénznemhez képest.

Albert Hirschman *Kivonulás, tiltakozás, hűség* című nagyszerű könyve hangsúlyozta: a piacban az a nagyszerű, hogy nincsen szüksége szakvak kimondására. Nem kell fenyegetően tiltakozni vagy ordítózni – eleget szep csöndben eltávozni (Hirschman, 1970/1995).

Amikor az államadósságot kezelő központ aukciót hirdet új állampapírok értékesítésére, és nem jelentkezik a vevők (ez immár többször

*] Nem volt helyes egy rövid időszak adatai alapján közép- és hosszú távon érvényes tendenciára következtetni. A magyar gazdaság, ha késleltetve és lassan is, növekedni kezdett, az államhatalom stabilizálódott (lásd az 1. tanulmányhoz fűzött csillagos lábjegyzetet a 32–33. oldalon. Az államkasszára terhet rová hozamok csökkentek, a forint erősödött (aminek előnyei és hátrányai megoszlanak – de ezek tárgyalására itt nincs helyünk). Lásd erről Oblath (2016) tanulmányát, valamint Kerényi (2017) szemléjét.

előfordult), akkor ez azt mutatja: némán kivonultak azok a befektetők, akik korábban szívesen vettek magyar államkötvényt.

A kormány szóvivői ijesztgethetik az állampolgárokat, hogy majd kinyomozzák, ki kelti a forint rossz hírét, és megbüntetik a rémhírtérjesztőket. Ettől azonban nem áll le a magyar bankbetétek kivonulása külföldi bankokba. Ezzel is csökkennek a magyarországi reálberuházások pénzügyi forrásai. Még kiáltóbb jelzéseket adnak a kivonulásról azok a számok, amelyek a hitelezés csökkenését és a beruházási kedv apadását tükrözik. Itt már nemcsak a magyar költségvetés hiányának finanszírozása, a rövid távú pénzügyi egyensúly forog kockán, hanem az ország hosszú távú növekedésének kilátása.

Sok tényező gyakorol hatást a hitelkínálatra. Annyi biztos, hogy a bankszektort sújtó, egyre súlyosbodó terhek is hozzájárulnak a hitelkínálat folyamatos csökkenéséhez. Feltűnő a vállalatoknak nyújtott hitelek apadása.

A magyar gazdaság növekedésének egyik motorja volt hosszú időn át az országba beáramló működőtőke (a közvetlen külföldi befektetés, FDI). Sok éven át a GDP 3–10 százaléka közötti sávban mozgott. A 2011-es év egészéről még nincsenek adatok, de az első háromnegyed évről már elszomorító jelentés érkezett: a mutatószám első ízben átcsapott a negatívba, több tőkét vontak ki az országból, mint amennyit behoztak. Meghökkenítő jelzés a néma kivonulásról.

Egy másik fontos adat: a versenyszféra beruházásai stagnálnak, volumenük 2011 első háromnegyed évében lényegében nem változott az előző év azonos időszakához képest.

Világos az összefüggés ok és okozat, impulzus és reakció között. A magyar gazdaságpolitika szeszélyessége és kiszámíthatatlansága, a jogbizonytalanság, a kapitalista piacgazdaság játékszabályainak ismételt megszegése, köztük nem is egy esetben fundamentális elvek súlyos és durva megsértése – mindez aláássa az üzleti világ bizalmát.* A bizalom

*] A külföldi tőke magyarországi beruházásaival kapcsolatban folyamatosan kelnek szárnyra töredékes hírek. Olvashatunk arról, hogy már itt levő külföldi vállalatok

lerombolódása következtében romlanak a magyar gazdaság normális működésének elemi pénzügyi feltételei és ezzel együtt a hosszú távú, tartós növekedés kilátásai is.

Itt eljutottam írásom végső következtetéséhez. Az Orbán-rezsim elérte saját igazi célját: keményen megragadta a hatalmat, a központosítás erősítésével, az államhatalom kiterjesztésével további eszközök kerültek a kezébe szinte korlátlan uralmának érvényesítéséhez. Ám az autokratikus uralom, a féktelen központosítás, az állam tevékenységének túlbujánzása összeférhetetlen a modern kapitalista piacgazdaság egészséges működésével. Ezen az úton lehetetlen lesz kimozgatni a magyar gazdaságot a csapdahelyzetből, a veszteglésből, nem tud rálépni fenntartható növekedési pályára. Ennek pedig mi valamennyien – a jelen és a jövő nemzedékek – leszünk a kárvallottjai.*

kivonják tőkéjüket, de arról is, hogy külföldi cégek most fognak hozzá új magyarországi létesítmények megvalósításához. Úgy tűnik, hogy a külföldi magánbefektetők döntéseiben nem a célország politikai-hatalmi formája iránti rokon- vagy ellenszenv a fő kritérium. Lehet, hogy akik a döntést meghozzák, saját személyes felfogásuk szerint gyűlölik az önkényuralom minden formáját. Ám a beruházási célországok megválasztásakor a rájuk bízott vagyonért kell felelősséget vállalniuk; kötelesek mérlegelni a várható jövedelmezőséget és a kockázatokat. Ebből a szempontból kedvezőbb lehet egy stabil, szinte megdönthetetlenül erős autokrácia vagy diktatúra, mint egy sérülékeny, törékeny, veszélyben lévő demokrácia.

*] A tanulmány megírása óta árnyaltabban rajzolódott ki a kép. A jelenlegi uralkodó csoport valóban kész a *jelen* politikai sikerekért feláldozni a *jövő* szempontjait. Az előrejelzés, miszerint „lehetetlen lesz kimozgatni a magyar gazdaságot a csapdahelyzetből”, az ország szerencséjére, nem teljesült. A növekedés megindult, hála az Európai Uniótól kapott támogatásnak, néhány nagy külföldi vállalat befektetései és elsősorban annak, hogy az 1989–1990-es nagy recesszió után mindenütt, Magyarországon is átment a gazdaság a lefelé szálló ágából a felfelé szálló ágba. Ám ha messzebbre tekintünk, a hosszú távon tartós növekedés feltételei nem javultak, inkább tovább romlottak, legfőképpen az egészségügy, az oktatás makacs háttérbe szorítása és a nyugdíjrendszer mélyreható reformjának halogatása miatt.

MIT VÁROK ETTŐL AZ ÍRÁSTÓL?

Sok minden bennem rekedt a mondanivalómból. Jó lenne többet beszélni arról, hogy az államnak és a piacnak az a rosszfajta együttélése, amely Magyarországon kialakult, nem hozza ki eléggé a kapitalista rendszerből mindazt a jót, amire képes: az innovációs készséget, a dinamizmust, a kezdeményezést és vállalkozási szellemet. Ám sajnos kihozza belőle mindazt a rosszat, ami a kapitalizmusnak ugyancsak veleszületett, genetikus tulajdonsága. A kormány és a piac együtt, egymást erősítve teszi még igazságtalanabbá a jövedelemelosztást, együtt hozza létre és tűri el a tömeges munkanélküliség rémét. Sajnos, nincs elég tér e gondolatok kifejtésére – így is túlon túl hosszú lett az írásom. Elsősorban ahhoz az olvasóhoz szólok, aki maga is kritikusa a Fidesz-rezsimnek. Immár elég széles az a kör, amely egyetért az alapkérdésben: országunkban demokrácia helyett autokrácia uralkodik, meggyengült a jogállam, sérülnek az emberi jogok. Ezt a közös felismerést szeretném kiegészíteni cikkem megállapításaival. Remélem, hogy segít nekik a helyzet megértésében, saját álláspontjuk kialakításában.

Nem hiszem, hogy aki fanatikus, azt elemzésekkel, közgazdasági vagy morális érvekkel meg lehet győzni. Nem hiszem, hogy aki rajongva követi Orbán Viktort, az cikkemet olvasva a fejére csap, és azt mondja: a szerzőnek igaza van, ezután más lesz a véleményem a kapitalizmus, a centralizáció és a decentralizáció dolgában.

De hátha vannak a Fidesz soraiban és a kormányzati apparátusban olyanok, akik nem fanatikusok? Ha nincsenek közel a piramis csúcsához – hátha fontos nekik az, ami megmaradt az autonómiájukból? Hát-ha képesek elszakadni attól a rövidlátó technokratikus szemlélettől, amelynek kizárólag az állami fegyelem és a hatékonyság esetleges gyors növekedése imponál, és nem törődik eléggé a hosszú távú érdekekkel? Hát-ha képesek érzelmileg is átélni a cikkben említett nehéz morális dilemmákat?

És ehhez hozzátenném: sokan bizonytalanok: tetszik is nekik, meg nem is mindaz, amit a kormány művel. Sokan kiábrándultak a politi-

kából, elfordultak a közügyektől, és bezárkóztak az önmaguk, családjuk és szűk környezetük köré épített falak közé. Elképzelhető, hogy az elbizonytalanodottak egyike-másika kész lesz a saját tapasztalatát újra átgondolni a cikk gondolatmenetének fényében.

Amikor írok vagy előadok, rendszerint meghatározott személyek lebegnek a szemem előtt: mintha hozzájuk szólnék, őket akarnám meggyőzni. Most is van néhány egykori tanítványom, akikre gondoltam írás közben. Talán nem is voltak kevesen, akik valamikor olvasták a *Túlzott központosítást*, *A hiányt* vagy *A szocialista rendszert*, tanultak ezekből a könyvekből a szakkollégiumban vagy az egyetemen. Tisztában vannak azzal, hogy a szerző sokat foglalkozott a centralizáció és a decentralizáció, az állam és a piac, a szocializmus és a kapitalizmus kérdéseivel. Ha akkor odafigyeltek az üzeneteimre, talán érdemes lesz most is legalább elmeditálni a szavaimon. Meglátjuk. Talán megérem, hogy valami lényegesen változik az ország javára.

HIVATKOZÁSOK

- HIRSCHMAN, A. O. (1970/1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Osiris, Budapest.
- KERÉNYI ÁDÁM (2017): Szemle a hosszú távú növekedésben és makrogazdasági folyamatokban a 2010–2016 közötti időszakban végbement változásokat elemző irodalomról. Kézirat, Kornai János archívumában.
- OBLATH GÁBOR (2016): Működőtöke-áramlás, újrabefektetett jövedelem és a nettó külföldi vagyron változása Magyarországon – Statisztikai adatok, módszertani kérdések és értelmezési buktatók. *Statisztikai Szemle*, 94. évf. 8–9. sz. 821–895. o.

Fenyegető veszélyek

SZÍVESEN TARTANÉK egy jókedvű és bizakodó ünnepi előadást.¹ Optimistán tekintettem a jövőbe, amikor 1989-ben az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyvemet fogalmaztam. A 10. évfordulón és utána még többször vállalkoztam a posztszocialista átalakulás összefoglaló értékelésére, és noha mindegyik dolgozat nyomatékosan rámutatott a bajokra és a gazdaságpolitikai hibákra, végső kicsengésük optimista volt. Számos fejlemény adhatna okot elégedettségre napjainkban is, az 1989-es fordulat 25. évfordulójára összehívott konferencián: Kelet-Közép-Európában és a Baltikumban számos országban a diktatúrát felváltotta a demokrácia, a parancsgazdaságot a piacgazdaság, a szocializmust a kapitalizmus. Csakhogy saját hangulatomat beárnyékolja két nyomasztó fejlemény.

Magyar vagyok – szinte egy percre sem tud kikapcsolni az agyam a szüntelenül érkező lesújtó hírek feldolgozásából. Magyarország 20 éven át haladt a demokratikus fejlődés útján. Sok gond gyötörte az embereket, köztük nemcsak az átmenet elkerülhetetlen nehézségei, hanem politikai döntéshozók súlyos hibái következtében is – de bízni lehetett abban,

1] Az amerikai Peterson Institute és a budapesti Közép-európai Egyetem Közpolitikai Iskolája rendezésében konferenciát tartottak Budapesten 2014. május 6-án és 7-én „Az átmenet, perspektívában szemlélve: 25 évvel a kommunizmus bukása után” címmel, Leszek Balcerowicz, Václav Klaus, Anatolij Csubajsz és a posztszocialista korszakban ismertté vált számos más neves gazdaságpolitikus és akadémiai közgazdász részvételével. Az alábbi írás a konferencia díszvacsoráján angol nyelven elmondott köszöntőbeszéd magyar szövege.

hogy előbb-utóbb ezeken is úrrá leszünk. Ám 2010-ben megfordult a helyzet. Az országot vezető politikai erők U kanyart tettek. A demokrácia erősödése helyett bekövetkezett a demokrácia számos alapvető intézményének felszámolása vagy drasztikus korlátozása. A magántulajdon erősítése helyett támadások érték a magántulajdon biztonságát. A decentralizálás folytatása helyett feltámadt a centralizálás tendenciája.

Ami négy év alatt itt végbement, és ami minden jel szerint a következő négy évben folytatódik, kivételes esemény: Magyarország az első és eddig az egyedüli az 1989–1990-ben demokratikus útra áttért országok közül, amelyben antidemokratikus fordulat ment végbe.

Ám ennyi is elég, hogy a példa erejével bizonyítsa: ilyen fordulat *megettörténhet*. Az út, amelyen 1989-ben elindultunk, nem szükségképpen egyirányú út; az eddig végbement történelmi jelentőségű változások nem irreverzibilisek. Ellenkezőleg – és ez a magyar helyzet egyik rettenetes vonása –, a visszafordulás utáni állapot válhat hosszú-hosszú időre irreverzibilissé. A demokrácia, különösen olyan országokban, amelyekben még nem vert mély gyökereket, sérülékeny, ki van téve a bomlasztó erőknek, nem képes kemény önvédelemre. Erőfölénybe kerülhet vele szemben az, aki machiavellista céltudatossággal, gátlástalanul rátámad.

A másik esemény, amely árnyékot vet az ünneplésre, az ukrajnai helyzet. A történet közepénél tartunk – senki sem tudhatja biztosan, mit hoznak a következő napok és hónapok. Ám egyvalami már megtörtént, és ez a Krím félsziget *de facto* annectálása, felfegyverzett orosz katonák aktív közreműködésével. A Helsinkiben 1975-ben aláírt egyezmény egyik sarkalatos elve volt a *status quo* érinthetetlensége; az akkor érvényes államhatárok semmilyen indokkal nem változtathatók meg. A Krím félszigetet húsz évvel a helsinki egyezmény előtt csatolták Ukrajnához. A helsinki egyezmény egyik alapelvét 2014 márciusában felrúgták – és a világ ezt, rosszálló fejcsóválások és enyhe retorziók kíséretében, tudomásul vette. Akárcsak a magyarországi változás, ez is precedensértékű. Eszerint valamilyen indokkal (és a leginkább kézen-

fekvő erre a célra az etnikai érv) lehetséges katonai erővel megváltoztatni egy érvényes országhatárt.

Mindazt, amit a rendelkezésekre álló időben el akarok mondani, ennek a két precedensértékű, nagy horderejű eseménynek a fényében próbálom kifejteni.

POSZTKOMMUNISTA DEMOKRÁCIÁK, AUTOKRÁCIÁK ÉS DIKTATÚRÁK

Képzelnék tehát magunk elé a világ kiterített térképét, és tekintsünk a keleti felére! Három szint használunk. Fedjük le zölddel – a remény színével – az 1989 után keletkezett új demokráciákat. Posztkommunista demokráciáknak nevezem őket, mert – noha számos vonásuk azonos a hagyományos nyugati demokráciák jellegzetes tulajdonságaival – politikai kultúrájukra még ma is erősen rányomja a bélyegét a kommunista múlt.

Ettől keletre húzódik egy igen széles sáv, amelyet halványpirossal fednék le: ez a posztkommunista autokráciák sávja.

Prototípusa Oroszország. A nagy fordulat után a Szovjetunióban is megindult az átmenet a piacgazdaság felé. Kialakultak a kapitalista gazdaság tulajdonviszonyai és intézményei. A kezdet kezdetén a politikai szférában is megjelent a demokratikus közjogi struktúra, az egymással versenyző pártok közötti parlamenti választás, a parlamenti többségre támaszkodó kormány és az ellenzék közötti vita. Ám a demokratikus kormányzás – történelmi léptékkal mérve az időt – igen rövid epizódnak bizonyult. Néhány viharos év után a hatalom Putyin kezébe került, és kialakult egy új politikai struktúra. Ez restaurálta a kommunista rendszer egyes vonásait, elsősorban az állam nagy hatalmát, ám attól lényeges jegyekben különbözik. Az első számú vezető (bármilyen legyen is hivatalos közjogi státusa) óriási hatalommal rendelkezik, szigorúan centralizált, hierarchikus állami és politikai gépezet felett uralkodik – de nem rendelkezik egy igazi diktátor abszolút hatalmi monopóliumával.

Léteznek ellenzéki pártok, végbemennek parlamenti választások – igaz, az ellenzék igen gyenge, és eleve választási kudarcra van ítélve. Létezik az uralmon lévő csoporttól független újságok, rádió- és tévécsatornák, internetportálok – de hangjuk gyenge. Az autokráciának ez a típusa félúton van a kiteljesedett nyugati típusú demokrácia és a sztálini totalitáriánus diktatúra között. Utóbbtól elsősorban abban különbözik, hogy – noha igen represszív rezsim – a legbrutálisabb eszközöket (az alternatív politikai és szellemi mozgalmak képviselőinek tömeges letartóztatását és kegyetlen koncentrációs táborokba zárását vagy százazrek megölését) nem veszi igénybe. A másik nagy eltérés a kommunista rendszerhez képest: az autokratikus politikai rezsim olyan gazdasággal kapcsolódik össze, amelyben domináns a magántulajdonban lévő szféra. Az uralmon lévő politikai erőknek fontos pozícióik vannak a gazdaságban, mind a továbbra is jelentős állami, mind pedig az igen széles magántulajdonú szektorban. A gazdaság nagy része a kapitalizmus viselkedési szabályosságai szerint működik.

Az egykori Szovjetunió helyén keletkezett 15 utódállam közül a három balti ország vált aránylag stabil posztkommunista demokráciává. Nemcsak Oroszországot, hanem Fehér-Oroszországot és a közép-ázsiai köztársaságokat is a posztkommunista autokráciák osztályába sorolnám. Most, a sorsfordító 1989-es esztendő után 25 évvel megállapítható: a posztkommunista autokráciák országaiban a helyzet alapjában véve változatlan; nincsen semmi jele annak, hogy enyhülne a kemény kéz szorítása.

Ukrajna helye bizonytalan, és éppen napjainkban vált különösen problematikussá – az elmúlt 25 évben hol a posztkommunista demokrácia, hol a posztkommunista autokrácia jegyeit viselte.

Térjünk vissza a térképünkhöz! Az autokráciák régiójától keletre és délre látható Kína és Vietnam. Ezek egy harmadik típust testesítenek meg, amelyet posztkommunista diktatúrának nevezek. Fedjük le ezt a régiót mélyvörös színnel! A gazdaság tulajdonviszonyait és koordinációs mechanizmusait tekintve sok szempontból hasonlít a putyini típusú rendszerre. Noha igen jelentős maradt az állami szektor, a gazda-

sági erőforrások nagyobb része magántulajdonban van. Itt is szoros az összefonódás a politikai és a gazdasági világ között. A lényeges eltérés abban áll, hogy Kínában és Vietnamban az uralmon lévő politikai párt egy percre sem adta fel saját hatalmi monopóliumát. A kínai és a vietnami kommunista vezetők alaposan elemezték a Gorbacsov-korszakot. Rémálomként kísérti őket az eseménysorozat, amely a Gorbacsov-féle „glasznoszttyal” kezdődött, és amely a világbirodalom felbomlásával, a szuperhatalmi státusz elvesztésével és a politikai egyeduralom felszámolásával végződött. Bármit, csak ezt ne! A kínai és vietnami vezetők arra a kőkemény elhatározásra jutottak: nem nyitják meg a szabad politikai szervezkedés zsilipjeit. Ha csak résnyire megnyitják – uralmukat elsöpörheti az áradat.

A kínai és a vietnami kormányzó pártok csak nevükben „kommunista” pártok: ma már semmi közük sincs ahhoz a marxista-leninista programhoz, amely fel akarta számolni a kapitalizmust. Lenin burzsoá pártoknak minősítené ezeket a politikai alakulatokat – azt hiszem, teljes joggal. A kínai és vietnami uralkodó párt a gyakorlatban (sőt egyes óvatosan megfogalmazott szavakban is) elfogadja a kapitalizmust, együttműködik vele, hasznot húz belőle – miközben ragaszkodik saját politikai monopóliumához. Kínára és Vietnamba nézek, és azt látom: a kapitalizmus összefér a diktatúrával. Nincs demokrácia kapitalizmus nélkül. De az állítást nem lehet megfordítani. Kapitalizmus létezhet és működhet hosszú időn át demokrácia nélkül is. Kínáról és Vietnamból is elmondható: sok nyugati elemző reményeit megcáfolva semmi jele olyan tendenciának, amely a keménykezű uralom enyhülése felé tartana.

Nem szólok most néhány kis ország helyéről: Észak-Koreáról, Kubáról és Venezueláról. Ám néhány szóval visszakanyarodom előadásom bevezetéséhez. Magyarország 2010-ben színt változtatott: zöldből halványpiros lett. Immár nem posztkommunista demokrácia, hanem posztkommunista autokrácia. Mint mondtam, első – és eddig egyedüli – esetről van szó. De kérdezem itt a konferencia résztvevőitől: nem áll-e fenn az a veszély, hogy ez az U kanyar más, ma még a zöld sávban lévő országban is végbemeget?

NACIONALIZMUS

A történelmi fejlemények azt mutatják, hogy az államhatárok problémája és a mindenkori államhatárokon belül az etnikai csoportok közötti viszony a posztoszocialista átalakulás legfontosabb ügyei közé tartozik – nem kevésbé fontos, mint a politikai kormányzati forma és a tulajdonviszonyok radikális átalakulása. A Szovjetunió a fordulat nyomán hamar 15 utódállamra bomlott, Csehszlovákia két államra szakadt. Ez a két változás békésen ment végbe. Ezzel szemben az egykori Jugoszláviában a szétesést véres háborúk követték. Nem sokkal a függetlenség deklarálása után háborút folytatott egymással két szovjet utódállam, Azerbajdzsán és Örményország. Szinte megszakítás nélkül folynak a harcok a mai Oroszország déli régióiban. És most itt vagyunk az Ukrajnán belüli villongások és az orosz–ukrán konfliktus kellős közepén.

Három sávra osztottuk a posztkommunista régiót a politikai struktúra meghatározó jegyei alapján. Az viszont mindhárom sáv országai között közös, hogy hol enyhébb, hol erősebb etnikai konfliktusok jelennek meg bennük. Aránylag a „legszelídebb” forma a nacionalista retorika, a többségi etnikai csoport fölényének fitogtatása, az etnikai kisebbségek becsmérlése vagy a szomszédos népek elleni hangulatkeltés. Ennél súlyosabb a vétek, ha a nacionalista, rasszista gőg *tettekben* is megnyilvánul. Ez történhet vértelen formákban: az iskoláztatásban és a munkahelyek elosztásában mutatkozó diszkriminációban vagy a kisebbségi nyelv szabad használatának és hivatalos elismerésének korlátozásában. Sajnos, megjelentek a nacionalizmus legbűnösebb formái is. Noha csak szórványosan, de előfordul rasszista motívumoktól vezérelt erőszakos cselekmény, zsidó temetők és zsinagógák meggyalázása, sőt romagyilkosság is.

Nincsen egyetlen ország sem a posztkommunista régióban, amely immunis lenne a nacionalizmus ragályával szemben. Persze vannak fokozatok; a „gentleman” stílusban halkán odavetett antiszemita vagy romaellenes kiszólások vannak a skála egyik végén. A következő fokozat: a gyűlölködő durva szavak. A következő, még ijesztőbb foko-

zat: a kisebbség tagjainak megalázó fizikai bántalmazása, egyenruhás különítmények fenyegető masírozása. És a skála másik végén vannak a gyilkosságok. Ki tudja, hová vezethet a nacionalizmus felszítása? Hol áll meg a nemzeti gyűlölködés hulláma?

A RADIKALIZÁLÓDÁS ÉS AZ EXPANZIÓ VESZÉLYE

A posztkommunista régió mindhárom sávjában, valamennyi országában érzékelhetők számottevő gazdasági nehézségek. A nehézségek konstellációja, a különféle bajok súlya természetesen országonként eltérő. Ám van néhány probléma, amely eléggé általános.

A posztszocialista átmenetnek vannak nyertesei, és vannak vesztesei. Emberek tömegei veszítették el a munkahelyüket – ez nagy trauma volt azok után, hogy évtizedeken át magától értetődőnek érezték a szocializmus leginkább kézzelfogható erényét, a teljes foglalkoztatás biztonságát. Krónikussá vált a munkanélküliség. Számos országban kiéleződött a jövedelem és a vagyon megosztásának egyenlőtlensége. Milliók élnek mélyszegénységben, sokan az éhezés határán, miközben a szemük láttára dúskálnak a javakban olyanok, akik hirtelen megszédtek magukat. Mindez megmagyarázza, hogy igen sok ember csalódottan, ingerülten vagy lázadó dühvel és gyűlölettel tekint a kapitalizmusra. Közülük kevesen várnak segítséget balról – elhanyagolhatóan kicsi a kommunista restauráció esélye. Annál többen vannak azok, akik jobbra fordulnak. A profit, a bankok és a multinacionális vállalatok ellen uszító populista demagógiára jól rezonálnak a csalódottak, a vesztesek, a nyomorgók.

Az elégedetlenkedő hangulat fogékony a nacionalizmus szölamai iránt. „Jobb lenne az élet, ha megint olyan nagy birodalomban élnénk, mint amilyen a cár idején volt” – mondják Oroszországban. „Hej, ha megint a miénk lennének azok a kincses országrészek, amelyeket Trianon rabolt el tőlünk 1920-ban” – mondják Magyarországon.

Adva van tehát alul egy olyan receptív tömeg, amely fogékony a nacionalizmus iránt, és „rendpárti”. És vannak felül olyan politikai pártok

és mozgalmak, amelyek érzékelik azt a lehetőséget, amely ennek a dühös tömeghangulatnak a mozgósításában rejlik. Önmagát gerjesztő ördögi kör fejlődik ki az antidemokratikus kormányzásra való törekvés, a nacionalizmus, a demokráciában való csalódás és a gazdasági elégedetlenség között. Olyan kormányzati szándékok és tömegérzelmelek operálnak itt, amelyek kölcsönösen erősítik egymást.

A hatalom urai Oroszországban aggódva látják, hogyan lassul a termelés növekedése, amely már-már teljes stagnálásba csap át. Ilyenkor kell a figyelmet elterelni a gazdaság bajairól a „nagy nemzeti ügyek”, például a nyugati határokon túl élő orosz honfitársak sérelmei felé. A nacionalizmus expanziós késztetést szül. És ez már nem belső ügy. Nem csupán a belpolitikában mutatkozó feszültség levezetésének szokványos mechanizmusáról van itt szó, hanem olyan tendenciáról, amelynek hatása átlépi az országhatárokat, és veszélyezteti a békét.

Oroszországot említettem, mert ezekben a napokban az orosz expanziós veszély réme tűnt fel a közvetlen közelünkben. De szólni kell Kínáról is. Ott is erősödik a nacionalista gondolat, mégpedig a fentiekben leírtakhoz hasonló mechanizmus hatására. Igaz, a gazdaság korántsem stagnál, továbbra is növekszik, de a növekedési ütem látványosan csökkent, és ez aggodalommal tölti el a vezetőket. Végletesen erős a jövedelmek egyenlőtlensége. Sok a zúgolódás amiatt, hogy a növekedés eddigi üteméhez képest mennyire elmaradt a lakosság életszínvonalának javulása. A figyelem elterelésére itt is a nacionalizmus bizonyul a legbiztosabb ideológiai ellenszernek. A helyi tiltakozásokat nem a gazdaság bajainak kiküszöbölésével, hanem rendőri intézkedésekkel fojtják el. Az uralmon lévők keménykezű „rendpártiak”.

Kétféle szint kaptak képzeletbeli térképemen a posztkommunista autokráciák és a posztkommunista diktatúrák – ám ebben a tekintetben, a nacionalizmusban, az expanzióra való hajlamban és a demokratikus jogok erélyes korlátozásában sok a hasonlóság közöttük. Ezek nagyon erős rokonságot teremtenek közöttük; elegendő kötelék azután, hogy elporladt a korábbi összekötő szál, a közösen vallott marxista-leninista ideológia. Nyilván ez a politikai rokonság is közrejátszik abban, hogy

a halványpiros és mélyvörös sávok államainak *nemzetközi* politikai akciói oly gyakran egybeesnek. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének fontos ülésein azonos módon szavaznak, az egyik is ugyanazt a szankciót és ugyanazt a beavatkozást helyesli vagy veti el, mint a másik. Nincs közös központjuk, de mintha sorsdöntő ügyekben egy ütemre lépnének. Kóvacsolódik a nyugati demokráciákkal szemben álló represszív hatalmak tengelye – ha szabad a második világháború előtti korszak szótárából visszaidézni a Németország, Olaszország és Japán szövetségének megnevezésére használt „tengelyhatalmak” kifejezést.

ZÁRÓGONDOLATOK

Nem vagyok Kasszandra, nem vagyok megáldva vagy megátkozva a jövőbe látás képességével. Csupán annyit mondhatok, hogy a mai események láttán felrémlenek bennem történelmi emlékek.

A magyarországi fejlemények eszünkbe juttatják a weimari köztársaság végének történetét. Nagy a gazdasági elégedetlenség. A súlyos békefeltételek miatt megalázottnak érzik magukat a nemzeti érzésű németek milliói. Mind többen állnak a nácik oldalára. Közben a Hitler-ellenes erők egymást marják. Az 1933-ban szabályszerűen megtartott többpárti választáson Hitler pártja győz, de nincs parlamenti többsége. A mérsékelt jobboldali Centrupárt kész arra, hogy koalíciós kormányzásra szövetkezzék a nácikkal... Itt abbahagynom ezt a történetet.

Az ukrajnai eseményekre gondolva eszembe jutnak Hitler első hódításai: a Saar-vidék elfoglalása, majd Ausztria bekebelezése. Az agressziót etnikai érveléssel indokolják: németek lakta területekről van szó. Utána jön a müncheni megegyezés, Chamberlain örömteli jelentése: megmentettük a békét – azon az áron, hogy a szudétanémetek által lakott csehszlovák területet a német birodalomhoz csatolták. Nemsokára következik Csehszlovákia feldarabolása. Ezután jön, etnikai indokolással, Gdańsk (Danzig) meghódításának terve... Itt abbahagynom ezt a történetet is.

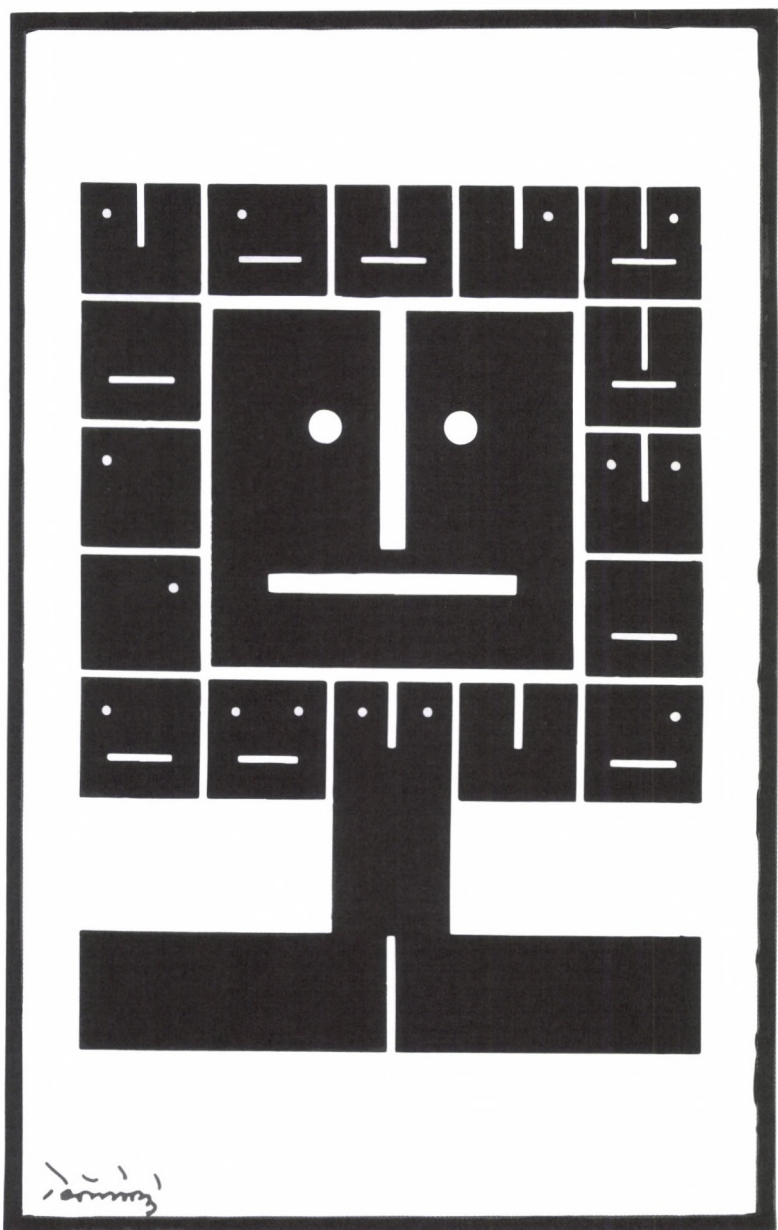
Szinte valamennyi jelenlegi európai országhatár újrarájzolható lenne etnikai történelmi érvek alapján! „Itt valaha a mi népünk élt!” Hány évre jogosult visszamenni a történelemben? Ötvenre? Százra?

Ki tudja, hogyan néz majd vissza a nemrég Ukrajnáról folytatott genfi tanácskozásra a távolabbi jövő történetírása? Jelentéktelen diplomáciai esemény zajlott le? Vagy – bár csak kis méretben – új müncheni megegyezés született, amelynek közleménye egy szót sem szólt a Krím félsziget annektálásáról, és ezáltal további agresszióra biztatott?

George Kennan 1946-ban mondta ki a *containment*, a „féken tartás” elvét. Itt az ideje újra meghirdetni ezt az elvet. Most nem a kommunista eszmék terjesztését, a sztálini expanziót kell féken tartani, hanem a nacionalista eszmék terjesztését, a posztkommunista autokráciák és diktatúrák expanzióját. Nem az én feladatom kidolgozni az új „féken tartási” elv gyakorlati alkalmazásának módozatait. Többes számban is mondhatom: akadémiai kutatók erre nem alkalmasak. Sajnálom, de nem tudok a jelenlévők elé tární egy cselekvési tervet.

Képtelen vagyok megnyugtató szavakkal befejezni az előadásomat. Éppen azt szerettem volna elérni, hogy felriasszam, nyugtalanná tegyem önöket, felkeltsem önökben a fenyegető veszélyek érzetét.

Példaképünk: Kína?

Handwritten signature

NEMRÉG, 2014. JÚLIUS 28-ÁN HANGZOTT EL TUSNÁDFÜRDŐN

Magyarország miniszterelnökének, Orbán Viktornak „A munkalapú társadalom korszaka következik” című előadása.¹ A beszéd nagy feltűnést keltett hazánkban és külföldön egyaránt. A sokfelé ágazó fejtegetésnek csupán néhány mondatával foglalkozom.

„... versenyfutás zajlik annak a közösség-szervezési módnak, annak az államnak a megtalálásáért, amely a leginkább képes egy nemzetet, egy közösséget nemzetközileg versenyképesé tenni. Ezzel magyarázható ..., hogy ma a slágertéma a gondolkodásban azoknak a rendszereknek a megértése, amelyek nem nyugatiak, nem liberálisok, nem liberális demokráciák, talán még demokráciák sem, és mégis sikeressé tesznek nemzeteket. Ma a sztárok a nemzetközi elemzésekben Szingapúr, Kína, India, Oroszország, Törökország.”

Különös lista. Melyek lennének azok a jellegzetességek, amelyek valamennyi említett országban megtalálhatók, miközben más, sztárnak nem minősíthető országoknál nem mutathatók ki? Tekintsünk az *1. táblázatra!* Az öt közül négyben hosszú időn át, sőt még a válság közepette és közvetlenül utána is magas volt a GDP növekedésének üteme, jóval nagyobb, mint számos „hanyagló” nyugati országban, és mint Magyarországon. Sokak szemében ez indokolná a „sztár” minősítést. Ám itt kilóg a sorból Oroszország, ahol 2009–2013 között a GDP átlá-

¹ A beszédből idézett részt a kormány internetes honlapján közölt szövegből vettem át (Orbán, 2014).

1. táblázat ■ A „sztár” országok és néhány más ország növekedése a válság közben és után – évi átlagos növekedés, 2009–2013 (százalék)

ORSZÁG	SZÁZALÉK
India	6,9
Kína	8,9
Oroszország	1,1
Szingapúr	5,3
Törökország	3,9
Franciaország	0,2
Németország	0,7
Portugália	1,4
Svédország	1,4
Egyesült Államok	1,2
Magyarország	0,9

FORRÁS: IMF (2014).

gos növekedési üteme nem volt nagyobb az Egyesült Államokénál. Ami pedig a beszédben említett másik jellegzetességet illeti, India minősül kakukktojásnak. Ellentétben a többi négygel, ahol valóban autokratikus vagy diktatórikus a kormányzati forma, India a függetlenség elnyerése óta parlamenti demokrácia, amelyben egyik politikai erő sincs „becementezve”, hanem leváltható; egymást ismételten váltva kerülnek kormányra az egymással versenyző pártok, politikai tömörülések.

A polémia teljességéhez elemeznem kellene mind az öt ország fejlődését, a területi korlátok miatt azonban most csak egyetlen országgal, Kínával foglalkozom. Ezt az országot kétségkívül mindkét megkülönböztető vonás jellemzi: igen magas a növekedés üteme, és a kormányzás diktatórikus. Ez kérdések egész sorát veti fel:

- Mi a gyors kínai növekedés magyarázata?
- Képes-e Magyarország követni a kínai példát?

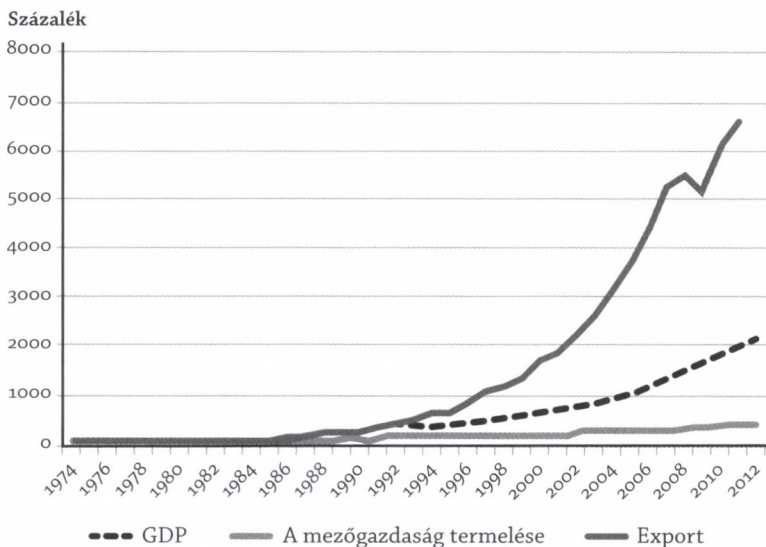
- És ha képes lenne erre, érdemes lenne-e, jó lenne-e Magyarország számára követni a kínai példát?

KÍNA FEJLŐDÉSI PÁLYÁJA – A ROHAMOS NÖVEKEDÉS PERIÓDUSA

Mao Ce-tung 1976-ban bekövetkezett halálával a kínai történelem szörnyű korszaka zárult le, amelyben még a többi szocialista országhoz képest is különlegesen kegyetlen volt az elnyomás. Nyomor és éhínség, kalandor gazdaságpolitika sújtotta a lakosságot. A hatalmi harcok átmeneti éveit követően, 1981-től indult útjára Teng Hsziao-ping vezetésével a rendszer reformja. Nyomában viharos sebességűvé vált a termelés növekedése (lásd az 1. és 2. ábrán a GDP görbáját).

A „reform” több folyamat összefoglaló elnevezése.

1. Nagyon hamar mélyreható átalakulás ment végbe a mezőgazdaságban. A kommunák, a kollektív gazdálkodás helyébe a magángazdálkodás lépett. Ez óriási erőket hozott mozgásba, fellendítette a mezőgazdasági termelést (lásd az 1. és 2. ábrán a mezőgazdaságra vonatkozó görbét).
2. Megnyitották a korábban bezárt kapukat a szabad vállalkozás előtt. Tömegesen alakultak új magánvállalatok valamennyi gazdasági szektorban.
3. Megjelent és villámsebességgel terjedt el egy új vállalati forma (az úgynevezett kisvárosi és falusi vállalat), amely a helyi közösségi tulajdon és a magántulajdon sajátos kombinációjára épült.
4. A Mao-korszak befelé fordult, a Nyugattól elzárkózó politikáját a „nyitás”, a kifelé való fordulás váltotta fel. Rohamosan nőtt az export (lásd az 1. és 2. ábrán az export görbáját). A kínai áruk mindinkább elárasztották a világpiacon.
5. Kínába nemcsak beengedték, hanem valósággal behívták a külföldi befektetőket. Nagy erővel áramlott az országba a külföldi tőke.

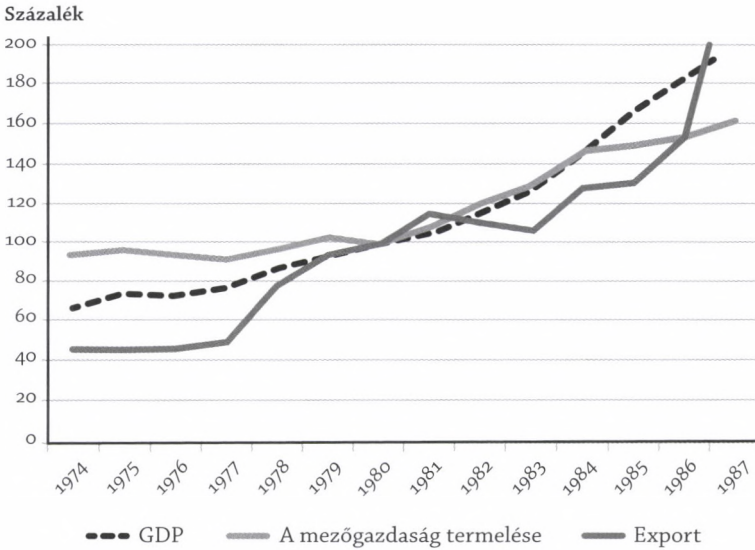
1. ábra ■ A kínai gazdaság növekedése, 1974–2012 (1980 = 100 százalék)

MEGJEGYZÉS: Noha a reformfolyamatok már 1980 előtt megindultak, hatásuk 1980 körül bontakozott ki (ez jól látszik a 2. ábrán, amely a jelen ábra bal alsó részét mintegy kinagyítja). Ezért választottuk 1980-at az indexszámítás bázisévének. A legelső görbe által reprezentált szektor magában foglalja a szorosán vett mezőgazdaságon kívül a vadászat, erdészet és halászat alszektorokat is. Az indexadatsor számításánál alapul vett abszolút számokat a forrásmunka dollárban mérte, 2005. évi változatlan árákon.

FORRÁS: UN (2014).

6. Kína tanulni kívánt a fejlett országoktól. A tudásvágy számos formában mutatkozott meg, többek között abban, hogy diákok tízezreit küldték tanulni a nyugati világ legjobb egyetemére, ahonnt az ott végzetek számottevő része visszatért hazájába.
7. Az 5. és 6. pontban jelzett átalakulás kísérőjelenségeként gyorsan áramlott be Kínába a modern technika. Az ország mindinkább beépült a modern információs-kommunikációs társadalom világhálózatába.

Felhívom a figyelmet arra, hogy az 1–7. pontba szedett változások nem „unortodox” jellegűek. Éppen ezeket a reformokat ajánlotta az

2. ábra ■ A reformfolyamat kezdete Kínában, 1974–1987 (1980 = 100 százalék)

MEGJEGYZÉS: Az 1. ábra bal alsó részének „kinagyítása” az 1974–1987 közötti időszakra.

FORRÁS: UN (2014).

IMF és a Világbank, valamint azok a külföldi közgazdász szakértők is, akiktől tanácsokat kért a kínai vezetés. Ezek után pedig rátérek a növekedés olyan tényezőire, amelyek nem tartoztak a standard nyugati ajánlások közé.

8. Kínában feszes korlátok közé szorították a bérek – és ezzel a háztartási fogyasztás – emelkedését. A fogyasztás nőtt, de a növekedés lényegesen elmaradt a termelés növekedésétől. Tovább csökkent a háztartási szektor amúgy is alacsony fogyasztásának részaránya a GDP felhasználásában (lásd a 2. táblázat 2. sorát). Drámai mértékben nőtt a jövedelemeloszlás egyenlőtlensége.
9. Meghökkenően magas volt a beruházások részaránya a GDP felhasználásában (lásd a 2. táblázat 1. sorát). Ez nyilvánvalóan szorosan összefügg azzal, hogy Kínában igen magas volt a megtakarítás

2. táblázat ■ A GDP felhasználása Kínában, 1974–2012 (százalék)

	1974	1975	1976	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Bruttó tőkeképzés	40,9	42,1	39,9	42,0	42,4	46,3	46,9	47,1	47,4
Háztartások fogyasztása	54,8	52,4	55,2	36,7	36,3	36,5	35,8	36,1	36,3

MEGJEGYZÉS: A számítás kiindulópontjául szolgáló GDP-adatok megegyeznek azokkal az adatokkal, amelyek alapján az 1. ábrán bemutatott indexeket számítottuk ki.

FORRÁS: UN (2014).

hányada. A nemzeti jövedelem felhasználásának ez a megoszlása párját ritkítja a világ gazdaságtörténetében. (Erre a kérdésre később még visszatérek.) Talán csak a sztálini iparosítás, az első szovjet öt-éves tervek idején fordult elő hasonló. Nincsen olyan nyugati ország, ahol a lakosság elviselte-eltűrte volna, hogy ennyire visszaszorítsák a termelés növekedéséből való részesedését.

A gazdasági növekedés felsorolt jellemzőit azok az intézményi változtatások alakították ki, amelyek ebben a korszakban végbementek. Ezek sok tekintetben ellentmondásosak. Létrejöttek a magántulajdonon alapuló piaci gazdaság működéséhez szükséges gazdasági intézmények, amelyek félig-meddig (de nem teljesen, nem következetesen) biztosítják a magántulajdon védelmét, a magánszerződések betartásának kikényszerítését. Ugyanakkor fennmaradt egy igen nagy súlyú és befolyásos állami tulajdonú szektor. Számos állami vállalatot – súlyos veszteségeik ellenére – állami juttatásokkal, olcsó hitelekkel és a „puha költségvetési korlát” szindróma más eszközeivel mesterségesen tartanak életben.

A politikai intézmények tekintetében a reformok nem törték meg a kommunista párt politikai monopóliumát, az egypártrendszer. A kormányzati forma megmaradt diktatúrának, bár a Mao-korszak brutális kegyetlenségéhez képest kissé „felpuhult”. Több teret engedtek

a vitáknak, kevésbé kényszerítették rá a szellemi életre és az oktatásra a párt hivatalos ideológiáját. A párt összetétele fokozatosan megváltozott a sztálinista–maoista kommunista párthoz képest. A párton belül mindinkább összefonódtak a politikai tisztségviselő „apparacsikok”, az új kapitalista tulajdonosok és a technokrata menedzserek társadalmi csoportjai.

KÍNA FEJLŐDÉSI PÁLYÁJA – A LASSULÓ NÖVEKEDÉS PERIÓDUSA

Hosszú időn át rekordütemben nőtt Kínában a termelés, ám bebizonyosodott, hogy a fergeteges sebesség nem tartható örökre. Tekintsünk a 3. táblázatra! 1984-ben 15 százalékkal nőtt a GDP, majd számottevő lassulás után 2007-ben újra rendkívül magasra, 14 százalékra ugrott a növekedési ráta. Ettől kezdve azonban szemmel láthatóan érzékelhető a lassulás tendenciája. Két olyan év is volt, amikor az 1984-es csúcstérték fele körül járt az évi növekedési ráta.

A reform kezdete óta eltelt történelmi korszak legfontosabb eseménye nem a gazdaságban, hanem a politikai szférában zajlott le. Az 1980-as években az elnyomás szorításának lazulása nem a megelégedettség és a rendszer urai iránti hála érzetét váltotta ki, hanem felébresztette a szabadság iránti vágyat. Az elszórt tiltakozó mozgalmak felerősödtek, és végül 1989-ben hatalmas tömegeket megmozgató tüntetésekhez vezettek. A főváros főterét, a Tienanmen teret több napon át diákok és más állampolgárok tartották megszállva, emberi jogokat, szabadságot, a korrupció letörését követelve. Teng Hsziao-ping parancsára katonai erővel, véresen és brutálisan leverték a polgári engedetlenséget. Megtorlások következtek, a diktatúra ismét megkeményedett, de tegyük hozzá: a Mao-korszak örült kegyetlenkedéseihez már nem tért vissza a rendszer.

Nehéz tisztázni, van-e közvetlen oksági kapcsolat a lelkesen kezdődött és véresen végződött Tienanmen-epizód és a növekedés fokozatos

3. táblázat ■ A kínai gazdaság növekedésének üteme, 1984–2013 (százalék)

ÉV	NÖVEKEDÉSI ÜTEME		
	GDP	MEZŐGAZDASÁG	EXPORT
1984	15,2	12,9	20,1
1985	13,5	1,8	1,9
1986	8,8	3,3	16,3
1987	11,6	4,7	62,4
1988	11,3	2,5	13,4
1989	4,1	3,1	-2,1
1990	3,8	7,3	18,0
1991	9,2	2,4	17,9
1992	14,2	4,7	22,4
1993	14,0	4,7	3,7
1994	13,1	4,0	32,1
1995	10,9	5,0	11,3
1996	10,0	5,1	17,4
1997	9,3	3,5	32,1
1998	7,8	3,5	14,1
1999	7,6	2,8	11,1
2000	8,4	2,4	21,4
2001	8,3	2,8	11,3
2002	9,1	2,9	20,8
2003	10,0	2,5	18,4
2004	10,1	6,3	18,5
2005	11,3	5,2	18,2
2006	12,7	5,0	18,5
2007	14,2	3,7	17,4
2008	9,6	5,4	4,9
2009	9,2	4,2	-5,1
2010	10,4	4,3	18,3
2011	9,3	4,3	7,3
2012	7,7	4,5	3,7
2013	7,7	n. a.	n. a.

MEGJEGYZÉS: A táblázatban szereplő adatok jelentése: a mutatószám adott évi és előző évi értékének különbsége osztva az előző évi értékkel, azaz a növekedési ráta, százalékban.

FORRÁS: 1984–2012: UN (2014), 2013: IMF (2014).

lassulása között. Elégséges magyarázatot találhatunk a gazdasági körülmények változásában.

A szocialista országok növekedését – az elméleti elemzés síkján – két szakaszra oszthatjuk fel. Az első, extenzív szakaszban bőven áll rendelkezésre szabad munkaerő, és ehhez az állam előteremti a termelés növeléséhez szükséges tőkét. A termelés leginkább azáltal nő, hogy egyre több tőkét kombinálnak egyre több munkával. Ez azonban nem folytatható vég nélkül. Mindinkább szűk keresztmetszetbe ütközik a növekedés: nem áll rendelkezésre a kívánt helyen a kívánt szakképzettségű munkaerő és/vagy a könnyen hozzáférhető beruházási erőforrás. A növekedés fokozatosan átmegy az intenzív szakaszba. Ekkor már főként (később esetleg kizárólagosan) a termelékenység emelkedése biztosítja a termelés növekedését. Az intenzív szakaszban szükségképpen lassabb a növekedés, mint az extenzív szakaszban.

Nincsenek csodák. Kínában is fokozatosan végbemegy majd ez a váltás a két szakasz között. Mind fontosabb szerephez kell jutnia a termelékenység növelésének. Ehhez sok minden szükséges, mind a tőke, mind a munka minősége terén. Mind szélesebb területen kell tőkeigényes (és éppen ezért drága) beruházásokat végezni. Mind több szakképzett munkaerőre lesz igény, ezen belül is magasan képzett szellemi munkásokra, mert enélkül nincs technikai fejlődés és innováció. Jobb fizetést kell adni nekik. A képzéshez fejleszteni kell az oktatást és a kutatást. Jobb lakáskörülményeket kell biztosítani, jobban kell óvni a dolgozók egészségét. Nem lehet tovább halogatni, legalább egy szerény szinten, a jóléti állam kiépítését.

Mindezek következménye, hogy az eddiginél nagyobb ütemben kell emelkedniük a béreknek, valamint a bérköltségekre rakódó közterheknek, amelyekből a növekvő jóléti állami kiadásokat (oktatás, egészségügy, nyugdíjak) finanszírozzák. Ez pedig azzal jár, hogy az exportra szánt termék drágább lesz, s így csökken a kínai gazdaság export-versenyképessége. Az exportverseny-képesség csökkenése vagy az a belátás, hogy ez előbb-utóbb bekövetkezik, feltámasztja a kísértést a gazdasági befelé fordulásra.

A gondolatmenet eddig a gazdaság belső törvényszerűségeiből vezette le azt a változást, amelynek a fogyasztás–beruházás részarányban be kell következnie. Ám nemcsak a vak belső kényszerek gyakorolnak hatást, hanem az emberek szava is. Gyakoribbá válnak a helyi sérelmek elleni tiltakozások. Nem ritkák a sztrájkok. A hangadók korrumpálásával vagy rendőri beavatkozásokkal leszerelik ugyan a kis helyi mozgalmat, de összességében mégiscsak érzékelhető a nyomás arra, hogy a lakosság nagyobb részt követeljen magának a növekedés eredményeiből.

A „száguldás” közepette a vezetés nem törődött a környezet rombolásával. Most már nemcsak a környezetvédő külföldi szakértők figyelmeztetnek erre, a levegő szennyezettsége és más környezeti ártalmak elkerülhetetlenné teszik a beavatkozást. Ez további erőforrásokat von el olyan beruházásoktól, amelyek közvetlenül és azonnal hozzájárulnának a GDP növeléséhez.

Kína gazdasága robusztus, de az óriási építményen repedések mutatkoznak. A veszteséges állami vállalatok kiségitése nagy kiadásokat jelent a költségvetés számára. Súlyos adósságok nyomasztják a vállalatok és nem kormányzati szervezetek számottevő részét. Rosszul áll a bankszektor, amelyre súlyos teherként nehezednek a nemteljesítő, vissza nem térülő hitelek.

A lassulást megpróbálják azzal fékezni, sőt – ha lehetne – újra gyorsulásba átkapcsolni, hogy tovább növelik a GDP felhasználásának beruházási hányadát, amely 2012-re immár 47 százalékra nőtt. Ez rekord a világ gazdaságtörténetében! Minden megtermelt két pénzegységnyi termelésből egy egységnyit beruházásra fordítanak! Ennek megfelelően a háztartási fogyasztás hányada ugyancsak világtörténelmi rekordmelységet ért el, mindössze 36 százalék volt. Soha még ennyire kevés (a megtermelt GDP-nek mindössze egyharmada) nem jutott a háztartások fogyasztására (2. táblázat). A kínai gazdaságnak ez a súlyos belső ellentmondása, amely a lassulás egyik előidézője – így nemhogy enyhülne, hanem tovább fokozódik a feszültség.

A feszültség érzékelhető az emberek hangulatában. Igaz, a nagy növekedés áldásos hatására százmilliók kerültek ki az éhhalál küszöbén

álló legmélyebb nyomorból, de ugyanez a növekedés óriási különbségeket hozott létre a dúsgazdag legfelsőbb réteg és a továbbra is nagyon szegény százmilliók életszínvonala között.

Az állam zúgolódásokra adott egyik válasza a „bekeményítés”, a represszív intézkedések (rendőrségi brutalitások, megfélemlítésre használt ítélezések) alkalmazásának elszaporodása. Különösen az utolsó egy-két évben vált ez még inkább érzékelhetővé. A másik válasz: a figyelem elterelése, például az eddig csak némán parázsló kínai nacionalizmus felszításával.

KÍNA JÖVŐJE?

Ki tudna a jövőről biztosat mondani? Nem zárható ki, hogy a vezetés előbb-utóbb olyan korrekciókat hajt végre, amelyek „kieresztik a gőzt” a lassan-lassan robbanás felé közeledő kazánból. Növelik a reálbéreket, lépésről lépésre kiépítik a jóléti állam intézményeit – legalább a Kína fejlettségének megfelelő szintig. Higgadtan tudomásul vesszük, hogy ez tovább lassíthatja a növekedést.

A fenti változtatásokkal, valamint a jövedelemegyenlőtlenséget mérséklő, a költségvetéshez való hozzájárulás terheit és az állami szolgáltatásokat újraelosztó intézkedésekkel csökkentik a szociális feszültségeket. Ez lehetővé tenné a represszió enyhítését. Mindezek a változások előbb-utóbb utat nyitnának a politikai intézmények demokratizálása felé.

Sokan kívánnák azt, hogy bárcsak erre az útra lépne Kína, nemcsak a külföldi politikusok és a Kína-szakértők számottevő része, hanem a jelenlegi kínai rendszer belső demokratikus ellenzéke, felvilágosult tanárok, diákok, írók, művészek, újságírók, egykori, sőt jelenlegi párt-funkcionáriusok is.

Lehet, hogy az események más irányt vesznek. A vezetés kísérletet tehet arra, hogy kipróbálja a növekedés felgyorsítását a gazdaságból. Visszatartja a bérek és a jóléti állami kiadások növelését. A feszültségekre, a tiltakozásokra még keményebb csapásokkal felel. Ha a helyzet

odaig fajulna, hogy az uralmon lévők szerint szükség volna „a nemzet felsorakoztatására”, a nacionalizmus felgerjesztésére törekednének, sőt akár katonai kalandba is bocsátkozhatnának.

Nem tudjuk, milyen arányok alakulnak majd ki a „kifelé vagy befelé fordulás” dilemmájában. Ha erőteljesebben érvényesül az utóbbi, az együtt járhat a nyugati kapcsolatok fellazításával. Ez a sokféle gazdasági következmény mellett fékezheti Kína jól felpörgetett technikai fejlődését is.

A gazdasági következmények kiszámíthatatlanok. Annyi azonban szinte bizonyossággal megjósolható: a „bekeményítés” nem eredményezheti a tartós visszatérést az első periódus lenyűgöző 15 százalékos növekedési rátáihoz. Még az sem biztos, hogy hosszú időre stabilizálná a jelenlegi 7-8 százalékos növekedési ütemet, és megállítaná a további lassulást.

KÉPES-E MAGYARORSZÁG KÖVETNI A KÍNAI PÉLDÁT?

Ha egyetlen szóval kell felelnem, a válaszom: nem! Ám szeretnék ennél többet mondani. Éppen azért vázoltam fel Kína növekedésének jellegzetességeit, hogy kissé részletesebben indokolhassam meg nemleges válaszomat.

Egy ország jövőendő fejlődésének útvonala nem jelölhető ki tetszőlegesen. A történelem nem tesz a „központi akarat” elé egy étlapot, rajta különféle fogásokkal: Szingapúr és Svájc, Kína és Japán, Egyesült Államok és Nigéria, Svédország és Észak-Korea stb.: „Tessék, itt van, azt választod, amelyiket akarod!” Az ország mindenkori adott állapota, továbbá az a történelmi út, amelyen a mai állapotához eljutott, igen erősen leszűkíti a választható útvonalak halmazát, bár természetesen a jövő útvonala így sem determinált. Fennmarad a döntéshozó számára jelentős választási szabadság és az ezzel együtt járó történelmi felelősség.

Hasonlítsuk össze Kína és Magyarország adottságait ebből a szempontból!

- Kína hatalmas ország. Számos tartománya az óceán partján terül el. Sokféle éghajlati övezet van a területén, amely igen széles mezőgazdasági termékválaszték hazai előállítását teszi lehetővé. Természeti kincsekben gazdag. Egyelőre tegyük félre azt a kérdést, kívánatos lenne-e Kína számára a fokozott befelé fordulás. Annyi biztos, hogy elég messzemenően képes lenne rá. Ezzel szemben a szárazfölddel körülvett, természeti kincsekben szegény Magyarország képtelen lenne ily módon elzárkózni. A természeti-földrajzi adottságok rákényszerítik a nyitottságra.
- A magyar beruházási hányad mintegy egyharmada a kínainak, és még ha a kormányzat akarná, se tudná azt a kínai szintre emelni. Ez ugyanis csak részben függ a kormány akaratától. Elég messzemenően függ az állampolgároktól, az egyénektől, a háztartásoktól, a családoktól, a magánvállalatoktól, a legalább részlegesen autonóm szervezetektől és kisebb közösségektől. Az állam megpróbálhatja döntéseiket retorikával és állami anyagi ösztönzőkkel befolyásolni, ám ez a decentralizált folyamat nem működik állami parancsszóra. Függ attól, hogy a sok különálló döntéshozó, aki megtakarít, aki beruház, mennyire bízik a jövőben, befektetéseinek, vagyonának biztonságában.
- Magyarország versenyképessége nem javul. Lehetséges lenne-e a magyar versenyképességet a magyar bérek kínai bérek szintjére való leszorításával radikálisan emelni? Azzal, hogy a magyar egészségügyre, oktatásra és nyugdíjellátásra fordított állami kiadásokat (százalékosan, egy főre számolva) a kínai szintre csökkentik? Most nem az a kérdés, hogy miféle értékrend alapján lenne ez kívánatos, hanem az elképzelés megvalósíthatóságáról (*feasibility*). Követhető-e tekintetben a kínai példa? Határozottan állíthatjuk: nem.
- Fontos szempont az úgynevezett méretgazdaságosság (*economies of scale*). Magyarország lakosságának száma egy nagyobb kínai város lélekszámának felel meg. Kína másfél milliárdos belső piaca már csak emiatt is óriási megtakarítási-jövedelmezőségi lehetőséget kínál mind a kínai, mind a külföldi befektetőknek. Ez a lehetőség nem áll a magyar központi akarat rendelkezésére.

A POZITÍV ELEMZÉS ÖSSZEFOGLALÁSA

A tusnádfürdői beszédből vett idézet nem fogalmaz meg egyértelmű ok-okozati kapcsolatot, csak annyit mond, hogy egyidejűleg figyelhető meg kétféle jelenség: egyfelől a „sztár” gazdasági teljesítmény (értsd: igen gyors GDP-növekedés), másfelől pedig a nem demokratikus, autokratikus/diktatórikus kormányzati forma. Ám a két jelenség hangsúlyos együttes említése azt a benyomást keltheti az Olvasóban, mintha ok-sági kapcsolatról lenne szó, legalábbis abban a leszűkített értelemben, amely szerint az autokrácia/diktatúra szükséges feltétele az igen gyors GDP-növekedésnek. Tömören kifejezve, ilyesféle kapcsolatot tételez fel:

autokrácia/diktatúra → gyors növekedés.

Ez az állítás azonban nem állja meg a helyét. Semmilyen körülmények között sem igaz. Fejtegetéseim azonban már csak terjedelmi okok miatt sem próbálkoztak általános cáfolattal. Még azt sem tehettem meg, hogy mind az öt – tusnádfürdői beszédben említett – ország példáján mutassam be az állítást cáfoló valóságos tapasztalatot. Azt remélem azonban, hogy Kína példáján sikerült igazolnom azt, hogy az ok-okozati összefüggések ennél sokkal bonyolultabbak. Egyfelől, az „ok” oldalon nem egy vagy két, hanem sok magyarázó tényezőt kell figyelembe venni. Másfelől, a „következmény” oldalon sem csupán egy jelenséget (a magas GDP-növekedési rátát) kell számba venni, hanem többet, a lakosság életének alakulásától kezdve, a jövedelmek eloszlásán át, a környezetrombolásig.² A két oldal között kölcsönhatás van. A represszió, az emberi jogok megsértése az „okok” oldalára sorolható (hiszen az adott intézményrendszeren belül ezt használják eszközként az elégedetlenkedők féken tartására), de ugyanúgy hozzátartozik a „következmények” oldalához is, mert keserves mellékhatása a növekedés ilyesfajta felgyorsításának.

2] A közgazdász- és gazdaságstatisztikus-szakma már évtizedek óta hangsúlyozza: torzított, egyoldalú és ezért félrevezető képet kapunk az ország fejlődéséről, ha a figyelmet egyetlen mutatóra, a GDP növekedési ütemére összpontosítjuk.

Hangsúlyoztam azt is: nem elég a politikai és gazdasági intézményrendszer és a növekedés közötti kapcsolatot csak egy adott pillanatban vizsgálni, hanem meg kell érteni a folyamatok dinamikáját: melyik mikor gyorsul fel vagy lassul le, és miért.

Most pedig, a pozitív elemzésről („mi van?”, „miért van az, ami van?”) térjünk át a normatív elemzésre („mi legyen?”)!

KÍVÁNATOS-E MAGYARORSZÁG SZÁMÁRA A KÍNAI PÉLDA KÖVETÉSE?

Tegyük egy pillanatra félre a korábbi gondolatmenet egyik következtetését: a kínai példa nem követhető Magyarország számára. Ha egészében, minden fő vonását tekintve ez nem is lehetséges, attól még sok részjellegzetességét átvehetnénk.

Nem akarok kitérni a kérdés elől. Ez nem értékmentes, „tisztán közgazdasági probléma”. A felelet a válaszadó értékrendjétől függ. A demokrácia elkötelezett hívei (magamat is közéjük sorolom) határozott „nemmel” felelnek az alcímben feltett kérdésre. Számukra a demokrácia – és ami ettől elválaszthatatlan, az emberi jogok tiszteletben tartása és a jobbiztonság – nem csupán egy érték a sok közül, amellyel gazdálkodunk. Jó, ha van, de ha kell, nyugodtan áldozzuk fel, legalább részlegesen, más értékek megnyerése, például a gyorsabb növekedés vagy a nagyobb anyagi jólét kedvéért.

Fordítsuk le a fenti kijelentést a közgazdaság-tudományi elmélet nyelvére! Van, aki azt vallja: létezik egyfajta átváltás (*trade-off*) egyfelől a demokrácia, az emberi jogok, a jobbiztonság, másfelől a növekedés és ezzel együtt az anyagi jólét között. Tehát „megéri”, hogy néhány izgága embert lecsukjanak, vagy ha már elkerülhetetlen, a tiltakozó tömege lövessenek, ha ezzel elérhető, hogy egy-két százalékponttal emelkedjék a növekedési ráta. Itt közgazdász szakzsargonban, de tulajdonképpen végletes szókimondással fogalmaztam meg egy gondolatot, ami sokak fejében ott jár, éppen a kínai növekedés kapcsán:

„Igaz, Kínában nincs demokrácia, folyamatosan megsértik az emberek jogait, ám ez, ha nem is örvendetes, olyan ár, amit érdemes volt és a jövőben is érdemes lesz megfizetni a termelés szédületesen gyors növekedéséért, ami végső soron sok embert kiemel a nyomorból, és javítja a lakosság anyagi jólétét.”

A demokrácia elkötelezett hívei számára ez a *trade-off* elfogadhatatlan. A demokrácia, az emberi jogok tisztelete, a jogbiztonság nem áldozható fel más értékek oltárán.³ Fentebb elvettem az „autokrácia/diktatúra → gyorsabb növekedés” formulát a pozitív elemzés keretében azzal, hogy nem ad kielégítő magyarázatot a kínai gazdaság gyors növekedésére. Most újra szembefordulok vele, immár a normatív elemzés keretében, mert saját értékrendem szerint a demokráciát akkor sem szabad feladni, ha ennek eredményeképpen gyorsabbá válna a növekedés.

Gondolatmenetem legalább annyi további kérdést vet majd fel az Olvasóban, mint ahányra felelni próbált. Van-e olyan fejlődési út, amelyen a kormányzat formája liberális demokrácia, és amelyen biztosítható a tartós növekedés és vele az anyagi jólét emelkedése is? Járhat-e Magyarország azon az úton? Ha ezekre a kérdésekre felelni próbálnék, akkor még messzebbre kerülnék a kötet szerkesztői által megadott terjedelmi korlátoktól.

3] A döntésemélet nyelvén a következőképpen írható le a fenti álláspont. A politikai döntések megítélésében *lexikografikus* preferenciarendezés vezérel bennünket. Első kritérium: preferáljuk a demokráciát a nem demokráciával, a zsarnokság összes változataival szemben. Csak miután ez a kritérium teljesült, jöhet a második, a harmadik és így tovább. Természetesen mi is preferáljuk a gyorsabb növekedést a lassúval, a méltányosabb jövedelemeloszlást a kevésbé méltányossal szemben, de csak akkor, ha a demokráciakritérium teljesült. Szigorúbb megfogalmazásban, dinamikus megközelítést kellene alkalmazni: a demokrácia kiépítése felé tartó folyamatokat preferáljuk az autokrácia/diktatúra kiépítésére, illetve fenntartására irányuló folyamatokkal szemben. E gondolatmenet teljes kifejtése nyilván nem fér bele egy esszé lábjegyzetébe.

VAN-E ÉRTELME ERRŐL VITATKOZNI?

Nem biztos. Egy tudományos konferencián az egyik felszólaló kifejt egy álláspontot, amelyet adatokra és logikai érvekre alapozott, és a másik felszólaló a racionális érvelés eszközeivel vitatkozik vele: más adatokra hivatkozik, más logikai érveket hoz fel. Csakhogy a tusnádfürdői beszéd nem tudományos konferencián hangzott el.

Nem vagyok naiv szobatudós. Van saját élettapasztalatom, sok mindent olvastam a racionális döntések elméletéről és a politikai élet lélektanáról. Racionális érveléssel nem lehet meggyőzni a fanatikusokat. A politikus alapvető kérdésekben nem alternatív tanácsok megfontolása után választ, hanem a saját meggyőződése által sugalmazott álláspont alátámasztásához keresi meg azt a tanácsadót, aki kész a neki tetsző tanácsot megadni és a már kiformált álláspont mellett kiállni. A gondolat erejével nem lehet választást nyerni, sem hatalmat szerezni.

És mégis, talán van értelme az ilyesféle fejtegetéseknek, mint amilyen ebben az írásban is olvasható. Mindez talán segíthet valamit a racionális érvelésre nyitott Olvasóknak abban, hogy eligazodjanak a kormányzati forma és a gazdasági növekedés közötti bonyolult összefüggésekben.

HIVATKOZÁSOK

- IMF (2014): World Economic Outlook Database, April 2014. International Monetary Fund, Washington.
- ORBÁN VIKTOR (2014): A munkaalapú állam korszaka következik. Orbán Viktor beszéde a XXV. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban, 2014. július 26. Tusnádfürdő. <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allam-korszaka-kovetkezik>.
- UN (2014): UN National Accounts Main Aggregates database. UN Department of Economic and Social Affairs, New York.

5

U kanyar Magyarországon

MAGYARORSZÁG KIS, NYERSANYAGBAN SZEGÉNY ország, lakosságának száma mindössze 10 millió. Területén nem dúl polgárháború, népfelkelés, terrorizmus – nem keveredett bele háborúba, nem áll államcsőd szélén. Miért érdemes hát mégis odafigyelni arra, ami most Magyarországon történik? Mert a világ szeme láttára fordul el egy ország – a NATO és az Európai Unió egyik tagja – az 1989–1990. évi rendszerváltás nagy vívmányaitól, a demokráciától, a jogállamtól, a szabadon működő civil társadalomtól, a szellemi élet pluralizmusától, veszélyezteti a magántulajdon és a piaci mechanizmus biztonságát, és teszi mindezt a növekvő nemzetközi geopolitikai feszültségek árnyékában.*

ELFORDULÁS A DEMOKRÁCIÁTÓL, A JOGÁLLAMTÓL, A MAGÁNTULAJDONTÓL ÉS A CIVIL TÁRSADALOMTÓL – MEGSZÁLLOTT KÖZPONTOSÍTÁSI TÖREKVÉS

Tekintsünk a következő országok együttesére: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Macedónia, Magyarország, Románia, Szerbia,

*] A honlapomon (www.kornai.janos.hu) megtalálható az U kanyarról írott tanulmányom kibővített, angol nyelvű változata, amely az itt találhatónál sokkal több lábjegyzetet tartalmaz. E lábjegyzetek további információkat közölnek a tanulmány főszövegében olvasható megállapítások alátámasztására. Az angol nyelvű változat végén jóval hosszabb a hivatkozások jegyzéke, mert tartalmazza a többletinformációk forrásait is.

Szlovákia és Szlovénia! A felsorolt, jelenleg független államként elismert 15 ország mindegyike sorsdöntő forduloponthez érkezett 1989–1990-ben. Korábban – vagy önálló államként, vagy egy állam elkülönült részeként – a kommunista párt uralma alatt szocialista rendszerben működtek. Országoként eltérő volt az átalakulások szerkezete és sebessége. Mindegyikben – Magyarországon is – előfordultak súlyos visszasságok, egy-egy előrelépést sokszor ideig-óráig tartó visszafordulás követett. Ám a színes sokféleség ellenére 2010-ig közös volt a változások *fő iránya*: valamennyi a demokrácia, a jogállam és a magántulajdon dominanciáján alapuló piacgazdaság felé haladt.

A 15 ország együttesében Magyarország az első és eddig az egyedüli, amely a közös haladási irányhoz képest éles U kanyart vett, és határozott léptekkel elindult az ellenkező irányba. A 2010. évi országgyűlési választásokon az Orbán Viktor vezette Fidesz fölényesen győzött. Ekkor vette kezdetét a kanyar.*

2010-ig Magyarországon kiépültek a *demokrácia* alapvető intézményei – ám az U kanyar óta megkezdődött és számottevő mértékben befejeződött azok szisztematikus lerombolása.

A tényleges működési gyakorlatban nem válik szét az állam végrehajtó és törvényhozó ága, mert azonos kéz – a hatalom csúcsán álló politikai vezér, Orbán Viktor, a miniszterelnök kemény és energikus keze – irányítja mindkettőt. A törvényjavaslatokról nem folyik érdemleges előkészítő munka sem a parlament falain belül, sem azokon kívül. A parlament törvénygyárrá vált, és a futószalag sokszor szédületes sebességre kapcsol: 2010 és 2014 között 88 esetben kevesebb mint egy

*] Néhány hónappal a Fidesz hatalomátvétele után cikket írtam „Számvetés” címen, amely összefoglalóan áttekintette az addig már végbement és a jövőben várható változások fő jellegzetességeit (lásd e kötet első írását). Évről évre nő a magyar változásokkal foglalkozó irodalom. Több jelentős tanulmánygyűjtemény készült: Magyar–Vásárhelyi, szerk. (2013), (2014) és (2015), Jakab–Urbán, szerk. (2017), Krasztev–Van Til, szerk. (2015). További figyelemre méltó tanulmányok: Batory (2017), Buzogány (2017), Mihályi (2017), Ripp (2017), továbbá N. Vadász Zsuzsa interjúja Békési Lászlóval (N. Vadász, 2017).

hét telt el a javaslat benyújtásától a törvényerőre emelő szavazásig; ezek közül 13 esetben fordult elő, hogy a benyújtás napján vagy másnapján fogadták el a javaslatot (Scheppelle, 2012, Európai Parlament, 2013). Kivételesen elgáncsoltak minden kísérletet, amikor valamely kiobbant botrány hátterét az ellenzék hathatós részvételével működő parlamenti bizottság tárgyilagosan vizsgálta volna. Azokban a szervezetekben is a hatalom központjának megbízható emberei töltik be a döntéshozó funkciókat, amelyek jogilag nincsenek alávetve a végrehajtó hatalmi ágaknak, és amelyeknek igazi demokráciákban ellensúlyként, a végrehajtó és a törvényhozó ágak ellenőreként kellene szolgálniuk: az Alkotmánybíróságban, a Számvevőszékben, a Költségvetési Tanácsban, a Gazdasági Versenyhivatalban, az ombudsmani hivatalban és a Központi Statisztikai Hivatalban.

2010-ig létrejöttek a *jogállam* alapvető intézményei – ám az U kanyar óta megkezdődött és számottevő mértékben végbement lerombolásuk vagy lényeges meggyengítésük (Bozóki, 2012). Az 1989-ben többpárti megegyezéssel elfogadott alkotmányt felváltó, új magyar alkotmány fogalmazványát a Fidesz egy szűk csapata állította össze; nem volt lehetőség széles körű nyilvános vitára, és végül – a tiltakozások ellenére – igen rövid idő alatt átment a törvénygyár silányul működő szűrőin. A szöveg hemzseg a fogyatékoságoktól, amelyeket azonnal (és hasztalanul) szóvá tettek kiváló hazai és külföldi jogtudósok (Scheppelle, 2013, Halmi, 2014). Annyi bennük a hatalmon lévők pillanatnyi politikai érdekeit szolgáló tétel, hogy már eddig is ötször kellett az „Alaptörvénynek” nevezett dokumentumot módosítani. Az Alaptörvény kiegészítésére 2011–2013-ban 32 „sarkalatos törvényt” hoztak, amelyet a jövő parlamentek csak kétharmados többséggel módosíthatnak. Ez a törvényegyüttes szinte teljesen lefedi az ország működésének minden különösen fontos szféráját.

A jogállam egyik alapelve: senki, még a hatalom legfőbb birtokosai sem állnak a törvény felett. A törvényt tisztelni kell. Magyarországon megfordult a helyzet: a hatalom urai minden elhatározásukat gyorsan és akadálytalanul, gombnyomásra a törvény rangjára emelhetik.

Visszamenőleges hatályú törvényeket hoznak, semmibe véve az ilyen jogalkotásnak a római jogig visszamenő tilalmát. Ha egy egyént vagy szervezetet különlegesen kedvező elbánásban kívánnak részesíteni, akkor jogi fortélyokkal olyan törvényt hoznak, amely *de facto* biztosítja a kivételezést.

Az igazságszolgáltatásra áttérve, Magyarországon az ügyészség centralizált szervezet. Elvben önálló, nincs alárendelve a kormánynak. A gyakorlatban azonban – és ez a lényeg – a legfőbb ügyészt a hatalom legfőbb ura választja ki. Utána formálisan a parlament nevezi ki, és ettől kezdve a parlament sem tudja érdemben ellenőrizni. Jelentéktelen kivételektől eltekintve minden közéleti botrány és korrupciós ügy kivizsgálása, amelyek kapcsán a mai kormánypárthoz közel álló emberek kerülnek gyanúba, elakad a bűnüldözésnek vagy már a rendőrségi, de legkésőbb az ügyészségi fázisában. Viszont más gazdasági botrányokra, korrupciós ügyekre, amelyekben a mai kormány ellenzékének emberei keverednek gyanúba, lecsap az ügyészség. Látványosan, az odacsodított tévékamerák előtt mutatják be a őrizetbe vétel drámai pillanatait. Sokszor már a nyomozás közben kiszivárogtatnak kompromittáló adatokat. Fáradságot nem kímélve igyekeznek legalább a vádemelésig eljutni. Igaz, sok esetben – kellő bizonyíték híján – már az ügyészségi fázisban ejteni kell a vádat; más esetekben a bíróság elutasítja a vádindítványt. Feltűnő, hogy a kiszivárogtatás, a vádemelés, a bírósági tárgyalás időzítése milyen jól egyezik a politikai menetrenddel – például egy-egy választás előtt robban fel a riválisok hírnevét megtépázó akna.

Erős törekvés mutatkozik arra, hogy a bíróságra is rátegye a kezét a központi hatalom. A Legfelsőbb Bíróság elnökét, akit még 2010 előtt neveztek ki, megbízatásának lejártá előtt, soron kívül menesztették. Létrejött egy új intézmény, az Országos Bírósági Hivatal, amely első nekifutásra igen széles jogkört kapott a bírák kinevezésére, sőt arra is, hogy eldöntse: melyik ügyet melyik bíróság tárgyalja. Később, a hazai és külföldi tiltakozások hatására szűkítették a központi adminisztratív hivatal jogkörét, de hatása továbbra is erőteljes. Az általános korhatároktól feltűnően eltérő, alacsonyabb nyugdíjkorhatárt írtak elő a bírák

számára (a 70. helyett a 62. életévet), kiszorítva azt az idősebb nemzedéket, köztük számos, a bírói szervezet vezető posztjait betöltő bírót, akiket még nem a mai uralkodó csoport válogatott ki. Igaz, a rendelkezést hatálytalanította az illetékes nemzetközi bíróság, ami erkölcsi elégtételt adott az érintetteknek, de legtöbbjük már nem térhetett vissza korábbi vezető funkciójába.

A bírói kar számos tagja nem tudja kivonni magát a rendszabályok megfélemlítő hatása alól. A bíróságok elé kerülő ügyek egy részének politikai töltése van. A kérdés elfogulatlan szakértői úgy látják, hogy az ítéletek egy részét a Fidesz politikáját segítő részrehajlás hatja át. Senki sem vállalkozik arra, hogy véleményt alkosson a számszerű arányokról. Annyi azonban bizonyos (és reménykeltő), hogy a bírói kart nem sikerült oly mértékben maga alá gyűrnie a központi politikai hatalomnak, mint ahogy az más szférákban történt.

2010-ig az állami tulajdon helyett a *magántulajdon* vált a domináns tulajdoni formává – ám az U kanyar óta rendszeres jogi, gazdasági és ideológiai támadások érik a magántulajdont; újra nő az állami szektor súlya és befolyása. Súlyos csapást mért 2010-ben a magántulajdon tiszteletben tartásának elvére a munkaadók és munkavállalók kötelező befizetéseiből finanszírozott magánnyugdíjalapok sajátos jogi fortélyokkal végrehajtott államosítása. Hasonló áttételes államosítás ment végbe a takarékszövetkezeti szektorban. Lényegesen szélesebb lett az állami tulajdon részaránya a bankszektorban, az energia, a közüzemek, a közlekedés, a sajtó és a reklámpiar ágazataiban. Ezeken a területeken kevésbé éltek az álcázott konfiskálás durva eszközeivel, inkább megvásárolták a tulajdonjogokat. Sok esetben olyan helyzetet alakítottak ki, amelyben a korábbi tulajdonos úgy érezte: nincs más választása, tulajdonát el kell adnia az államnak, mégpedig nyomott áron.

2010-ig a tevékenységek koordinálásában mind nagyobb szerephez jutottak a *decentralizált mechanizmusok* – ám az U kanyar óta szembe-tűnően feltámadt a centralizálás tendenciája.

El elsősorban az államigazgatáson belül mutatkozik. A rendszerváltás egyik fontos vívmánya volt a területi önkormányzatok hatáskörének

lényeges megnövekedése. A visszafordulás egyik legfeltűnőbb jele, hogy az iskolahálózat és a kórházak „gazdái” immár nem a települések, hanem a központi kormány hivatalai. Világviszonylatban is példátlan, hogy létrejött egy bürokratikus vízfej, amely az iskolai tantestület, a szülők, a helyi kormányzat feje felett átnyúlva dönt sok ezer iskola személyi, tantervi és gazdasági ügyeiben.

A központosítási mánia, amely sok szálon összeszővődik a korábban említett államosítási tendenciával, a társadalomnak szinte valamennyi szférájára kiterjed, mind több kérdésről a legmagasabb szinten döntenek. Kialakult és megszilárdult a vertikális hierarchia piramisa, csúcsán a legfelsőbb vezérrel, alatta a neki alárendelt, általa saját kezűleg kiválogatott, neki feltétlen lojalitással tartozó fő emberekkel. Ezt követik, felülről lefelé haladva, a piramis következő, majd az ezután következő szintjei: minden posztra a rezsim iránt lojális emberekből kiválogatva. A beosztottat a parancs és engedelmisség keményen kapcsolja a feletteséhez. Csak a csúcson álló vezér nem függ felettestől; csak a legmélyebb szint nem parancsol már senkinek. Mindenki, aki a közties szintekbe betago­lódott, egyszerre szolgál és úr. Érdeke, hogy benne maradjon, egyre feljebb kerüljön a piramisban. Nem választásokon dől el a helyük, hanem attól függ, hogy a felettük álló bizalmát szerezzék meg szolgálattal, híz­elgéssel, de legalábbis kritikátlan engedel­mességgel. A közalkalmazottak százezrei – köztük az állami irányítás alatt működő oktatási és egészségügyi szektorok dolgozói – kiszolgáltatot­taknak érzik magukat, kevesen mernek megszólalni, tiltakozni, féltik az állásukat. A hatalom robusztus, többek között azért, mert biztosan számíthat a tőle függő emberek többségének félelmére, a lapulás, a meghunyászkodás mentalitására.

Igen fontos decentralizált mechanizmus az állami bürokráción kívül álló, nem piaci alapon működő szervezetek és társulások sokasága, a civil társadalom. Húsz év alatt ez is kibontakozott; ez is olyan fékké vált, amely nélkülözhetetlen a hatalommal való visszaélések leleplezéséhez és leküzdéséhez. Az U kanyar egyik megnyilvánulása a civil társadalom módszeres zaklatása. A törvények előkészítésekor szóba sem

állnak a szakszervezetekkel és az ügyben érintett érdekcsoportok más szervezeteivel. Vagy ha az érintettek kifejezésre juttatják álláspontjukat, nyilatkozatokban vagy tüntetéseken, akkor is semmibe sem veszik a hangjukat. Ismeretes a norvég kormány felháborodott tiltakozása az ellen, hogy a magyar kormányzat be akar avatkozni a magyar civil társadalomnak nyújtott önzetlen segítségnyújtásukba.

AZ ÁLLAM ÉS A PIAC VISZONYA – TORZ SZIMBIÓZIS

A gazdasági tevékenységek koordinációs mechanizmusainak leírásakor nem alkalmazhatjuk az U kanyar metaforáját, hanem inkább *félfordulatról* beszélhetünk. Magyarországon a rendszerváltást követő első két évtizedben uralkodóvá vált a *piaci mechanizmus*, és az maradt 2010 után is. Azelőtt is, most is szimbiózisban él együtt az állam és a piac, hiszen nincs is olyan modern gazdaság, amelyben ne élne együtt és ne hatna egymásra ez a kétféle társadalmi képződmény. Minden józan közgazdász meg van győződve arról, hogy az állam nem figyelheti passzívan a piaci folyamatokat; az államnak jogi úton korlátozásokat kell előírnia, regulálja a pénzügyi szektort és bizonyos árakat, beavatkozik a jövedelmek elosztásába, megfelelő makro-gazdaságpolitikai eszközökkel befolyásolja a termelést, és így tovább. A probléma az, hogy az állam és a piac elkerülhetetlen együttélése és egymásra hatása a mai Magyarországon eltorzítva valósul meg: a szimbiózist alárendelték a hatalmi érdekeknek. Orbán Viktor uralma azt a változást hozta, hogy az állam sokkal agresszívebben telepszik rá a gazdaságra, mint a 2010 előtti kormányok, sokkal inkább akar uralkodni felette. Sokféle formában teszi ezt.

Nem az történt, hogy néhány oligarcha foglyul ejtette az államot annak érdekében, hogy számukra kedvező jogszabályok és állami intézkedések szülessenek. A folyamat iránya fordított. Orbán és a politikai hatalom csúcsán hozzá közel állók eldöntik, kiből legyen oligarcha, vagy ha már korábban az volt, ki maradjon ebben a státusban, és meddig terjeszkedjék a hatalma. Hasonló zajlik alacsonyabb szinteken is. A ha-

talmi szempont felülírja a piaci verseny természetes szelekcióját. „Az a fontos, hogy a mi emberünk nyerjen a közbeszerzési pályázaton, kapjon engedélyt trafik vagy játékkaszinó üzemeltetésére, az állami földek bérletére.” A trafik, a kaszinó, a földbérlet kapitalista alapon működik – de közben a klientelizmus, a félig-meddig feudális „úr–szolga” függőség érvényesül a politikus/bürokrata és a kapitalista vállalkozó között.

A magyar köznyelv új kifejezést vezetett be: „Fidesz-közeli cég”. Ez nem a párt tulajdona, a cég kizárólagos vagy domináns tulajdonosa olyan ember, aki közel áll a politikai hatalomhoz. A közelség esetleg a régmúltban, az egyetemen vagy a párt alapításakor alakult ki, vagy az egyén karrierjében váltakozott a politikai, a hivatali és az üzletemberi tevékenység. „Haverok kapitalizmusa” (*crony capitalism*) alakul ki. Az üzleti és a politikai világ összefonódása világjelenség; ez mindennütt a korrupció melegágya. Ami a magyarországi állapotokban ehhez hozzáadódik, az a korábban kifejtett U kanyar által teremtett társadalmi környezet: azok a szervezetek, amelyeknek állami felhatalmazással küzdeniük kellene az üzlet, a politika és az állam összefonódása és a korrupció ellen, nem függetlenek, hanem maguk is ugyanannak a gépezetnek a csavarjai. Akárcsak a maffia tagjai, a korrump politikus és bürokrata tudja: jelentős politikai posztot betöltő barátai megvédik. (Ellentétben a korrupció személyes kockázatokat vállaló leleplezőivel, akik nem részesülnek kellő védelemben, sőt nemegyszer zaklatják őket, „karaktergyilkossági” kampányt indítanak ellenük.)

Orbán Viktor és gazdaságpolitikájának végrehajtói nem győzik hangoztatni: ha az államnak több bevételre van szüksége, akkor ezt nem az „emberekre” (értsd: az állampolgárookra) terhelik, nem is hajtanak végre „megszorítást”, hanem az új adót a vállalatokkal fizettetik meg, annak forrása az ő profitjuk lesz. Magának a „profit” szónak olyan rossz csengése lett, mint hajdanában, a marxista politikai gazdaságtan kötelező oktatása idején. A szokványos adózási formákon felül különleges többletadókkal sarcoltak meg egész ágazatokat, elsőként a bankokat, utána a távközlést, a biztosítókat, a lakossági energiaellátókat. A különadók hatása is közrejátszik abban, hogy stagnál vagy alig növekszik

a profitból finanszírozott magánvállalati beruházások volumene. A kiszámíthatatlan adópolitika, a jogbizonytalanság és az antikapitalista retorika letöri a beruházási kedvet. A rendkívüli adóterhek biztosítják a költségvetés egyensúlyát, ami megnyugtatóan hat az erre különösen érzékeny nemzetközi szervezetekre és hitelminősítőkre, de aláássák a növekedés és technikai fejlődés egyik legfontosabb tényezőjét, a magánvállalati szektor beruházási hajlandóságát. Ráadásul nem is igaz, hogy a többletterhek csak a vállalatokat sújtják, hiszen azok – ahol csak lehetséges – a többletköltségeket áthárítják a fogyasztókra.

Miközben a vállalatot megsarcolják, az osztalékból eredő személyes adóteher lényegesen csökkent. A Fidesz-kormány egyik első intézkedésével eltörölte a személyi jövedelemadó progresszivitását, helyette egyöntetűen 16 százalékos adókulcsot vezetett be, és rekordmértűre, 27 százalékra emelte az általános forgalmi adót. Köztudomású, hogy ezek az adónemek, az adott háztartás saját jövedelméhez képest, sokkal inkább sújtják a kisjövedelműek életszínvonalát, mint a többet keresőkét. A kormánypropaganda nagy vívmányként könyveli el a „rezsicsökkentést”, a közszolgáltatásokért fizetett háztartási kiadások leszorítását alacsonyabb adminisztratív árak előírásával. Valójában ez az árpolitika sokkal inkább a gazdagabbaknak kedvez, hiszen minél nagyobb a lakás, minél több villanyt, gázt, vizet használ, minél több hulladékot termel, annál többet takarít meg. Az árak mesterséges leszorításának következményeit jól ismerjük a szocializmusból. A vállalatok mérlege veszteségbe csap át, amelyet az állami költségvetésnek, azaz végső soron az adófizetők közösségének kell kiizzadnia.

Az ármechanizmus működésének megkötése fontos vonása annak az általános jelenségnek, amelyről az imént szó volt: az állam ráterpeszkedik a magánszektorra, többek között adminisztratív mikrointervenciókkal, „finomszabályozással”, a reguláció túlburjánzásával. Minden közgazdász, aki megtanulta a piaci kudarcok elméletét, tudja, hogy a helyes reguláció, a jól célzott intervenció kijavíthat sok olyan hibát, amelyet a magára hagyott piaci mechanizmus okoz. Csakhogy ez az elmélet, legalábbis hallgatólagosan, feltételezi, hogy az állam a közérde-

ket szolgálja, a regulációt szakszerűen és részrehajlás nélkül végzik. Mi van akkor, ha a regulálás fogantyúi inkompetens vagy éppenséggel korrupt emberek kezébe kerülnek? Mi van akkor, ha olyan állam avatkozik bele a gazdaságba, amelynek urai a saját hatalmuk érdekeinek szolgálataiba állítják az állam gépezetét? Ezek az intervenciók olyan gyakoriak, és olyan mélyen avatkoznak a gazdaság koordinációs folyamatába, hogy a félfordulatból előbb-utóbb ezen a téren is U kanyar lesz. A magyarországi fejlemények figyelmeztetésül szolgálhatnak azoknak, akik feltétel nélkül kardoskodnak az állam szerepének növelése, a reguláció kiterjesztése és elmélyítése mellett anélkül, hogy hangsúlyoznák annak veszélyeit.

A piaci mechanizmus működésének durva megzavarása, a magántulajdon fenyegetettsége miatt a Fidesz gazdaságpolitikáját nem nézheti jó szemmel a konzervatív közgazdász. Ugyanakkor jogos felháborodást vált ki a jövedelemelosztás igazságtalanságaira érzékeny liberális közgazdászban is. Nemcsak az imént említett adópolitika, hanem számos egyéb intézkedés is bizonyára visszatetsző a szemükben. A keynesi gazdaságpolitika hívei ne hagyják félrevezetni magukat a foglalkoztatási statisztika összevont adataitól. A válságot követő felélénkülés vontatott, a magánszektor kevés új munkahelyet teremt. Ezt lenne hivatott pótolni a „közmunkásként” foglalkoztatottak egyre növekvő száma. Csakhogy őket éhbérért, az átlagbér 31-33 százalékaért, megalázó körülmények között dolgoztatja az állam; nem vezeti át őket a munkaerőpiacra, hanem kiszolgáltatott helyzetüket állandósítja. Drámaian nő a szegénység és a társadalmi kirekesztettség. Felvilágosult társadalmak nem tűrik el azt a hangnemet, amellyel stigmatizálják a legszegényebbeket, vagy azt, hogy polgármesteri rendeletekkel kergetik ki a városokból a hajléktalanokat.

Rossz nyomon halad az, aki vagy a „jobboldali”, vagy a „baloldali” jelzővel megnevezett doboz valamelyikébe próbálná bepréselni a magyar kormányzat gazdaságpolitikájának minősítését. Szó sincs arról, hogy a kormány vissza akarná állítani a szocialista rendszert, még ha vannak is olyan jelenségek, amelyek meghökkentően ismerősek a szocialista korszakból. Az Orbán-rezsim nemcsak összefér a kapitalizmussal,

hanem a hatalmi piramis minden tagja a maga javára használja a kapitalizmus adta lehetőségeket. Amikor a bankokra vagy más ágazatokra támadnak, mindjárt különalkukat is kötnek egyik vagy másik bankkal, „stratégiai megállapodásokat” írnak alá a tévékamerák előtt ezzel vagy azzal a nagyvállalattal. „Oszd meg, és uralkodj!” A „jobb-bal” felosztás helyett irányítsunk egy másik fényszórót a gazdaságra: mi szolgálja leginkább a fennálló hatalom fennmaradását, a központi akarat erejét és a hatalmi piramis felső emeleteinek érdekeit, beleértve anyagi érdekeiket is? Egyszerre csak megvilágosodik, miért jött létre az új intézmény, az új törvény.

INTELLEKTUÁLIS CSAPDÁK ÉS FÉLREÉRTÉSEK

Magyarország külföldi barátai, az eseményeket érdeklődéssel figyelő értelmiségiek, újságírók, politikai és gazdasági elemzők, diplomaták és politikusok akaratlanul is beleesnek szellemi csapdába. Az egyik csapda annak túlértékelése, mit tartalmaz egy törvény betűje (Bozóki, 2012, Bugarič, 2014). A Fidesz-kormány első nekifutásra olyan törvényt alkotott, amely nem garantálta eléggé a központi bank függetlenségét. Nemcsak a sajtó, hanem illetékes nemzetközi szervezetek is nyomást gyakoroltak a magyar államra, hogy változtassa meg a törvényt. Ez végül meg is történt. Akik a változást követelték, úgy érezték: sikert arattak. A budapesti propagandisták ezt fel is használták annak bemutatására: lám, mennyire rugalmas és kompromisszumra kész a magyar kormányzat. Valójában irreleváns az, ami végbement. Matolcsy György, akit a miniszterelnök nyilvánosan a „jobb kezének” titulált, pénzügyminiszeri posztjáról leköszönve kilépett a minisztérium kapuján, és néhány száz lépés séta után belépett a Magyar Nemzeti Bank kapuján, immár annak elvben független elnökeként (Barnes–Johnson, 2014). A központi bank legfelsőbb szervének, a Monetáris Tanácsnak kivétel nélkül minden emberét a legfelsőbb vezér és annak tanácsadói választották ki – lojális tagjai az egységes hatalmi gépezetnek.

A törvény betűje szerint minden szelekciós processzus megfelel különböző, látszólag semleges, jogszerű szabályoknak. Például az egyik posztra a mindenkori miniszterelnök állít jelöltet, az illetékes parlamenti bizottság véleményezi, a köztársasági elnök nevezi ki. A másik poszt jelöltjéről a parlament nemcsak véleményt alkot, hanem ő maga hozza meg a döntést. Nem mindegy? A parlamenti bizottság, a parlament teljes ülésének többsége (sőt kétharmados többsége), a köztársasági elnök, mind-mind ugyanannak a hatalmi gépezetnek a fogaskerekei.

A másik fontos példa: hogyan telepszik rá a politikai hatalom a sajtó, a tévé, a rádió és más hírközlési eszközök szférájára. Nem kisebb dologról van itt szó, mint a „negyedik hatalmi ág” függetlenségéről, az igazi demokráciákban működő egyik legfontosabb fék és ellensúly szabadságáról. Az Európai Unió illetékes szervei és a nemzetközi sajtó hosszú időn át azt firtatta, hogy nem túlzott-e a központilag kinevezett médiahatóság jogköre. Végül kiigazították a médiatörvény néhány előírását. A kritikusok ezt győzelemként könyvelték el. Orbán Viktor és munkatársai azonban pontosan tudták, hogy ez irreleváns. Ami igazán számít: saját embereiket állították az állam által finanszírozott tévécsatornák és rádióállomások élére, akik azután tisztogatást hajtottak végre azok személyzetében, és valamennyit a kormányzati propaganda szócsövévé alakították át. A kormány vagy Fidesz-közeli vállalkozók tették rá a kezüket az ingyen osztogatott, igen népszerű reklámújságokra és más ingyenes helyi sajtótermékekre. A kormányzat által uralt hírszolgálati iroda anyagát köteles átvenni az állami média. A magánkézben lévő vidéki sajtó számára ezt nem írják elő; viszont ingyen kapják az állami híryanagot, miközben a független nemzetközi hírügynökségek híreinek megvásárlása vagy a külföldi sajtó figyelése igen költséges. Nem csoda, hogy szinte kizárólag az ingyenes anyag átvételére szorítkoznak. Elterjedőben van a kommunista korszakból jól ismert magatartás, az öncenzúra.

Léteznek a kormánytól független, azzal szemben kritikus újságok, tévécsatornák és rádióállomások. Ez igen fontos, hozzátartozik a jelenlegi magyar helyzet tárgyilagos rajzához. Ám ezek működése elé

számos nehézséget gördítenek, például a frekvenciák elosztásakor, az engedélyek megadásakor. Fő bevételük a reklám. Nemcsak a kormány saját szervezetei, de azok a magáncégek sem hirdetnek náluk, akik szeretnének jóban lenni a politika uraival. A reklámpiacon érvényesülő diszkriminációra ráduplázott az eddigi társasági adókon felül kirótt reklámadó.*

Bármennyire is igyekszik a hatalom minél inkább meghódítani a közvélemény alakításának szervezeteit, az információs-technológiai forradalom határt szab ennek. Sztálin még majdnem áthatolhatatlan falakkal vehette körül a birodalmát, de napjainkban ez már lehetetlen, hiszen számítógépek, tabletek és mobiltelefonok kötik össze az egyént a világgal az interneten át, közösségi oldalakon százezrek fejthetik ki a véleményüket és szervezkedhetnek. Szívesen próbálkozna a Fidesz-kormány azzal, hogy ezt is valamiképpen visszatartsa. Nemrég a kormány a parlament elé terjesztette az internetadó bevezetését. Minden gigabájt adatforgalomért 150 forintot kellett volna fizetni. Napok alatt tömegtüntetések szerveződtek tiltakozásul; a képek bejárták a világsajtót. Orbán Viktor félig visszatáncolt a tervtől – e sorok írásakor még nem világos, hogy végleg feladták-e az elképzelést, vagy csak elhalasztják. Bármilyen történik is, szimbólummá vált a kép, amelyen a tüntetők tizezrei egyszerre az ég felé emelték a mobiltelefonjaikat, a kis képernyők fénye talán „meg is világította” az internet felhőit – a szabad szó áramlása elé ma már semmiféle hatalom nem tud áttörhetetlen gátat emelni.

Egy másik gyakori szellemi csapda a következő. Valamely most létrehozott új magyar intézmény vagy most bevezetett új processzus első

*] A tanulmány megírása óta még hatékonyabb eszközt vett kézbe az uralmon lévő politikai csoport: a legfőbb vezető legszűkebb bizalmi körébe tartozó dúsgazdag oligarchák sorra-rendre vásárolnak sajtócégeket, tévé- és rádiócsatornákat. Új, a politikai hatalom irányítása alá tartozó médiabirodalmak keletkeztek. Nem állami utasítás likvidálta a legnagyobb példányszámú napilapot, a *Népszabadságot*, hanem a lap kiadóját „kapitalista módon” megvette egy Fidesz-oligarcha, és élvez tulajdonosi jogával beszüntette a működését. Ez a fajta beavatkozás a sajtószabadságba sokkal hatásosabb, mint kívárni az öncenzúrát, a kritika önkorlátozását.

látásra hasonlít vagy akár teljesen meg is egyezik egy hagyományos nyugati demokrácia párhuzamos intézményével. A magyar bírósági szervezetten sok mindent változtattak. Mi a baj ezzel? Hiszen a mostani változtatások után is sokféle vonásában hasonlít néhány európai ország bírói szervezetéhez. A korábban egymással versenyző kis boltokból álló dohánykereskedelem helyébe sajátos állami szabályozás lépett, csak a kormány adhat engedélyt dohányfélék árusítására. Mi a baj ezzel? Hiszen Svédországban hasonló vagy talán még nagyobb hatáskörű állami monopólium érvényesül az alkoholtartalmú italok kereskedelmében.

Olyan mozaikról van szó, amelynek sok darabkája eredeti magyar termék, más darabkáit valóban külföldi demokráciákból importálták. Ám ha a mozaik *egészére* tekintünk, kirajzolódik rajta Orbán Viktor Magyarországának képe. Tulajdonképpen jobb, ha itt továbblépünk a „rész” és az „egész” közötti kapcsolatot érzékeltető mozaik állóképétől. Nem statikus állapotot kell értelmezni, hanem egy dinamikus folyamatot. Azt kell észrevenni, hogy a 2010. évi induló állapothoz képest *milyen irányban mozdult el* a gépezet egy-egy kis része. Ettől kezdve minden egyes további változáskor azt kell újra és újra tisztázni, hogy az új kis mozgás milyen irányban történt. Az Egyesült Államokban a legfelsőbb bíróság (*Supreme Court*) tagjainak megbízatása életük egész hátralévő részére szól. Ez a szabály ott egy stabil demokratikus rend keretében érvényesül, amelyben számos fék és ellensúly működik. Ezzel szemben Magyarországon először alakult úgy a helyzet, hogy az Alkotmánybíróságban már most túlnyomó többségben vannak azok (és egy-két éven belül kizárólag olyan tagokból áll majd), akiket Orbán Viktor választott ki. Ha *éppen most* hosszabbítják meg a megbízatást, akkor ez a lépés – igen sok hasonló lépés társaságában – a hatalmi viszonyok megváltoztathatatlanságának irányába mozdítja el az ország közjogi helyzetét. Az azonos irányba tett ezerféle részváltozás (igen, a szám nem túlzás) együttesen egy új *rendszer*t hoz létre. Érthető, ha egy külföldi újság budapesti tudósítója éppen csak egyetlen új, felháborító intézkedéséről anélkül ír, hogy az Orbán-rendszer egészének kontextusába helyezné az eseményt. Annak is lehet jogosultsága, ha egy nemzetközi szervezet

vagy egy külföldi kormány a magyar kormányzat valamilyen konkrét akciója ellen tiltakozik, és próbál odahatni, hogy azt módosítsák vagy visszavonják. A jelen írás azt szeretné elérni, hogy a külföldi közvélemény formálói és a külvilág Magyarországgal kapcsolatos akcióinak tervezői és végrehajtói legalább a gondolkodásukban világosan érzékeljék, hogy sokkal többről van szó, mint az általuk megfigyelt, bírált, változtatást igénylő mozzanatról: immár erősen összekovácsolt rendszerről, amelynek lényeges tulajdonságain kis részleges módosítások nem képesek változtatni.

További szellemi csapdát állít fel az Orbán-rendszer legitimitásának hibás értékelése. „Nekem ugyan nem tetszik, ami Magyarországon végbemegy, de úgy látszik, a magyarok ezt akarják.” Ezt a vélekedést tovább erősíti a hivatalos propaganda, amely nem győzi hangoztatni: a kormányzó erő két egymást követő parlamenti ciklusra kétharmados többséget szerzett, és nincsen Európában még egy olyan ország, amelyben a kormány támogatottsága ennyire erős lenne. Nézzük meg kissé közelebbről az adatokat!

PARLAMENTI VÁLASZTÁS	A FIDESZRE SZAVAZÓK		A FIDESZ-KÉPVISELŐK az összes képviselő százalékában
	az összes szavazásra jogosult százalékában	az összes szavazó százalékában	
2010	41,5	53,1	68,1
2014	26,6	44,9	66,8

MEGJEGYZÉS: A táblázat az NVI (2010a, 2010b, 2014) által közölt összesített szavazat- és mandátumarányok alapján készült. A 2014. évi eredmények a külföldön leadott szavazatokat is tartalmazzák (2010-ben az állandó magyarországi lakóhellyel nem rendelkező kettős állampolgárok nem szavazhattak). Az első oszlop második sorában a Political Capital kutatóinak becslését közöljük (lásd László-Krekó, 2014).

A legutóbbi választáson csak minden negyedik szavazásra jogosult magyar nyilvánította ki azt az akaratát, hogy Orbán Viktor és pártja kormányozza az országot. A többiek vagy más politikai erőre szavaztak,

vagy távollétükkel fejezték ki azt, hogy fásultak, kiábrándultak a politizálásból. A távolmaradással sokak azt kívánták jelezni, hogy ellen-szenves számukra az uralkodó politikai irányzat, de nem bíznak abban, hogy szavazatuk bármiféle változást hozhatna. A politikai legitimitás nem kétértékű változó: egy kormányzat vagy legitim, vagy nem. A legitimitás folytonos skáláján mérve a magyar kormányzat támogatottsága alacsony. A rendszerváltás után bevezetett választási rendszer eleve lehetőséget adott arra, hogy lényeges eltérés mutatkozzék a tényleges támogatottság és a képviselők eloszlása között.¹ Ez a rés tovább növekedett attól, hogy a 2010. évi választások óta hétszer módosították a választási törvényeket; jogi fortélyokkal érték el, hogy a Fidesz – miközben több mint félmillió szavazatot veszített, szavazói részaránya egyharmadról egynegyedre csökkent – képviselőinek részaránya továbbra is túl-
lépje a kétharmados törvények alkotására feljogosító kritikus értéket.²

A Fidesz a 2010. évi választásokon biztosan nyerte meg az alkotmány módosításához és más kiemelt jelentőségű törvények megalkotásához szükséges parlamenti kétharmados többséget. A 2014-es választásokon ugyan kényelmes egyszerű többséget szerzett a nem kiemelt törvények megszavazásához, de a kétharmados többség létrejötte már csak egy hajszálon múlt. Nem sokkal a jelen tanulmány benyújtása előtt ez elveszett. Az egyik képviselő más megbízatása miatt megürült egy – korábban a Fidesz által betöltött – szék, és a betöltéséhez szükséges időközi választáson az ellenzék által támogatott független jelölt győzött.

1] A mandátumoknak körülbelül a fele a szavazatok arányában oszlik el a pártok között, míg a másik fele választási körzetenként a brit rendszerből ismert, „a győztes mindent visz” elve alapján dől el. Így igen sok mandátumhoz juthat az a párt, amelynek sok körzetben van akár csak egy kis relatív előnye a riválisokkal szemben.

2] Vessük össze a fenti számokat a 2013. évi német adatokkal! A CDU/CSU-ra a szavazásra jogosultak 29,7 százaléka, az összes szavazó 41,5 százaléka szavazott. Az arányok csak egy árnyalattal maradnak el a Fidesz eredményeihez képest. Ám a Bundestagban a valóságos szavazati arányokhoz igazodnak a parlamenti arányok: Merkelnek nem volt többsége, ezért a szociáldemokratákkal együtt alakított nagykoalíció kormányozza az országot.

Nemcsak a parlamenti arányokra érdemes figyelni, hanem a közvélemény alakulására is. A havonta ismételt kutatások szerint 2014 végén és 2015 elején a Fidesz több százezer potenciális szavazót veszített el. Mindez kétségesse teszi a fent idézett kijelentés – „úgy látszik, a magyarok ezt akarják” – jogosultságát.

Az előbbi félreértelmezésekhez kapcsolódik még egy szellemi csapda. Akik ebbe beleestek, ilyesféleképpen látják a magyar közállapotokat: „Igaz, a Fidesz-uralom sok demokratikus vívmányt felszámolt. Ám a jelenlegi kormányzati formát most is demokráciának kell minősíteni.” Ezen a ponton elkezdődik a vita arról, mit nevezünk demokráciának. A politikai filozófia és politikatudomány akadémiai művelői között nem alakult ki egyetértés. Az aktívan politizálók szóhasználatát átszövik a politikai retorika szempontjai. Ahol a demokrácia elnevezés kitüntetetésnek minősül, ott az újságíró, a politikai elemző, a politikus vagy a diplomata aszerint adja meg a demokrácia rangot a magyarországi kormányformának, vagy tagadja meg tőle, hogy a megítélés érdemét tekintve kedvező vagy kedvezőtlen véleménye van-e a jelen magyar rendszerről. Nem segít a fogalmi zűrzavar az sem, ha a demokrácia szó elé megkülönböztető jelzőt tesznek. „Illiberális demokrácia” – ezt a kifejezést kritikai kicsengéssel vezették be a politikatudományba, miközben Orbán Viktor magabiztos büszkeséggel minősíti illiberális államnak a saját rendszerét.

Pillantsunk az újabb korban történelmileg létezett vagy ma is létező kormányzati formák halmazára! Az egyik csoportban vannak a *demokráciák*. Az Európai Uniónak a kibővítés előtti tagjai, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Svájc és Izrael bizonyára beletartoznak ebbe a csoportba – és a jelen írás mondanivalója szempontjából most nyitva maradhat az a kérdés, mely országokat sorolhatjuk még ide. Annyi bizonyos, hogy nemcsak az elméleti munkák papirosán léteznek, hanem a valóságban is megfigyelhetők e csoport lényeges közös vonásai. „Fékek és ellensúlyok” – ez nem csak a jogfilozófia észérvekkel alátámasztott követelménye –, ilyen intézmények valóban léteznek, működésük jól megfigyelhető. Hasonlót mondhatunk a kisebbség jogainak

tiszteletben tartásáról: vannak írott vagy íratlan korlátai annak, mit tehet a többség, bármekkora is a részaránya, a kisebbség akarata ellenére. Ezt a kijelentést folytathatnánk más lényeges közös vonások felsorolásával.

A másik csoportban vannak a *diktatúrák*. E sorok írója és még sok százmillió ember számára ez nem absztrakt elméleti fogalom, hanem személyesen megfigyelt, keserves valóság. Harminc évvel ezelőtt 28 ország tartozott a diktatúrák egyik válfajába, a totális kommunista diktatúrák közé.

A két szélső eset között van az összes kormányzati forma halmozásának egy közbeeső részhalmaza: az idesorolható ország sem nem demokrácia, sem nem diktatúra, miközben mindkettőnek néhány jellegzetessége megtalálható benne. Saját írásaimban (sok más szerzőhöz csatlakozva) *autokráciának* nevezem ezt az alakzatot.³ Sokszinű sokaság alkotja ezt az osztályt. Idesorolom a második világháború előtti időkből Horthy Miklós magyar kormányzó, Józef Piłsudski lengyel elnök vagy a háború utáni korszakból Juan Domingo Perón argentin elnök uralmát. A jelenkorban Vlagyimir Putyin orosz elnök, továbbá a belarusz és számos közép-ázsiai posztszovjet állam vezetőinek kormányzása tartozik ebbe a kategóriába.

A jelen írás azt állítja, hogy Orbán Viktor rendszere átlépett a demokráciák osztályából az autokráciák osztályába. Nem jövő idő szerepel az állításban, nem az autokráciává válás veszélyéről szól, hanem múlt idő: az átlépés már megtörtént.

Félreérti a jelenlegi magyar helyzetet, aki Orbánt diktátornak minősíti. Magyarországon ma is többpártrendszer van, legálisan működhetnek ellenzéki pártok, megjelenhetnek a kormánnyal szemben álló újságok. A politikai ellenfeleket nem csukják tömegesen börtönbe, és nem végzik ki őket. Tudjuk saját élettapasztalatunkból, mi az igazi

3] A magyarországi vitákban – többnyire külföldi forrásokra hivatkozva – sokféle egyéb elnevezés is elhangzott, például az „irányított demokrácia”, „vezérdemokrácia” vagy a „választásos önkényuralom”.

diktatúra – és az, amit most átélünk, nem az. De az is félreérti, aki Orbánt egy demokrácia vezetőjének tekinti, olyan politikusnak, aki talán itt-ott vétett a demokrácia szabályai ellen, ám végeredményben mégis demokrataként viselkedik. Fel sem akarom tenni azt a kérdést, vajon Orbán a „lelke mélyén” demokrata-e. Ez fontos kérdés lehet jövődő életrajzírója számára, de elemzésünk szempontjából közömbös. Azt kell vizsgálni, ami már valóságosan megtörtént. Ami eddig végbement, elegendő ahhoz, hogy kijelentsük: Magyarország immár a „sem nem demokrácia, sem nem diktatúra” autokráciák széles osztályába tartozik.

Téves az a hit, hogy Orbán Putyint utánozza. Minden autokrácia más-más történelmi hagyományra épül, egymástól különböző hazai és nemzetközi környezetben alakul ki, eltérnek egymástól a legfelsőbb vezető személyiségjegyei és aspirációi. Orbán nem mások utánzója, hanem öntörvényű személyiség. Ettől független az állítás, amely szerint mind az Orbán-rezsim, mind a Putyin-rezsim azonos osztályba, az autokráciák osztályába tartozik.

Magyarország az első a posztszocialista demokráciák közül, amely az autokráciák közé került, de nincsen garancia arra, hogy egyedül maradjon. Más országban is alakulhatnak úgy az erőviszonyok, hogy autokráciává válik. Van olyan külföldi politikus, aki Orbánban látja példaképét, fennáll a demokrácia és jogállam feladásához vezető „fertőzés” terjedésének veszélye.

A NACIONALIZMUS VESZÉLYEI ÉS A „PÁVATÁNC”

Orbán Viktor támogatottságának egyik forrása az, hogy sokan a magyar állam szuverenitásának, Magyarország függetlenségének következetes védelmezőjét látják benne. Aki a magyar helyzetet meg akarja érteni, nem intézheti el ezt a problémát azzal, hogy Orbánt félvállról nacionalistának bélyegzi.

Világszerte kétféle, egymással homlokegyenest ellentétes tendencia mutatkozik. A globalizáció, az internet, az utazás technikai feltételeinek

könnyebbé válása, nemzetek feletti integrációk kialakulása mindinkább nemzetközivé teszi a világot. Ugyanakkor egy-egy nemzetállam határain belül vagy országhatárokon túlnyúló, közös nyelvet használó, közös történelmi hagyományokat őrző közösségekben továbbra is él, sőt sok helyen minden korábnál erősebben fellángol a nemzeti érzés.

A rendszerváltás nemcsak a belső megújulást hozta, hanem a magyar szuverenitás helyreállításával is egybeesett. „Ruszkik haza!” – ez volt a jelszó; örömteli elszakadás a Kelettől, várakozó odafordulás a Nyugat felé. Mind erősebbé vált a magyar külkereskedelemben a nyugati behozatal és kivitel. Bőségesen áramlott be a külföldi tőke. Magyarország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz, majd 2004-ban lett az Európai Unió tagja. A csatlakozási szándékot mindkét esetben népszavazás erősítette meg, és az előkészítő kampányokban valamennyi parlamenti párt, köztük a Fidesz is a csatlakozás támogatására buzdította híveit. Miközben mindvégig jelen voltak és meg is szólaltak az ellenvélemények, húsz éven át a külpolitikai változások *iránya* egyértelmű volt: Magyarország legyen Európa szerves része, tartozzék egyértelműen a nyugati világhoz, erősítse tovább a Nyugathoz kötődő politikai, gazdasági és kulturális szálakat.

2010-ben ebben a dimenzióban is sajátos U kanyar ment végbe: az egyértelműséget felváltotta a kétértelműség. Ez elsősorban a hivatalos nyilatkozatok retorikájában jelenik meg. Vezető politikusok nyilvános gyűléseken keseregnek a világkapitalizmus és a nyugati civilizáció válságán. Az uralmon lévő csoport hangadói nemegyszer meglövigolják az EU-ellenes, Amerika-ellenes hangulatot – néha odáig mennek, hogy az 1989 előtti moszkvai diktátumokhoz hasonlítják a brüsszeli előírásokat. Ám míg a tegnapi szavak a Nyugat elerőtlenedéséről szóltak, és Keletről várták az új ígéretet, a mai szavak az ellenkezőt állítják. Orbán büszkén vállalja a Janus-arcúságot, politikai ravaszságának erejét látja benne.⁴

4] A következőket mondta Orbán Viktor 2012-ben: „A világban van egy táncrend a diplomáciában, ezt a táncot, ezt a pávatáncot... úgy kell előadnunk, mintha barátokni szeretnénk. Tehát ezek – mondjuk úgy – a politika művészetéhez tartozó gyakorlatok...

Teljesen más a szavak tartalma és a hangnem, ha saját híveik gyűlekezetében hangzanak el, mint amikor Münchenben vagy Bécsben beszélnek az üzletembereknek rendezett előadáson.⁵ Nem csoda, ha sem a hívek, sem az ellenfelek, sem a hazai, sem a külföldi megfigyelők nem tudnak kiigazodni.

A külpolitika, a diplomácia világában a hivatalos vagy félhivatalos nyilatkozatoknak nagy súlya lehet. Magyarország ma is tagja a NATO-nak és az Európai Uniónak, nem hangzottak el hivatalos nyilatkozatok kilépési szándékról. A magyar kormány örömmel fogadja el az EU-tól bőven áramló pénzügyi támogatást, csak ahhoz ragaszkodik, hogy keményen kézben tartsa annak elosztását. (Korábban már szó volt róla, miféle erők és szándékok mozgatják valójában az állami források elosztását.) Ugyanakkor ismételten előfordul, hogy az uralkodó politikai erő képviselői nyíltan csatlakoznak euroszkeptikus megnyilvánulásokhoz.

A magyar diplomácia szívósan próbálja (nem túl nagy sikerrel) kiépíteni kapcsolatait különböző ázsiai autokráciákkal és diktatúrákkal, Azerbajdzsántól, Kazahsztántól és Üzbegisztántól, az arab olajsejkségektől kezdve Vietnámig és Kínáig, hangoztatván: más országok is ezt teszik. Itt csak üzletről van szó; a demokráciáért és az emberi jogokért való kiállás más lapra tartozik. Csakhogy időnként ennél messzebbre mennek; nemrég például az azeri diktátor budapesti látogatása alkalmából a miniszterelnök „mintaállamnak” nevezte Azerbejdzsánt.

Majd a hét javaslatból kettő-háromra, amit ügyis megcsináltunk már, csak ők nem vették észre, rábólintunk, és a maradék kettőre, amit meg nem akarunk, azt pedig úgy utasítjuk el, hogy a többségét tulajdonképpen elfogadtuk. Ez bonyolult játék. Ha megengedik, most ennek a szépségeivel nem szórakoztatom tovább önöket.” (Orbán, 2012.)

5] A „pávatánc” egyik jellegzetes színtere a Fidesz és a kormány viselkedésének kettőssége a zsidósággal szemben. Nem is egyszer nyomatékos nyilatkozatok hangzottak el arról, hogy a kormány nem tűri el az antiszemitizmust, és ha kell, megvédi minden támadással szemben zsidó állampolgárait. Ugyanakkor számos kormányzati lépés súlyosan sérti a magyarországi zsidók sebzett történelmi emlékezetét. Például számos formában sugalmazták azt a hamis állítást, hogy a magyar zsidók millióinak deportálását csak a náci Németország kényszerítette ki, holott abban buzgón vett részt Horthy államgépészete.

Érthető, hogy a külföld a magyar–oroszcapsolatokat figyeli a legéberebben. Korábban már megállapítottuk, hogy a jelen magyarországi és oroszországi kormányzati formák lényeges közös vonásokat mutatnak; ebben a tekintetben mindkét rezsim azonos kategóriába, az autokráciák osztályába tartozik. Most azonban nem ezt a fajta hasonlóságot vesszük szemügyre, hanem a kis Magyarország és a nagy Oroszország közötti külpolitikai és gazdasági viszonyt. Mennyiben maradt fenn ebben a kapcsolatban a magyar fél szuverenitása, milyen mértékű a mai és a jövőbeni elkötelezettsége az orosz fél mellett? Ezzel együtt felvetődik a komplementer kérdés: mennyiben veszélyeztetik a jelen tendenciák Magyarország elkötelezettségét az Európai Unió, a NATO, a nyugati világ mellett?

A kérdés megválaszolásához többet kellene tudni például arról, hogy milyen feltételekkel egyezett meg 2014 januárjában a magyar és az orosz kormány a legnagyobb magyarországi erőmű, a paksi atomerőmű kibővítésének ügyében. A szerzőnek nincs határozott álláspontja abban, indokolt-e a magyar atomenergia-termelés nagyarányú növelése, és ha igen, akkor műszaki, pénzügyi és geopolitikai szempontból az orosz ajánlat volt-e a legkedvezőbb a lehetséges alternatívák közül.

Amit sokan joggal kifogásolnak Magyarországon és külföldön, az a döntéshozatal módja. A döntéseket nem előzték meg nyílt és körültekintő szakmai viták, hanem a nyilvánosság kizárásával hajtották keresztül a kormány elgondolásait a parlamenti törvénygyáron. E létfontosságú akció ügyében, amely jelentős hatást gyakorol majd sok jövőbeni nemzedék életére, az Európába való beilleszkedésre és az ország külpolitikai helyzetére, szövetségi elkötelezettségeire, mindenkit kész helyzet elé állított a kormányzat.

Nem csak a paksi atomenergia-beruházással kapcsolatban merül fel ez a probléma. A kormányzat túl gyakran, kellő indok nélkül minősít titkosnak valamely jogszabályt, nem egy esetben igen hosszú időszakra kiterjesztve a titkosság érvényességét, és ezzel eleve útját állja a nyilvános vitának, gátolja a közügyek intézésének átláthatóságát.

Magyarország és a külvilág kapcsolatáról szólva át kell gondolni: mit várhatnak az U kanyar miatt aggódó, a demokráciát, a jogállamot, az emberi jogokat féltő magyarok külföldi barátainktól? Egy-egy új fejleményen ugyan felzúdulhatnak – „ezt már végképp nem tűrheti el a Nyugat” –, de féltő, hogy sokan hamis illúziókat táplálnak magukban. Kínosan lassú a tanulási folyamat; évekbe telik, amíg a külföldi megfigyelő felismeri a bajt, és még tovább, amíg a részjelenséget helyes kontextusba helyezi. És a józan megértés még csak a kezdet lenne – mi minden kell még ahhoz, hogy a felismerést valamilyen cselekmény kövesse! A nemzetközi szervezetek számára szokatlan a feladat: tanácstalanok abban, hogyan lehet egy szövetséges államot rászorítani a demokrácia szabályainak megtartására. Szűkös az eszköztár. Az Európai Uniót váratlanul és felkészületlenül érte a helyzet, amelyben egy tagállam újra és újra szembefordul a közösség értékrendjével, formális és informális normáival.⁶ És ne feledjük el, hogy Magyarország kis pont a világ térképén; a politikai erők mozgására egymást keresztező érdekek hatnak, az országok, a politikai és világnézeti áramlatok és csoportosulások, a társadalmi rétegek és a szakmák különérdekei sokfelé rángatják a cselekvést. A magyarországinál nagyobb horderejű fenyegető helyzeteket sem sikerült békés megegyezésekkel megnyugtatóan rendezni.

6] Az Európai Parlament számára készült Tavares-jelentés bemutatja, hogy a 2010 óta Magyarországon bevezetett „reformok” nem tartják tiszteletben az EU közös alapelveit és értékeit, elsősorban a demokrácia, a jogállamiság és a hatalmi ágak szétválasztása alapvető követelményeit, holott ezek betartása minden tagállamnak az EU-szerződésből eredő kötelezettsége lenne. A számos probléma között, amelyet részletesen kifejti, szerepelnek az új választási törvények is. A jelentés felveti, hogy ki kellene dolgozni – nemcsak Magyarország, hanem az európai normákat megszegő más országok esetére is – egy alkalmas felügyeleti eljárást (*monitoring process*), amely idejében feltárja a bajokat, és gyakorlati intézkedéseket képes tenni. (Lásd Európai Parlament, 2013.) A Tavares-jelentés felhívta a problémára a figyelmet, ám nem követte semmiféle hatékony EU-intézkedés.

AZ „IDEOLOGIAI” SZFÉRA

A tárgyalás végére hagytam azoknak a változásoknak az áttekintését, amelyek az „ideológiai szférában” végbementek. A kommunista diktatúra egyik alapvető jellegzetessége, hogy létezik egy „hivatalos ideológia”. Eszmetörténeti gyökerei Marxhoz és Leninhez nyúlnak vissza, szókincsét a marxista-leninista pártszemináriumok nyelvéből meríti. A kommunista párt naprakész állapotban tartja, hozzáigazítja az éppen érvényes pártvonal propagandaszükségeihez. Az állampolgár, különösen a funkciót betöltő „káder” számára kötelező ezt az ideológiát elfogadni; írásban és szóban ennek kell hangot adnia.

A rendszerváltást követően ebben a szférában is kibontakozott a változás fő iránya: a „hivatalos ideológia” dominanciáját felváltotta az eszmei világ *pluralizmusa*. Ehhez a fő irányhoz képest itt is U kanyart látunk. A kormányzat arra törekszik, hogy korlátozza és diszkreditálja a pluralizmus elvét. Megpróbálja a társadalomra ráerőszakolni az általa egyedül üdvözítőnek tartott eszméket, hiteket és viselkedési normákat.

Mindenekelőtt energikusan létrehozta azokat az *intézményeket*, amelyek ebben a szférában is előmozdítják a központi akarat érvényesülését. A művészetek világának lételeme a pluralizmus, a sokszínűség. Ennek megfelelően szabad társadalmakban sokféle társulás és egyesülés, iskola és csoport létezik egymás mellett, egymással vetélkedve vagy akár viaskodva. A 2010-ben hatalomra került politikai erő kiválasztott egy szűk csoportot, amelynek kezébe nyugati emberek számára elképzelhetetlen hatalmat adott. Fő szervezetük a Magyar Művészeti Akadémia. Most is léteznek más művészi csoportosulások, de ennek a privilegizált testületnek a neve magában az alkotmányban is megjelenik! Székházként megkapták a főváros egyik legszebb palotáját. A közpénzből finanszírozott kulturális támogatások, pénzbeli jutalommal járó díjak és elismerések odaítélése túlnyomórészt e csoport kezében van.

Hasonló a helyzet a tudománnyal. Hosszú történelmi múltra tekintet vissza a Magyar Tudományos Akadémia, amelynek függetlenségét

a kommunista rendszer alatt erősen korlátozta a pártállam, de a rendszerváltás óta autonómiája megerősödött. Fontos befolyása volt arra, hogy milyen kutatásokat támogassanak állami pénzből. A döntéseket az amerikai National Science Foundationhoz hasonlító, szakértői véleményekre támaszkodó intézmény hozta meg. Most azonban itt is végbement a centralizáció. Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal néven létrejött egy állami csúcsszervezet. Az Akadémia vagy más tudományos szervezet esetleg megpróbálhat hozzászólni a döntésekhez, de az allokáció decentralizált, szakmai, „civil” formáinak vége – a Hivatal elnöke szuverén módon dönt. Az elnök pedig nem más, mint az első Orbán-kormány oktatási minisztere.

A rendszerváltás lehetővé tette a tankönyvpiac kialakulását. Tankönyvírók és a munkáikat publikáló tankönyvkiadók versenyeztek egymással, és az iskola, sőt azon belül esetleg a tanár választhatott, hogy melyik könyvből tanít. Most ezen a piacon is folyik a verseny felszámolása; létrejött egy mamut állami tankönyvkiadó, amelynek a számára majdnem teljes monopolhelyzetet teremtettek.

Milyen eszméket kíván sugalmazni az egyre inkább központosított, államosított, uniformizált gépezet? Itt is érzékelhető a visszafordulás, nem a közvetlen előzmény, a marxista–leninista ideológia felé, hanem a még régebbi szellemi múltba. Sokféle formában támadnak fel, mind nagyobb hangerővel az 1945 előtti Horthy-korszak hivatalos eszméi. Lehetetlen ezeket egy-két tömör kifejezéssel – nacionalizmus, sovinizmus, etnikai vagy vallási előítéletek, a családra vonatkozó konzervatív nézetek – leírni, mert sokféle színárnyalatban jelentkeznek. Hivatalos politikusok szájából nem hangzanak el nyílt, végletes, a civilizált világ fülében elviselhetetlenül hangzó kijelentések. Sok a burkolt célzás, az áttételes fogalmazás. De a hangtompítóval előadott zenéből kihallatszik az egy ütemre lépkedő bakancsoknak szóló induló. Az én nemzedékem fülének ismerős és félelmetes ez a hang.

Azok a képek, amelyeket a kulturális és tudományos életről, az eszmék világáról felvillantottam, jól beleillenek a jelenlegi magyar rendszer általános leírásába, amelyet a cikk korábbi része foglalt össze. Erre

a szférára is a felemáság, a „sem nem demokrácia, sem nem diktatúra” állapot nyomja rá a bélyegét. Az uralom egyre erőszakosabban próbál elterpeszkedni. Szerencsére van szép számmal olyan író, költő, zenész, filmes, képzőművész, tudós, tanár, szellemileg független értelmiségi, aki nem hagyja magát megfélemlíteni, sem pénzzel, sem kitüntetésekkel megvásárolni, és megvédi szellemi autonómiáját. Aki Magyarországon jár, tanúsíthatja, hogy pezseg a szellemi élet: nagyszerű művészeti alkotások, jelentős tudományos eredmények születnek.

A JÖVŐ LEHETSÉGES FORGATÓKÖNYVEI

A fennálló magyar állapotok leírása után néhány személyes megjegyzést szeretnék tenni. Tanulmányom kéziratának első olvasói közül többen is felvetették: miért nem foglalkozom az U kanyar előzményeivel, miért nem tárom fel a fordulat *okait*?

Tisztában vagyok azzal, hogy sok tényező játszott itt szerepet: az 1990–2010 közötti kormányzatok, valamint a parlamentben és a parlamenten kívül működő politikai pártok által elkövetett súlyos hibák, a korrupció elharapódzása, a tömeges munkanélküliség megjelenésének traumája, a társadalmi egyenlőtlenség kiéleződése, a lakosság számotvető részének kiábrándulása a rendszerváltáshoz fűzött és felfűtött elvárások után. A demokrácia érlelődése hosszú történelmi folyamat, és Magyarország még csak a tanulóévek kezdeténél tartott.

Azt is tudom, hogy az okozati magyarázathoz az sem lenne elég, ha csak 1990-ig, a rendszerváltásig mennék visszafelé az időben. Egyre mélyebbre kellene ásni, a magyarországi szocialista korszak végső szakaszához, amelyet Nyugaton „gulyáskommunizmusnak” neveztek, amikor a lakosság hozzászókkott a keménykezű, ám az alattvalóiról paternalista módon gondoskodó uralomhoz. A még mélyebb, még régebbi réteg a mai gondolkodást formáló történelmi emlékezetben: az 1919 és 1945 közötti Horthy-korszak autokráciájának nacionalizmusa, rász-

szista, antiszemita ideológiája, az első világháborút követő igazságtalan országcsönkítés revízióját minden más probléma fölé helyező külpolitikája, amely Hitler lojális, végsőkig kitartó szövetségesévé tette ezt az országot. És folytatni lehetne az ásást az ellentmondásos történelmi tradíciók évszázados múltjának vizsgálatával.

Nem szívesen tárgyalok rendkívül bonyolult kérdéseket egy-két bekezdésnyi terjedelemben. Akkor már helyesebb őszintén feltárni az olvasó előtt: *ne várja tőlem* itt, ebben a tanulmányban a jelenlegi rezsim előzményeinek elemzését. A kérdés megválaszolása legalábbis egy másik tanulmányt igényelne, bizonyára nem rövidebbet, mint ez a dolgozat. Az alkalmas személy a megírására egy jó magyar történész lenne, aki járatos a politikai filozófiában, a politikatudományban és a közgazdaságtanban, mélyrehatóan ismeri a múltat, és élénken érdeklődik a jelen iránt – olyasvalaki, mint Tony Judt, akinek könyveit, esszéit nemcsak az amerikai művelt közönség, hanem világszerte sok-sok olvasó is jól ismeri.

Egy másik ellenvetés, amit az első olvasók közül többen is szóvá tettek: miért állok meg a bajok felsorolásával; miért nem vázolom fel a *teendőket* is, amelyekkel azokat ki lehetne küszöbölni? Az egyik orvos az MRI- vagy a PET-vizsgálatot végzi, és elég nagy biztonsággal meg tudja állapítani, van-e rákos daganat a beteg testében, és azt is, hol helyezkedik el. Ám rendszerint egy másik orvos vagy orvoscsoport tanácskozik arról, hogy milyen terápiák kerülhetnek szóba, melyik milyen kockázatokkal és mellékhatásokkal jár, sebészkezssel kell-e kivágni a daganatot, besugárzást és kemoterápiát kell-e alkalmazni, vagy a fájdalom csillapítására kell-e szorítkoznia, mert a beteg menthetetlen. Én ebben a tanulmányban diagnózist próbálok adni. Erre merek vállalkozni, többre nem. A politikai tanácsadás külön mesterség, amely más szempontokat tart szem előtt (*Realpolitik*). Más normák szerint működik: célszerűnek tarthatja a valóság torzított bemutatását, a bajok elhallgatását, ha az nem szolgálja a hatalom megszerzésének vagy megtartásának érdekeit; támogatókat, hívőket, rajongókat akar toborozni. Ez nem az én mesterségem.

Amikor Amerikában előadásokat tartottam valamilyen nehéz és bonyolult helyzetről, például a posztszocialista átmenet idején, sohasem maradt el a kérdés: mi a teendő? Mi az, amit nekünk kellene tennünk, nekünk, a barátaitoknak, akik távol élünk a ti régiótoktól? Csodálom és tisztelem ezt a tettekre készséget, de nem az én feladatom, hogy feleljek. Cikemben kizárólag a helyzet feltárására szorítkoztam; ahhoz kívántam hozzájárulni, hogy amerikai és más külföldi barátaink jobban megértsék a magyarországi helyzetet.

Mit hoz a jövő Magyarország számára? Nagy figyelmet érdemel az a demokráciaelmélet, amely nem azt firtatja, vajon egy adott kormányzati forma mennyire fejezi ki a „nép” vagy legalábbis a többség akaratát. A demokráciában elsősorban egy *procedúrát* lát (Schumpeter, 1942/2010, Dahl, 1971, Huntington, 1991, Kornai, 1998). Több fontos tulajdonsága közül most csak egyet emelek ki: a demokratikus procedúra lehetővé teszi a kormány leváltását, mégpedig nem a zsarnok meggyilkolása, összeesküvés, katonai puccs, vérdíjazásokat követelő népfelkelés útján, hanem békés és civilizált keretek között, több párt versenyzése nyomán végrehajtott, jogilag jól szabályozott választással. A választások útján való leválthatóság nem elégséges feltétele a működő demokráciának, de egyike a szükséges feltételeknek.

Teljes biztonsággal csak utólag jelenthető ki, vajon teljesült-e ez a minimumfeltétel. Svédországban negyven évig kellett várni, míg az 1976. évi választásokon leváltották a szociáldemokrata kormányzatot. A brit konzervatív párt 18 éven át, 1979-től 1997-ig volt kormányon, csak ezután váltották le a választók. Mindkét esetben elmondható, hogy a méltányos – a győzelemre minden pártnak esélyt adó – választási szabályokra épülő demokratikus procedúra keretei közt zajló politikai verseny győztesei váltották le a korábbi kormányt. Arra a kérdésre, hogy vajon Magyarországon érvényesül-e a demokrácia minimumfeltétele – vagyis választások útján leváltható-e a kormányzat –, a jövőendő törvényesítései adnak majd végleges választ.

A kilátások borúsak. Orbán Viktor és pártja, a Magyarországon elterjedt kifejezéssel, „bebetonozta” magát. A választási törvények ismételt

módosítása arra irányult, hogy biztosítsa a Fidesz győzelmét, sőt túlbiztosítsák magukat ebben a tekintetben.⁷

Ha a helyzet úgy kívánná, a törvények akadálytalanul tovább módosíthatók. Felkészültek arra a kis valószínűségű, de nem lehetetlen eseményre is, hogy a választáson nem sikerül parlamenti többséget szerezni. A 32 sarkalatos törvényt csak kétharmados parlamenti többség módosíthatja, és ez nagy valószínűséggel még a Fidesz választási kudarca esetén sem áll össze a részvételük nélkül.⁸ Számos kulcsfontosságú pozíció, mindenekelőtt a főügyésznek, a köztársaság elnökének, a központi bank elnökének, a számvevőszék elnökének, a bírói hivatal vezetőjének megbízatása túlnyúlik a parlamenti cikluson; bármelyikük keresztbe teheti a lábát, ha netán az ellenzék győz. A mostani vezetés által kiválasztott, de választási bukás esetén is hivatalában maradó Költségvetési Tanácsnak nemcsak véleményezési, hanem vétőjoga is van az új kormány által beterjesztett költségvetéssel szemben, és ha vétőra kerülne sor, a köztársasági elnök feloszlathatja a parlamentet, és új választásokat írhat ki. Más szóval a mai kormányzat saját kezűleg kiválasztott néhány embere megbuktathatja a következő kormányt.

Mindebből logikusan adódik a következtetés: igen nagy az esély arra, hogy a kormány parlamenti választásokon nem váltható le. Ebben az értelemben a kialakult helyzet szinte irreverzibilis. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy autokráciáknak többnyire csak a rendszert alapjaiban megrázó „földrengés” vet véget.

7] Korábban említettük, hogy 2015 februárjában egy időközi választáson az addigi Fidesz-képviselő helyére független jelöltet választottak, és ezzel megszűnt az uralmon lévő párt kétharmados többsége. Ez fontos változás, de a Fidesz szóvivői, nem ok nélkül, hangoztatják: a hatalom továbbra is szilárdan a kezükben marad.

8] Orbán nem sokkal hivatalba lépése után ezt nyilatkozta: „Csak egy ponton terjeszteném ki a kétharmados törvények körét: a gazdasági törvények terén. Nem titok: ebben a tekintetben szeretném megkötni a következő kormány kezét. Sőt nemcsak a soron következőét, hanem a következő tíz kormányét is.” (Seinitz, 2011.)

Nem zárhatók ki a jövődő más forgatókönyvei sem. A történelem nagy eseményei nem jósolhatók meg a valószínűségszámítás segítségével, minden konstelláció egyedi és megismételhetetlen. A helyzet a jelenleginél sokkal rosszabbul is alakulhat, a mai Fidesz-autokrácia a tiltakozások erősödésére válaszolhat a represszió megkeményítésével. Ezt az utat járja például a török kormány. Vagy elképzelhető egy másik jövődő eseménysorozat. Máris jelentős erőt képvisel a szélsőjobboldal pártja, a Jobbik. Nem is egy városban az ő emberüket választották meg polgármesternek. Háborítatlanul beszélnek a parlamentben és az utcán. Mi történne akkor, ha valamelyik jövőbeni választáson a Fidesznek nem jön össze a parlamenti többsége? Vajon nem lennének-e hajlandók koalícióra lépni a szélsőjobbal? Van rá történelmi precedens: a weimari demokrácia végóráiban a mérsékelt jobboldali-konzervatív párt koalíciós kormányt alakított Hitler pártjával; együtt megvult a parlamenti többségük (Wittenberg, 2013, Bugarič, 2014).

Ugyanakkor nem zárható ki kedvező forgatókönyvek megvalósulása sem. Hátha felülkerekednek az uralkodó párton belül olyan mérsékelt csoportok, amelyek készek megállni a rossz úton és visszafordulni a demokrácia és a jogállam irányába? Hátha rendeződnek az ellenzék, a pártok és a civil társadalom sorai? Hátha új politikai csoportok, mozgalmak jelentkeznek, és milliókat hódítanak meg? Hátha a demokratikus erők jövődő vereségeit szinte garantáló választási szisztéma ellenére mégis fordul a kocka?

Ne adjuk fel a reményt!

HIVATKOZÁSOK

- BARNES, A.–JOHNSON, J. (2014): Financial nationalism and its international enablers: The Hungarian experience. *Review of International Political Economy*, Vol. 22. No. 3. 535–569. o. <https://doi.org/10.1080/09692290.2014.919336>.
- BÁTORY ÁGNES (2016): Populists in Government? Hungary’s “System of National Cooperation”. *Democratization*, Vol. 23. No. 2. 283–303. o.
- BUZOGÁNY ÁRON (2017): Illiberal Democracy in Hungary: Authoritarian Diffusion or Domestic Causation? *Democratization*, Vol. 24. No. 5. 1–19. o.
- KRASZTEV PÉTER–VAN TIL, JON, szerk. (2015): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Central European University Press.
- BOZÓKI ANDRÁS (2012): The Illusion of Inclusion: Configurations of Populism in Hungary. *EUI Working Paper*, SPS 2012/06, European University Institute, Department of Political and Social Sciences, <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/26934>. 2015-ben kötet részeként is megjelent: Kopeček, M.–Wciślik, P. (szerk.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989*. CEU Press, 275–312. o. <https://publications.ceu.edu/sites/default/files/publications/bozoki-illusion-of-inclusion-2015.pdf>.
- BUGARIČ, B. (2014): Protecting Democracy and the Rule of Law in the European Union: The Hungarian Challenge. *LSE Europe in Question Discussion Paper Series*, LEQS Paper, No. 79/2014. <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/LEQS/LEQSPaper79.pdf>.
- DAHL, R. A. (1971): *Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, New Haven.
- EURÓPAI PARLAMENT (2013): Jelentés az alapvető jogok helyzetéről: magyarországi normák és gyakorlatok (az Európai Parlament 2012. február 16-i állásfoglalása alapján). A7-0229/2013, június 25. Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottság, előadó: Rui Tavares. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2013-0229+0+DOC+XML+Vo//HU>.
- HALMAI GÁBOR (2014): An Illiberal Constitutional System in the Middle of Europe. In: *European Yearbook of Human Rights 2014* (2015. március 13.). 497–514. o. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2577883.
- HUNTINGTON, S. P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman–London.

- JAKAB ANDRÁS–URBÁN LÁSZLÓ, szerk. (2017): *Hegymenet*. Osiris, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (1998): Szocializmusból a kapitalizmusba. Mit jelent a rendszerváltás? Megjelent: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. A rendszerváltás. I. kötet*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp10/1-01_kornai.html.
- LÁSZLÓ RÓBERT–KREKÓ PÉTER (2014): A Fidesz támogatottságának változása háromszor három választás során. Háttérelmzés. Kézirat. Political Capital, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA, szerk. (2013): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. 1. kötet*. Noran Libro, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA, szerk. (2014): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. 2. kötet*. Noran Libro, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA, szerk. (2015): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. 3. kötet*. Noran Libro, Budapest.
- MIHÁLYI PÉTER (2017): Hol élünk? Az Orbán-rendszer logikája. *Mozgó Világ*, 43. évf. 7–8. sz. 3–16. o.
- N. VADÁSZ ZSUZSA (2017): A rendszer gyökeres megváltoztatása kellene. Interjú Békesi Lászlóval. Független Hírügynökség, <http://fuhu.hu/rendszer-gyokeres-megvaltoztatasa-kellene>.
- NVI (2010a): Adatok a Fidesz–KDNP eredményeiről. Nemzeti Választási Iroda, Budapest, http://valasztas.hu/hu/parval2010/354/354_o_index.html.
- NVI (2010b): Adatok a Fidesz–KDNP–Vállalkozók Pártja eredményeiről. Nemzeti Választási Iroda, Budapest, http://valasztas.hu/hu/parval2010/354/354_o_index.html.
- NVI (2014): A Fidesz–KDNP eredményei. Nemzeti Választási Iroda, Budapest, http://valasztas.hu/hu/ogyv2014/861/861_o_index.html, http://www.valasztas.hu/hu/nvb/content/kozlemeny/ovb_kozlemeny_20100510.pdf.
- ORBÁN VIKTOR (2012): Felszólalás a Századvég Alapítvány, a Széll Kálmán Alapítvány és a Heti Válasz Kiadó „Fókuszban a nemzeti érdek” című konferenciáján, Budapest, május 31. <https://www.youtube.com/watch?v=os5gzvb87ZY>.
- RIPP ZOLTÁN (2017): Újrajátszás. *Magyar Narancs*, augusztus 17. 43–44. o.

■ SCHEPPELE, K. L. (2013): Hungary, The Public Relations Offensive. Vendégjegyzet Paul Krugman blogjában (The Conscience of a Liberal), *New York Times*, április 8. <https://krugman.blogs.nytimes.com/2013/04/08/guest-post-hungary-the-public-relations-offensive>.

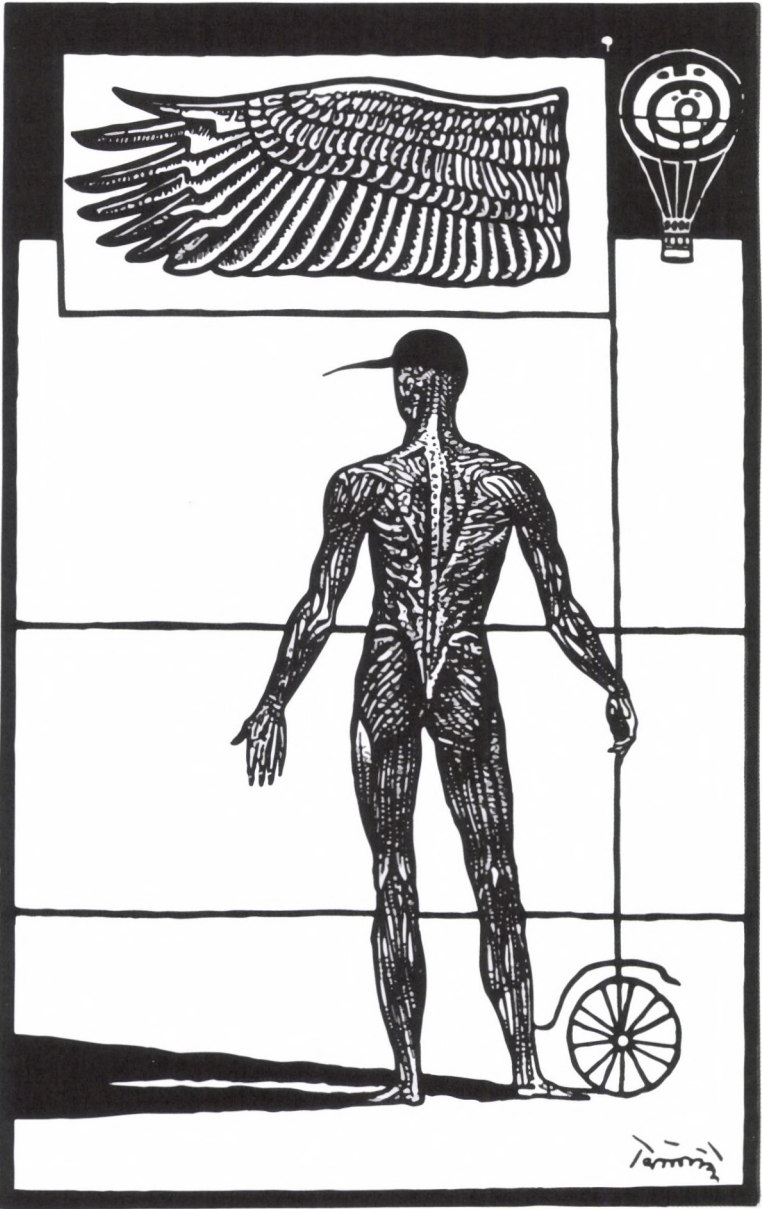
■ SCHEPPELE, K. L. (2012): The Unconstitutional Constitution. Vendégjegyzet Paul Krugman blogjában (The Conscience of a Liberal), *New York Times*, január 2. <http://krugman.blogs.nytimes.com/2012/01/02/the-unconstitutional-constitution/#more-27941>.

■ SCHUMPETER, J. A. (1942/2010): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, Milton Park.

■ SEINITZ, K. (2011): Orban: 'Nur toter Fisch schwimmt mit dem Strom'. „Krone“-Interview, *Kronen Zeitung*, június, http://www.krone.at/Welt/Orban_Nur_toter_Fisch_schwimmt_mit_dem_Strom-Krone-Interview-Story-267398.

■ WITTENBERG, J. (2013): Back to the Future? Revolution of the Right in Hungary. Annual Meeting of the American Political Science Association, August 29–September 1, 2013. Annual Meeting Paper, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2299143.

Még egyszer a „rendszerparadigmáról”

MI KÉSZTETETT A TANULMÁNY MEGÍRÁSÁRA? Kinek, milyen olvasókörmek szánom ezt az írást? Tudományos pályafutásom során mindig elsősorban az motivált, hogy megértsem, milyen társadalomban élünk, melyek a bennünket körülvevő világ legjellegzetesebb tulajdonságai. Mint minden kutató, valamiféle fogalmi apparátust és módszertant alkalmaztam, valamilyen nézőszögből tekintettem a vizsgálat tárgyára. Ám, mint a legtöbb kutató, ritkán választottam külön tanulmány témájaként magát a metodikát, a szemléletet, a megközelítés módját, amelyek a kutatásaimat vezérik. A kifejezés Kuhn által használt értelmezését követve „A rendszerparadigma” című cikkemben (Kornai, 1999) próbáltam első ízben összefoglalni *tudományelméleti* elveimet.* Azóta 17 év telt el, és sok új tapasztalat tett rám mély benyomást: a Kínában végbement változások, a Putyin-rendszer megszilárdulása és – ami legerősebben hatott rám – a magyarországi fejlemények, az Orbán Viktor által vezetett politikai csoport uralma. Ideje újra átgondolni a fogalmi apparátust és az összehasonlító rendszerelmélet néhány egyéb alapvető kérdését!

Ákárhányan tanulmányozták is a műveimet, kevesen vagy sokan, elsősorban múltbeli és jövőbeli olvasóim számára készült a tanulmány. E körön túlmenően, a megcélzott olvasóközönség az összehasonlító köz-

*] A „paradigma” kifejezés Thomas Kuhn könyve óta terjedt el széles körben; így nevezte el azt a sajátos szemléletmódot, ahogyan egy kutatási irányzat rátekint vizsgálata tárgyára (Kuhn, 1962/2000). Azonos paradigmát használó kutatók hasonló kérdésekre keresik a választ, hasonló módszereket és fogalmakat alkalmaznak.

gazdaságtan, az összehasonlító politikatudomány és az összehasonlító szociológia kutatói, a jelenkorral foglalkozó történészek, egyetemek, kutatóintézetek, nemzetközi szervezetek, pénzügyi intézmények és agytrösztök munkatársai, pontosabban közülük azok, akik hivatásos elemzői a posztszocialista régióban végbement változásoknak.

A tanulmány egyik célja, hogy összefoglaljam – ezúttal átfogóbban, mint az első Rendszerparadigma-tanulmányom tette – a fogalmi és elemzési apparátusom egyes elemeit. Amit most közreadok, nem áttekintés a probléma irodalmáról. Ha azt írnék, köteles lennék arányosan foglalkozni olyan álláspontokkal, fogalomrendszerekkel és módszertani elvekkkel, amelyekkel egyetértek, és olyanokkal is, amelyeket helytelennek tartok. Itt nem erre vállalkoztam, hanem csak arra, hogy saját paradigmámat fejtssem ki. Mások munkásságát csak akkor említem, ha külön ki kívánom emelni, hogy egyetértek velük – sőt éppenséggel tőlük vettem át gondolkodásom valamely elemét –, vagy amikor vitatkozom állításaikkal. Ennyiben a tanulmány nem „kiegyensúlyozott”, nem személytelen – nem is lehet az.¹

Noha a fentiekben leírt célok motiváltak, azt remélem, hogy túl a tudományelméleti mondanivalómon, mintegy melléktermékként, a tanulmány segíti az olvasót korunk néhány fontos jelenségének megértésében. Néhány példát említek. Huntington a demokrácia „harmadik hullámáról” beszélt (Huntington, 1991). Hol tart ez a hullám? Előre áramlik, vagy visszafordult? Vagy egy másik téma: hol a helye az összehasonlító rendszerelméletben Orbán Viktor Magyarországnak? Egyedülálló „hungarikum”, „magyar modell”? Vagy vannak-e közeli és távoli rokonai?

1] A legtöbb téma tárgyalásakor szerénytelennek tekintik a szerzőt, aki újra és újra önmaga munkáira hivatkozik; irodalomjegyzéke tele van önhivatkozással. Viszont olyan műben, amelynek tárgya a szerző saját munkássága, elkerülhetetlen az önhivatkozások nagy száma. Elsősorban azok számára írom ezt a dolgozatot, akik már olvasták a műveimet; őket próbálom segíteni a munkáimmal kapcsolatos gondolataik „karbantartásában”.

Első rész

■ KAPITALISTA VERSUS SZOCIALISTA RENDSZER

RENDSZER

A „rendszer” szót a hétköznapi nyelv és számos tudomány nagyon sokféle tartalom megnevezésére használja fel, a világegyetemtől az élő organizmusokig, az ember alkotta gépezetektől az emberi közösségek különféle alakulataiig, a valóságban létező és közvetlenül megfigyelhető rendszerektől a fejekben létező eszmerendszerekig. Minden esetben arra utal a „rendszer” kifejezés, hogy több kisebb rész együttesen alkot egy összefüggő egészet; a részek között interakciók vannak. Nem egymásra dobált részek rendezetlen halmaza; jól érthető összefüggések vannak a részek között; az elemek struktúrába rendeződnek. Tanulmányom első része kétféle értelemben használja a rendszer kifejezést. Szembeálítom egymással a *szocialista* és a *kapitalista rendszert*. Néhol hozzászerek egy jelzőt: a két *nagy* rendszerről beszélek.² A *nagy* jelző nem tartalmaz semmiféle értékítéletet; nem hajlok meg e két rendszer nagysága előtt.

Egy adott országban, egy adott rövidebb-hosszabb időszakban a politikai hatalom formáinak, az uralkodó ideológiának, a tulajdonviszonyoknak, a társadalmi tevékenységek koordinálásának sajátos együttállása sajátos, egyedi *konkrét rendszert* hoz létre. Ebben az értelemben szokás – és ez a köznyelvben is elterjedt – Putyin-rendszerről vagy Orbán-rendszerről beszélni. Fontos megvilágító ereje van itt a *rendszer* szó használatának, mert reflektorfénybe állítja a közállapotok egyes

2] Az, amit én *nagy rendszernek* nevezek, rokon, de nem azonos a marxista „termelési mód” és a neomarxista „társadalmi formáció” fogalmaival. Elzárkózom attól a szimplifikált és primitív elmélettől, amelyet a „polgárd”-oktató igyekezett a szemináriumi hallgatók fejébe verni, magabiztosan felsorolván az „öskommunizmus, rabszolgatartó társadalom, feudalizmus, kapitalizmus és végül a győztes szocializmus, illetve annak kiteljesedett változata, a kommunizmus” determinisztikusan eleve eldöntött, „haladó” sorrendjét.

elemei közötti kölcsönhatást és az ország működtetésének, a hatalmi gépezet vezérlésének szerkezetét.

A „kapitalizmus *versus* szocializmus” fogalompárt *kizárólag leíró-pozitív értelemben* használom. Nem képzeletbeli szocializmusról beszélek, azaz nem arról a rendről, amilyenek a szocialisták vagy kommunisták szerint egy szocialista rendszernek lennie kellene, hanem – az egykori kommunista pártzargonon szóhasználatával – a *létező* szocializmusról. Hasonlóképpen nem a képzeletbeli kapitalizmust vizsgálom, nem azt a rendet, amilyenek a kapitalizmus kritikátlan hívei szerint lennie kellene, hanem a *létező* kapitalizmust.

Az írásaimban olvasható két elnevezést nyilvánvalóan nem én találtam ki. Elmélettörténészek szerint mindkét elnevezés már Marx előtt megjelent az irodalomban, a „kapitalizmus” kifejezés Louis Blanc és Pierre-Joseph Proudhon, a „szocializmus” kifejezés pedig Henri de Saint-Simon műveiben. Széles körű elterjedése azonban Marx főművével, *A tőkével* (Marx, 1867/1993, 1885/1997, 1894/1997) kezdődik. A fogalompár nem csak a marxisták, a szocializmus hívei és a kapitalizmus ellenfelei között terjedt el. Ezt használja a szocializmus számos mérsékelt vagy radikális ellenfele is, például Ludwig von Mises és Joseph Schumpeter (Mises, 1922/1981, Schumpeter, 1942/2010). Napjainkban lépten-nyomon elhangzik politikusok és a média szövegeiben, a köznyelvbe is bevonult.

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a fogalompárt sokan kerülik. Ami a „kapitalizmus” szót illeti, többféle tényező késztethet a szó mellőzésére. Az egykori reformkommunisták restellték, hogy tevékenységük nyomán megjelennek a kapitalizmus képződményei. A második világháború utáni német gazdaságpolitikusok, akik ismerték széles választótömegek antikapitalista érzelmeit, célszerűbbnek érezték új nevet adni a régről ismert rendszernek, és elnevezték „szociális piacgazdaságnak”.³

3] Manapság, amikor már elterjedt a „kapitalizmus változatai” kifejezés, azt mondhatnánk: a kapitalizmus olyan változatát kívánták kialakítani, amelyben erőteljesen érvényesülnek a jóléti állam vonásai. A „szociális piacgazdaság” elnevezés ezt a tendenciát

A konzervatív populisták sem szívesen nevezik saját intézménykreatúrájukat kapitalizmusnak, mert profitellenes, bankellenes antikapitalistának szeretnének látszani.

A „szocialista” elnevezés használata ellen is többféle megfontolás készíthető. A marxisták a „kommunizmus” szót annak a marxi vízióknak tartják fenn, amelyben mindenki szükségletei szerint részesül a javakból. A létező szocializmust átmeneti állapotnak minősítették, amely csak addig áll fenn, amíg fel nem épül a kommunizmus.⁴ Ugyanakkor sok nyugati ember, köztük sok politikus, tudós és újságíró a Szovjetuniót és a kommunista pártok által irányított többi országot mindig „kommunista országnak” nevezte, és nevezi ma is. Ugyanezek az emberek a „szocialista” szót fenntartánák a szociáldemokrata pártok által létrehozott jóléti államok leírására.

Tudományelméleti szempontból igen fontos, hogy élesen megkülönböztessük a fogalom által kifejezett tartalmat és annak elnevezését. Számos elnevezésnek a társadalomtudományok és a politika világában politikai kicsengése van – olyan asszociációk fűződnek hozzá, amelyekben értékítélet és világnézet rejlik. Ebben a szférában *lehetetlen*, hogy konszenzus alakuljon ki az elnevezések ügyében. Tapasztalatom szerint az emberek, különösen az akadémiai világban, jobban ragaszkodnak a saját szótárukhoz, mint ahhoz az álláspontjukhoz, amit a szótáruk szavaival kifejeztek. Azért a görcsös ragaszkodás, mert ezt a szótárt verték be a fejükbe – elegánsabb szakkifejezéssel: a rájuk legnagyobb hatást tett első olvasmányok és előadások nyomán ezzel a fogalmi apparátussal ment végbe az „imprinting” az agyukban. Ha Marx, Max Weber

kívánta érzékeltetni, elhatárolva az észak- és nyugat-európai kapitalizmust az angol-amerikai változattól.

4] Amíg létezett a szocialista rendszer, egyik idetartozó ország sem nevezte magát „kommunistának”. Ezért döntöttem úgy, hogy *A szocialista rendszer* című művemben ezt az elnevezést használom, nem pedig a sokak számára könnyebben felfogható „kommunista rendszer” elnevezést. Vitatható, hogy szerencsés volt-e a döntés. Ám félreértésre nem adhatott alkalmat, mert világosan megírtam, mit nevezek „szocialista rendszernek” (Kornai, 1993/2012, 41–43. o.).

vagy Polányi (attól függően, hogy kit vallanak fő tanítómesterüknek) így mondta – akkor ezt nem is lehet másképpen mondani. Az is megtörténik, hogy a kedvelt kifejezést maguk találták ki, és ezért szaknyelvi újítóként ragaszkodnak saját szóalkotásukhoz.

Már rég feladtam a fogalmi zűrzavarok megszüntetésére irányuló törekvéseimet; tudomásul vettem, hogy a fogalmi konszenzus hiánya miatt gyakran süketek párbeszéde folyik. Ez nemcsak a „kapitalizmus *versus* szocializmus” fogalom pár értelmezésére vonatkozik, hanem számos más kifejezésre is, amelyről a tanulmányban később lesz szó (például demokrácia *versus* diktatúra). Kizárólag arra törekszem, hogy az, aki az én munkáimat olvassa, világosan megértse, hogy saját szótáramban az egyik vagy a másik kifejezésnek mi a jelentése.

TÍPUSOK ÉS JELLEMZŐIK

A kapitalista rendszer és a szocialista rendszer a közelmúlt és a jelenben létező politikai-társadalmi formációk két *típusa*. Tipológiai alkotása a tudományos vizsgálat egyik kiemelkedően fontos része. Számos diszciplína (például a biológia, a genetika, az orvostudomány, a nyelvtudomány, az antropológia és a pszichológia) fejlődésében fontos szerepet játszott.⁵ A típus *elméleti* konstrukció. A *valóságos* egyedi történelmi képződmények (például Hitler Németországa és Churchill Nagy-Britanniája) fontos vonásokban különböztek egymástól. Saját fogalmi apparátusom szerint mégis mindkettőt kapitalista országnak nevezem. Hasonlóképpen Sztálin Szovjetuniója, Kádár Magyarországa és Ceaușescu Romániája lényeges tulajdonságok tekintetében eltértek egymástól. Mégis mindhárom szocialista országnak hívom. Azonos tipológián

5] A Wikipedia (2017b) „Typology” szócikke 17 diszciplínát sorol fel, amely tipológiákat használ a tudományos megismerés eszközeként. Külön is kiemelem a modern pszichológia és a kognitív tudományok tipológiáit. Tanulmányozásuk igen hasznos lehet a társadalomtudományi összehasonlító rendszerelmélet számára.

belül a típusokat azzal különböztetjük meg, hogy leírjuk azokat a *jellemzőket*, amelyek erősen eltérnek a másik típus párhuzamos jellemzőitől.⁶ Esetünkben tehát meg kell adnunk azokat a jellemzőket, amelyek egyfelől élesen *megkülönböztetik* a két típust, a kapitalista és a szocialista rendszert, másfelől bemutatják, mi a *közös* az azonos típusba sorolható sok egyedi jelenségben, egy-egy ország valamely adott időszakban érvényesülő berendezkedésében. Noha a típus elméleti építmény, amely csak a kutató fejében létezik, ám a valóság megfigyelésén alapul, a történelmileg létezett vagy most is létező képződmények fontos közös tulajdonságait emeli ki. A típust a „nagy rendszer” országonként és történelmi fázisonként eltérő konkrét realizációinak ismeretében, azok közös jellemzőinek elméleti általánosításával alkotja meg a kutató.⁷ A használható, működőképes tipológia tehát a történelmi valóság megfigyelésén alapul; a társadalomtudomány a tapasztalatból desztillálja.

A tanulmány további részében szinonimaként használom a „kapitalista rendszer” és a „kapitalizmus”, valamint a „szocialista rendszer” és a „szocializmus” kifejezést.⁸ Az 1. táblázatban áttekintjük a két „nagy rendszer”, a kapitalista és a szocialista rendszer jellemzőit.

A típusalkotás során kiemeljük a típusok sokféle vonása közül azokat, amelyekben az egyik típus markánsan különbözik a másiktól.

6] A jellemző kifejezésnek sok szinonimája van ebben a kontextusban: karakterisztikum, vonás (*trait*), jellegzetesség, tulajdonság (*feature*) vagy attribútum.

7] A saját szótáramban jelző nélkül használom a „típus” szót. Jelentése egyezik azzal, amit Max Weber „ideáltípusnak” nevez (Weber, 1921–1922/1967, 51–53. o.). Mégis kerülöm Weber szóhasználatát, mert zavarónak érzem az „ideál” jelzőt; normatív a kicsengése. Pedig Weber is valóságos, létező rendszerek absztrakt elméleti leképezésére használta az „ideáltípus” kifejezést.

8] A szópárok második tagja („kapitalizmus”, illetve „szocializmus”) sok szerzőnél egy-egy eszmerendzert jelöl, nem pedig történelmileg létezett vagy ma is létező képződményeket. A kontextusból világosnak kell lennie, hogy nálam itt az utóbbiról van szó. Azaz a „kapitalizmus” kifejezés a ténylegesen létezett vagy most is létező kapitalista rendszer szinonimája; és hasonló a helyzet a „szocializmus” szó értelmezésével is.

1. táblázat ■ A kapitalista és a szocialista rendszer jellemzői

KAPITALISTA RENDSZER	SZOCIALISTA RENDSZER
<i>Elsődleges jellemzők</i>	
1. A hatalmon lévő politikai csoport biztosítja a magántulajdon és a piaci koordináció dominanciáját	A hatalmon lévő politikai csoport, a kommunista párt kikényszeríti a köztulajdon és a bürokratikus koordináció dominanciáját
2. A magántulajdon a domináns tulajdonforma	Az állami tulajdon a domináns tulajdonforma
3. A piaci koordináció a domináns koordinációs mechanizmus	A bürokratikus koordináció a domináns koordinációs mechanizmus
<i>Másodlagos jellemzők</i>	
4. Az áruk és szolgáltatások piacán a domináns állapot a többletgazdaság, azaz a vevők piaca	Az áruk és szolgáltatások piacán a domináns állapot a hiánygazdaság, azaz az eladók piaca
5. A munkaerő piacán a domináns állapot a munkaerőtöbblet	A munkaerő piacán a domináns állapot a munkaerőhiány
6. A technikai fejlődés gyors, a rendszer gyakran generál forradalmi innovációt	A technikai fejlődés lassú, a rendszer igen ritkán generál forradalmi innovációt
7. A pénzbeli jövedelmek egyenlőtlensége nagy	A pénzbeli jövedelmek egyenlőtlensége nem nagy
8. A szervezetek költségvetési korlátja igen széles szférában kemény	A szervezetek költségvetési korlátja igen széles szférában puha
9. A korrupció iránya: többnyire az eladó vesztegeti meg a vevőt	A korrupció iránya: többnyire a vevő vesztegeti meg az eladót

Nem a leírás gazdagságára törekszünk. Ellenkezőleg: aránylag kevés, de nagyon karakterisztikus, élesen szembeötlő vonást ragadunk meg. Az lenne a legjobb, ha a lehető legkevesebb – csak a megkülönböztetéshez szükséges és elégséges – jellegzetességet sorolnánk fel.⁹ Nem állítom,

9] Sok olyan kifejezés szerepel az 1. táblázatban, amelyet saját korábbi műveimből vettem át, ott részletesen tárgyaltam értelmezésüket. Idesorolhatók a következők: koordinációs

hogy a jellemzők számának pontosan kilencnek kell lennie; meggyőző érvek hatására nyitva lennék az 1. táblázat módosítására.

Nélkülözhetetlen, hogy a jellemzők közé kizárólag rendszerspecifikus vonásokat soroljunk. Semmiképpen sem kerülhetnek ebbe az összehasonlító táblázatba olyan jelenségek, amelyek ugyan fontosak, erős hatást gyakorolnak egyes intézmények működésére, az állampolgárok életére, de mindkét nagy rendszerben gyakran előfordulnak. Például nem szerepelhet itt a represszió mint rendszerjellemző, mert nemcsak a szocialista rendszerben érvényesül, de a kapitalista rendszernek is léteztek és léteznek olyan változatai, amelyekben kíméletlen represszió érvényesült: a hitleri Németország, a nyilasok uralta Magyarország, Franco Spanyolországa vagy számos latin-amerikai ország katonai diktatúrája. Mindkét rendszerben megtörténik, hogy inkompetens személyek kerülnek vezető pozícióba. Mindkettőben erősen fluktuálnak fontos gazdasági mutatószámok. Bármekkora is e jelenségek hatása, ezek nem rendszerspecifikusak.

Nem kívánom az egzaktság látszatát kelteni. A jellemzők ismertetésekor meg kell elégednem olyan gyűjtőfogalmak használatával, mint például *állami tulajdon* vagy *magántulajdon*, holott tudom, hogy mindkét kategóriának sokféle jogi formája van.¹⁰ Ismételten előfordulnak a táblázatban olyan szavak, mint „domináns” vagy „többnyire”, anélkül hogy ezekhez a szavakhoz kvantitatív mértéket rendelnék, és kije-

mechanizmusok, piaci és bürokratikus koordináció, hiánygazdaság, többletgazdaság, munkaerőhiány, munkaerőtöbblet, forradalmi innováció, puha és kemény költségvetési korlát. Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy ezeket a kifejezéseket a jelen tanulmányban világsam meg.

10] Az állami tulajdon kategóriája magában foglalja mind a központi, mind a helyi kormányzatok tulajdonát. Erre azért is szükséges emlékeztetni, mert a magyar köznyelv – pontatlanul – igen gyakran csak a központi kormány tulajdonát tekinti állami tulajdonnak. Ha például egy iskola vagy egy kórház a helyi önkormányzat tulajdonából átkerül a központi kormány tulajdonába, akkor ezt „államosításnak” nevezi, holott ez csupán az állami tulajdonosi jogok gyakorlásának központosítását jelenti. Persze ez is lényeges változás.

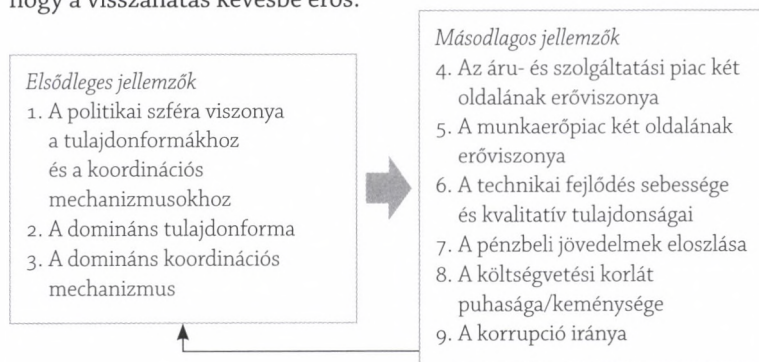
lenteném: ha 70 százalék, akkor „domináns”, de ha csak 69 százalék, akkor még nem az. Megelégszem azzal, hogy számszerűsítés nélkül, kvalitatív módon írom le a rendszer jellemzőit, és a fogalmi apparátus alkalmazóinak intuícijára hagyatkozom, abban a reményben, hogy ők is érzékelik e nem eléggé precíz szavak jelentését. Megnyugtatja szakmai lelkiismeretemet, hogy sok tudományos tipológia ezt teszi. Ennek tudatában az ilyesféle tipológiák alkalmazásakor óvatosan kell eljárni: van olyan elemzési feladat, amelyre alkalmasak, és van olyan, amelyre alkalmatlanok.

Már csak azért is szívesen használok olyasféle kifejezéseket, mint „domináns” vagy „többnyire”, mert tudom, hogy egy adott típushoz sorolható országban előfordulhat a domináns jelenségtől eltérő vagy azzal ellentétes jelenség is. A hiánygazdaságtól gyötört szovjet vagy lengyel gazdaságban is voltak eladhatatlan áruk a polcokon vagy a raktárakban. A többletgazdaságként jellemzett nyugati világban is hosszú sorban állnak a vevők az éppen bemutatott és szenzációsnak ígérkező film jegyeiért.

Vajon nem mértéktévesztés-e összevetni a kapitalizmust, amely évszázadok óta létezik, és bizonyára még sokáig fog létezni, és a szocializmust, amely a világtörténelmi léptékkal mért időben mindössze néhány évtizedig élt, és utána összeomlott? Nem azért hozakodok-e ezzel elő, mert életem nagy részében a szocialista rendszer polgára voltam? Mindkét kérdésre határozott nemmel felelek. Most, 25 évvel az összeomlása után is meg vagyok győződve arról, hogy a szembesítésnek számottevő magyarázó ereje van. A történelem itt – milliók szenvedése árán – egy laboratóriumi kísérletet állított elő: létrehozott egy olyan rendszert, amely lényeges vonásaiban különbözik a kapitalizmustól. Az összehasonlítás fényében jobban megértjük, milyen is a kapitalizmus. A tudomány más ágai sokat tanulnak az ilyen – bizonyos tekintetben véletlenül létrejött – kísérletekből. Az agy kutatás történetében fontos állomás volt egy baleset áldozatának vizsgálata. A beteg agyának egy része megsérült; pontosan tudták a kutatók, mely része sérült meg, és ebből következtethettek arra, hogy ez az agyrész milyen funkciókat lát el.

Mi értendő a *jellemzők hierarchiáján*, miben különböznek az *elsődleges* és a *másodlagos* jellemzők?¹¹ Gondolatmenetemben az elsődleges jellemzők határozzák meg a rendszer egészét, és ezzel együtt a másodlagos jellemzőket is. Az elsődleges jellemzők együttes érvényesülése *szükséges és elégséges* feltétele annak, hogy megjelenjenek a másodlagos jellemzők. Azt is mondhatjuk: az elsődleges jellemzők együttese alkotja a kapitalista, illetve a szocialista rendszer létezésének *minimumfeltételeit*. Ha hozzákezdünk egy ország tanulmányozásához, első lépésként célszerű az elsődleges jellemzőkre összpontosítani a figyelmünket. Az első lépésben kapott eredménynek prediktív ereje van. Az elsődleges jellemzők nem determinisztikusan generálják valamennyi másodlagos jellemzőt, a hatás sztochasztikus. Igen jó az esélyünk, hogy ha a vizsgált ország elsődleges jellemzőit beazonosítottuk, utána ugyanott megtaláljuk a másodlagos jellemzőket is.

Az összefüggést az 1. *ábra* szemlélteti. Az ábra kölcsönhatást mutat be; az elsődleges és a másodlagos jellemzők kölcsönösen hatnak egymásra. A vastag nyíl azt jelképezi: az elsődleges jellemzők hatása a *meghatározó*, az ellenkező irányba mutató nyíl vékony, amely azt érzékelteti, hogy a visszahatás kevésbé erős.

1. *ábra* ■ Az elsődleges és a másodlagos jellemzők közötti interakciók

11] Az „elsődleges” jelző gyakran használt szinonimái ebben a kontextusban: *alapvető* vagy *fundamentális*.

A meghatározó kifejezés, amint azt már jeleztem, nem jelent teljes determináltságot, inkább csak *hajlamot*. Sok egyén, akinek felmenői között számosan szenvedtek szívbetegségben, gyakran örökli a szívbetegségre való hajlamot. Ám ennek a hajlamnak a teljesülése nagymértékben függ a beteg életmódjától: ha iszik, dohányzik, nem edzi a testét, és sokszor kerül stresszes helyzetbe, inkább kitör rajta egy súlyos szívbetegség, mint ha mértékletes és elővigyázatos életmódot folytatna, sportolna, nyugodtan élne. Minden szocialista rendszer hajlamos a hiánygazdaságra, de a hiány intenzitása igen erős volt az 1980-as években a Szovjetunióban, Lengyelországban és Romániában, miközben Kelet-Németországban kevésbé élesen mutatkoztak hiányjelenségek.

Az 1. ábrán látható két blokkon belül is vannak interakciók az egyes jellemzők között. A fejtegetések egyszerűsítése érdekében mind az ábrán, mind annak jelen szöveges kommentárjában eltekintek ezek tárgyalásától.

A POSZTSZOCIALISTA RÉGIÓ ORSZÁGAINAK BESOROLÁSA A „KAPITALISTA VERSUS SZOCIALISTA RENDSZER” TIPOLÓGIA SZERINT

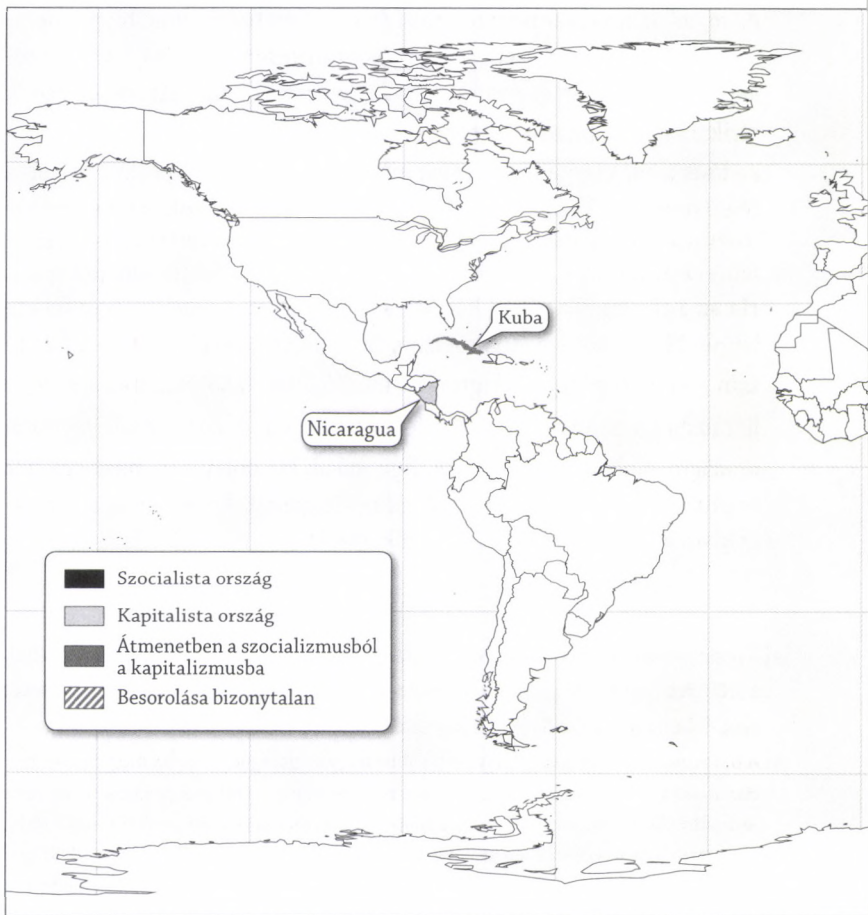
Alkalmazzuk az előbbiekben bevezetett fogalmi apparátust azokra az országokra, amelyek 1987-ben szocialista országoknak minősültek (Kornai, 1993/2012, 38–39. o.)! Összesen 47 ország tartozik ide. Nevezzük ezeknek az országoknak a területét *posztszocialista régió*nak!¹²

12] A „posztszocialista” jelzőt sok más szerzőhöz hasonlóan azoknak az országoknak a megjelölésére használom, amelyek 1989–1990 előtt a kommunista párt irányítása alatt működtek. Itt is fogalmi keveredés mutatkozik. Számos politikus és politikai elemző a „posztszocialista” vagy „posztkommunista” jelzővel illeti, rendszerint pejoratív kicsengetéssel, azokat a pártokat, amelyek a rendszerváltás után az egykori uralkodó kommunista pártból nőttek ki, átvették az elődpárt számos vezető tisztségviselőjét és vagyonának jelentős részét. Teszik ezt függetlenül attól, hogy azóta milyen változás ment végbe a párt vezetőinek és tagságának személyi összetételében és a párt ideológiájában.

A „régio” szót persze nem földrajzi értelemben használjuk, hiszen nemcsak egymással szomszédos országok együtteséről van szó, hanem a főképpen Európában és Ázsiában elterülő országok mellett idetartoznak afrikai és latin-amerikai országok is.¹³ A posztoszocialista régio elhelyezkedését a világ térképén a 2. ábra mutatja be. Az ábrán a posztoszocialista régio országait külön kiemeltük; a világ többi része sohasem ment keresztül a kommunista párt által uralt szocialista rendszer fázisán, ezek fehérek az ábrán. A szocialista rendszer uralmát a fekete szín jelképezi. Ha az 1987-es állapotról készítenénk térképet, az egész régio fekete lenne. Most csak egyetlen ország, Észak-Korea területét fedi a fekete szín – egy kis pötty a világtérkép méreteiben. A sötétszürke a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet színe. Ezt is csak egyetlen országra, Kubára alkalmazzuk. Egy másik kis pötty a glóbusz egészét tekintve. A régio nagy részének színe világosszürke: ezekben az országokban a kapitalista rendszer uralkodik.¹⁴

13] A posztoszocialista országok jegyzéke megtalálható a honlapomon (www.kornai-janos.hu), a „Háttéranyagok a *Még egyszer a Rendszerparadigmáról* című tanulmányhoz” elnevezésű dokumentumban (lásd az 1. háttéranyag 1. és 2. táblázatát).

14] A besorolások empirikus alátámasztásához nagy segítséget adna, ha megbízható statisztikákkal rendelkezniék a tulajdonviszonyok alakulásáról és a piaci mechanizmus térhódításáról. Sajnos csak részleges adatok állnak rendelkezésre, azok is csupán szórványosan. Minden országban készülnek termelési és hozzáadottérték-statisztikák ágazatok, földrajzi régiók vagy a tevékenység tartalma, a kibocsátott termék rendeltetése szerinti bontásban. Ám sehol sem végzik el és publikálják rendszeresen a nemzeti statisztikai hivatalok az outputadatok tulajdonformák szerinti bontását és az államilag szabályozott árakon értékesített termelés részarányát az összes forgalomban. Meghökkentő, hogy miközben a rendszerváltás egyik alapvető következménye volt a tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmusok radikális átalakulása, ezek számbavételével csupán néhány országban foglalkoznak nem állami intézetek. Viszont a nagy nemzetközi szervezetek, amelyek rendszeresen publikálnak sok országot átfogó és összehasonlító statisztikát termelésről, külkereskedelemről vagy pénzügyekről, nem közölnek számszerű adatokat a tulajdonviszonyok átalakulásáról, a bürokratikus és piaci koordináció relatív súlyának változásáról.

2. ábra ■ Világtérkép, 2013–2015. A poszt-szocialista régió országainak besorolása a „kapitalista versus szocialista rendszer” tipológia szerint

Elég jelentős a régióban az átlós csikozással fedett ország. Ez a saját bizonytalanságunkat jelzi; nem merek arra vállalkozni, hogy ezeket az országokat besoroljam a feketével, a világosszürkével vagy a sötétszürkével fedett országok közé.

A besorolások forrásaival még egyszer foglalkozunk majd a következő világtérkép, a 3. ábra kommentálásakor. Ott világítom meg a kapcsolatot a két világtérkép és a honlapomon közölt háttéranyagok között.¹⁵

Ha nem is teljes, de széles körű konszenzus van a szakértők között, hogy az elmúlt évtizedekben az érintett országokban *rendszer*váltás

15] Lásd a honlapomon közölt 2. háttéranyagot. Honlapom címe: www.kornai-janos.hu.

ment végbe. A politikai zsargon és a köznyelv is sokszor használja ezt a szót. A kifejezés éles tartalmat kap az előzőkben bevezetett fogalmi és elemzési keretben. Az országoknak abban a csoportjában, amelyet az 1987. évi állapot alapján szocialista országnak minősítettünk – néhány kivételtől eltekintve –, átmenet ment végbe a szocializmusból a kapitalizmusba.

STATIKUS ÁBRÁZOLÁS ÉS AZ ÁTMENETEK

A 2. ábrán látható térkép állóképet mutat be, mintha pillanatfelvételt készítettünk volna a világról és azon belül egy meghatározott országcsoportról. A felvétel a jelen *statikus* állapotát mutatja be. Ha azonban fényképezőgép helyett filmfelvevőt használnánk, akkor megjeleníthetnénk a rendszerváltások *dinamikáját*.

Térképünk a két rendszer jelenlétét olyan történelmi szakaszban mutatja be, amelyben mind a kettő már az 1. táblázatban áttekintett jellemzők szerint működik.¹⁶ Nem ábrázolja a *rendszer létrejöttének fázisát*. Erre elsősorban az 1. jellemzővel kapcsolatban hívom fel a figyelmet. A szocialista rendszer genezisében a politikai szféráé a kezdeményező szerep: a kommunista párt erőszakkal, történelmi léptékkal mérve igen gyorsan kényszeríti rá a társadalomra az állami tulajdon és a központosított bürokratikus koordináció uralmát. Ezzel szemben a prekapitalista formációkból a legtöbb országban igen lassú az átmenet a kapitalista rendszer felé: a hatalmon lévő politikai erők kezdetben inkább csak eltűrik, kihasználják a polgárság szolgálatait és erőforrásait. Fokozatosan változik a politikai hatalom viszonya a kapitalizmushoz, amíg ki nem alakul az az állapot, amelyben a hatalmon lévő politikai erők a magántulajdon és a piaci koordináció aktív védelmezőivé, a magánszerződések

16] Kivételt képez Kuba, amelyet jelenleg átmeneti fázisban lévő országnak minősítettünk.

teljesítésének kikényszerítőivé válnak. Ismét más a politikai szféra szerepe a „visszaúton”, amikor elindul a társadalom a kapitalizmusba vezető úton. Itt a prokapitalista politikai erők indítják el és vezetik az átalakítási folyamatokat.

A 2. ábrán egyetlen ország területét fedtük sötétszürkével, ami azt jelképezi, hogy átmenetben van a szocializmusból a kapitalizmusba. Mint már említettem, e tanulmány írásakor, 2016-ban egyetlen országot soroltam ide, Kubát. Noha most is a Castro család egyik tagja van a hatalmi piramis csúcán, ez már nem a régi, Fidel Castro-féle Kuba. Ha óvatos léptekkel is, de az országban kezdenek megjelenni a kapitalizmus jellemzői.

Ha – az előbbi hasonlatot folytatva – fényképezőgép helyett filmfelvételt használnánk, akkor a film korábbi, például az 1990-es vagy a 2000-es éveket ábrázoló kockáin sokkal több országot fednénk sötétszürkével. Országoként eltérő sebességgel mentek végbe a változások, más-más ütemben haladt az egyes jellemzők átalakulása.

Történészek és a történelmi emlékezet szereti – legalább szimbolikusan – egy-egy naptárilag is pontosan megjelölhető eseményhez kötni a történelmi periódusok kezdetét és végét. 1917. november 7-én eldőrdültek az Auróra ágyúi – kezdetét vette az egykori cári Oroszország területén a szocialista rendszer. A valóságban a legtöbb korszakos változásnál a periódushatárok elmosódottabbak.

A 2. ábra saját fogalmi apparátusom szemüvegén át mutatja be a szocializmus világtörténelmi vereségét. A szocialista rendszer három évtizeddel korábban a világ népességének 34,7 százaléka és a világ területének 30,7 százaléka felett uralkodott (Kornai, 1993/2012, 39. o.). Mára, amikor már csak Észak-Koreában maradt fenn a szocialista rendszer, a részarányok a világ népességének 0,3 százaléka és a világ területének 0,1 százaléka zsugorodtak.¹⁷

17] Lásd a honlapomon található 3. háttéranyagot.

A KAPITALIZMUS VERSUS SZOCIALIZMUS TIPOLÓGIA MAGYARÁZÓ EREJE

Komplex történelmi-társadalmi jelenségek okozati elemzésekor ritkán található meggyőző egytényezős magyarázat, amely szerint egyetlen tényező kielégítően megmagyarázná az összetett jelenség keletkezését és/vagy tartós fennmaradását. A komplex jelenségeknek többnyire komplex, *soktényezős* magyarázatuk van.

Több olyan fontos összetett jelenség mutatkozik mind a kapitalizmus, mind a szocializmus életében, amelynek egyik erős magyarázó tényezője a rendszer. A figyelemfelkeltés céljából emeltem ki az előző mondatban az „egyik” szót. Egy perccig sem állítom, hogy minden összetett jelenség teljes magyarázatát megkaphatnánk azzal, ha rámutatnánk, melyik „nagy rendszer” keretében figyelhető meg. Ám sok esetben egy többtényezős magyarázó elmélet keretében a tényezők együttesében ott található a rendszerspecifikus tényezők is, sőt az utóbbiak néhány összefüggésben a legfontosabbnak bizonyulhatnak. Két példát hozok fel.

Az egyik példa a technikai fejlődés sebessége és minőségi tulajdonságai, amit sok tényező befolyásol, például az ország gazdasági fejlettsége, az oktatás helyzete, a kutatás állami támogatása. Ezek mellett kiemelkedően fontosak a rendszerspecifikus hatások. Igazolható, hogy miközben a kapitalista rendszer keretei között nagy számban születtek a termelést és az emberek életét mélyen befolyásoló *forradalmi innovációk*, addig a szocialista rendszer (a haditermelés kivételével) mindössze egyetlenegy tudott produkálni (Kornai, 2014c, 3–24. o.). A szocialista országokban megjelent ígéretes invenciók nem találtak a tömeges elterjesztést végrehajtó innovátorra a szocialista világban, hanem ezt a funkciót a találmányra lecsapó kapitalista innovátor látta el. Ismert példa a magyar Rubik Ernő találmánya, a Rubik-kocka. Az akkori szocialista Magyarországon hiába ajánlgatta alkotását Rubik az ipari vezetőknek, a Rubik-kocka csak akkor kezdte el világhódító útját, amikor a gyártást és a tömeges értékesítést kapitalista vállalatok vették kézbe.

Az első úttörő innovációt követő elterjesztési folyamat is összehasonlíthatatlanul gyorsabb a kapitalista körülmények között, mint a szocialista rendszerben.

A másik példa a munkaerőpiac helyzete. Minden rendszerben végbemennek keresési folyamatok – a munkaadó keresi a neki megfelelő munkavállalót és *vice versa*. A keresést mindenhol súrlódások nehezítik: mindenütt léteznek pillanatnyilag betöltetlen munkahelyek és pillanatnyilag munkára kész, de munka nélkül maradt emberek. Ez is komplex jelenség, amelyet sok tényező együttesen magyaráz meg. Például szerepet játszik az, hogy az oktatás mennyire ad olyan rugalmas tudást, amely a gyorsan változó munkaerő-kereslethez képes hamar alkalmazkodni. További tényezők: a munkavállalók elbocsátását miképpen korlátozzák a jogszabályok, mennyire ügyesek a munkaerő-közvetítéssel foglalkozó szervezetek, és így tovább. Ám vannak alapvető jelentőségű magyarázó tényezők, amelyek rendszerspecifikusak. Milyen irányba billen a munkaerőpiacon a kínálat és a kereslet általános aránya? Inkább a túlkínálat felé (kapitalizmus) vagy a túlkereslet felé (szocializmus, annak érett, viszonylag fejlett stádiumában)? Ettől függ, mennyire van kiszolgáltatva a munkavállaló a munkaadónak. Az a munkavállaló – még ha éppen dolgozik is –, akit állandóan az elbocsátás és a munkanélküliség réme fenyeget, inkább érzi magát kiszolgáltatottnak, mint az, aki könnyen talál munkahelyet. Itt már igen mély rendszerspecifikus hatásokhoz jutottunk el: a munkaadó és a munkavállaló hatalmi erőviszonyához (Kornai, 1980/2011 és 2014b, 109–127. o.).

A két példa még egy szempontból segíti elő a kapitalizmus *versus* szocializmus tipológia magyarázó ereje melletti érvelést. Az 1. táblázatban felsorolt kilenc rendszerspecifikus jellemző a pozitív megközelítés keretében állt össze. Ezek nem a szerző óhajait, értékvalasztásait tükrözik. A szocialistának, illetve a kapitalistának tekintett országoknak ezek a karakterisztikumai. Ennek az országcsoportnak a tapasztalati megfigyeléséből mintegy „desztillálható” az 1. táblázatban ismertetett jellemzőegyüttes. És aki elfogadja ezt mint pozitív leírást, az – átlépve a normatív megközelítés világába – ehhez kapcsolódva saját értékrendje

alapján kialakíthatja a maga állásfoglalását a szocializmus *versus* kapitalizmus ellentétpárjáról. A magam részéről nem alkotok „vagy angyal, vagy ördög” összefoglaló minősítést. A saját értékrendemben a dinamizmus, a gyors technikai fejlődés a kapitalizmus nagyszerű erénye, bár látom e fejlődés hátrányait és kockázatait is. Ezzel szemben a munkavállaló kiszolgáltatottságát a kapitalizmus visszatetsző vonásának tartom. A szocialista rendszernek nemcsak fertelmesen taszító jellemzői voltak, hanem olyan vonásai is, amelyek sokakat vonzottak: nőtt a szegény rétegek felől induló mobilitás felfelé; sok tekintetben csökkent az emberek közötti szociális távolság; a munkaerőhiány létbiztonságot adott a munkavállalóknak. A fentiekben bemutatott tipológia módszertani segítséget ad a nagy rendszerek értékeléséhez. A rendszer valamennyi jellemzőjét együttesen kell mérlegelnie annak, aki értékítéletet alkot.

Olyasféle ez, mint amikor az oktatásban tantárgyak szerint adnak osztályzatot. Tegyük fel, hogy az osztályzatok külön-külön jól fejezik ki a tanuló teljesítményét. Azt már a tanároknak, a szülőknek, a tanuló osztálytársainak vagy a jövőendő munkahely HR-osztályának kell eldönteni, hogy az osztályzatok milyen konfigurációját veszi alapul, amikor a diákról véleményt alkot: az osztályzatok egyszerű átlagát vagy olyan tárgyat, amelyet az ítélkező a legfontosabbnak tart, vagy olyan tárgyat, amelyben a tanuló igen jó. A kérdés újra szóba kerül majd, de a nagy rendszerekről alkotott értékítéletek tárgyalásához előbb ismertetnem kell az alternatív politikai-kormányzati formák általam használt tipológiáját.

Második rész

■ A KÉT NAGY RENDSZER VÁLTOZATAI, ALTERNATÍV POLITIKAI-KORMÁNYZATI FORMÁK

A NAGY RENDSZEREK VÁLTOZATAI

Noha a gondolatnak messzire visszanyúló elméletttörténeti előzményei vannak, Peter A. Hall és David Soskice munkássága a kapitalizmus változatairól megérdemelten keltett figyelmet az összehasonlító rendszerelmélet művelőinek körében. (Lásd az első összefoglaló tanulmánykötetet: Hall–Soskice, szerk., 2001.) Termékeny, iskolateremtő gondolatnak bizonyult. Ma már indokolt olyan széles körű és életképes *kutatási programról* beszélni, amely a kapitalizmus változatait vizsgálja.¹⁸

Bár az iskolateremtő mű csak a kapitalista rendszer változataival foglalkozott, analóg értelemben beszélhetünk a szocialista rendszer változatairól is. Azt a sokrétű és élénk vitát, amely a rendszerváltás előtt a szocializmus alternatív „gazdasági mechanizmusairól”, a szocializmus különböző „modelljeiről”, a reformok többféle lehetséges formájáról annak idején kibontakozott, nyugodtan nevezhetnénk a szocializmus változatairól szóló diskurzusnak, noha akkor a „változat” szó még nem volt divatban. Ebben az értelemben saját munkásságom jelentős részét is a „rendszerek változatai” kutatási program részének tekintem. Teszem ezt akkor is, ha az idesorolható munkáim sem Hall és Soskice munkáinak első megjelenése előtt, sem utána jó ideig nem használták a „változat” kifejezést. Most, ebben a tanulmányban már én is alkalmazom ezt a működőképes, jól használható szófordulatot.

Egy-egy nagy rendszer gondolatépítményén belül többféle ismerv alapján alakíthatunk ki változattipológiákat.¹⁹ Például kialakíthatunk

18] A „kutatási program” kifejezést Lakatos (1978) vezette be a tudományelméletbe. A fentiekben a Lakatos-féle értelmezésben használom ezt a kifejezést.

19] Tudományelméleti szempontból eltérő feladat a *tipologizálás* és az *osztályozás*. Sokan össze is keverik ezt az egymástól lényegesen eltérő két feladatot. Az osztályozás tudományos műveletének megvilágítására a jelen tanulmány nem vállalkozik.

olyan tipológiát, amely a jövedelem és a vagyon jellegzetes eloszlása szerint alakít ki típusokat. Vagy egy másik típusalkotási szempont: mennyire és milyen módon avatkozik be az állam a gazdaság működésébe. Ezek az ismérvek kerültek előtérbe a Hall–Soskice-tanulmányban, amely két fő változattípust alkotott: szembeállította egymással a liberális piacgazdaságot és a koordinált piacgazdaságot. Az előbbi iskolapéldája az Egyesült Államok, a másiké Németország gazdasága.

Baumol és szerzőtársai (2007) más ismérvet alkalmaz a változattípusok kialakításához: erős-e az egyéni kezdeményezés és a vállalkozói szellem érvényesülése, vagy gyenge. Ennek megfelelően más neveket ad az általa megfogalmazott változatoknak: vállalkozói *versus* oligarchikus vagy államilag vezérelt kapitalizmus.

Bohle–Greskovits (2012) ismét más tipológiát szerkesztett: a kapitalizmus neoliberais, „beágyazott” (*embedded*) neoliberais és neokorporista változatait.

Nagy hatást keltett Acemoglu–Robinson (2013) könyve. Izgalmas kérdést vetnek fel a szerzők: mi magyarázza azt, hogy sorsfordulójuk időszakában egyes nemzetek elbuknak, mások meg sikeresen előrehaladnak? Szerintük az egyik vagy talán a legfontosabb magyarázó tényező, hogy társadalmi organizmusuk befogadó-e (*inclusive*), vagy elzárkózó (*exclusive*). Ez is igen erős magyarázó erejű tipológia, bár nem pótolja több más, ugyancsak nagy hatású tényező figyelembevételét.

Nem az említett változattipológiák helyébe, hanem azok kiegészítésére a jelen tanulmány hátralévő részében egy másik változattipológiát alkalmazok, amelynek fő rendező szempontja a *politikai-kormányzati* forma. Nem én találtam ki ezt a rendezőelvet; a politikatudomány és a politikai filozófia – kezdve az antik görög filozófusokkal, folytatva Machiavellivel és végezve e diszciplínák kortárs művelőivel – kiemelt fontosságúnak tartja a politikai hatalom alternatív formáinak elemzését. A politikatudományban és a politikai filozófiában ez mindvégig a vizsgálódások előtérében állt. Sajnálatos, hogy a többi társadalomtudomány, köztük a közgazdaságtan (tiszteletre méltó kivételektől eltekintve) eléggé elszakadt a politikatudománytól. Első rendszerparadigma-

tanulmányom, amely 1999-ben jelent meg, éppen csak érintette a politika és a gazdaság viszonyát (Kornai, 1999). Az azóta eltelt több mint másfél évtized sok mindenre megtanított, többek között arra, milyen óriási a politikai struktúrák és politikai eszmék hatása, mennyire fontos mélyreható, részletes tanulmányozásuk a történelem menetének, a társadalom átalakulásainak megértéséhez. Mégpedig nemcsak a „nagy” rendszerváltás, a szocializmusról a kapitalizmusra való áttérés elemzéséhez szükséges ez, hanem ahhoz is, hogy világosabbá váljék, hogyan ment végbe a nagy váltás, milyen az a formáció, amely a változások eredményeképpen létrejött. Már csak ezért is meg kellett írnom a jelen, második paradigmatanulmányt.

DEMOKRÁCIA, AUTOKRÁCIA, DIKTATÚRA

A politikatudomány a politikai-kormányzati formák sokféle tipológiáját hozta létre. Ebben a diszciplinában is megmutatkozik a jelenség, amelyről már korábban szó volt: a szerzők számottevő része görcsösen ragaszkodik a saját fogalmi rendszeréhez vagy ahhoz, hogy valamely ismeretlen tudós fogalmait vegye át. Politikáról lévén szó, a fogalomalkotást vagy fogalomértelmezést messzemenően átszövik a politikai nézetkülönbségek. A jelen tanulmány ebben a szférában sem tűzi maga elé azt a célt, hogy bárkire ráerőltesse saját fogalmi rendszerét; elsősorban a saját szavaim értelmezését szeretném megvilágítani. Azt azonban nem tudom megállni, hogy itt-ott ne érveljek az általam választott szóhasználat mellett.²⁰

Az általam alkalmazott változattipológia három típust különböztet meg: demokrácia, autokrácia és diktatúra. A három típus jellemzőit a 2. táblázat mutatja be.

20] A tanulmány korábbi részében kijelentettem: nem számítok arra, hogy mások átveszik fogalmi apparátusomat. Most mégis kitör belőlem a fogalomtisztázás Don Quijotéje: az elfojtandó remény, hogy mások meggyőzhetőek az általam javasolt fogalmak és kifejezések előnyeiről.

2. táblázat ■ A demokrácia, az autokrácia és a diktatúra jellemzői

DEMOKRÁCIA	AUTOKRÁCIA	DIKTATÚRA
<i>Elsődleges jellemzők</i>		
1. A kormány békés, civilizált procedúrával leváltható	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le
2. Szilárdak azok az intézmények, amelyek együttesen garantálják a leválthatóságot	Csak formálisan léteznek vagy gyengék azok az intézmények, amelyek együttesen garantálnák a leválthatóságot	Nem léteznek azok az intézmények, amelyek lehetővé tennék/garantálnák a leválthatóságot
3. Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Nincs legális parlamenti ellenzék; a választásokon egy párt indul
4. Nincs terror (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések)	Nincs terror (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések), de szórványosan felhasználnak különböző eszközöket a politikai ellenfelekkel szemben (hamis indokolással börtönbüntetés, esetleg politikai gyilkosság)	Terror van (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések)
<i>Másodlagos jellemzők</i>		
5. A parlamenti ellenzékkel szemben nem alkalmaznak represszív eszközöket	A parlamenti ellenzékkel szemben alkalmaznak represszív eszközöket	Nincs parlamenti ellenzék
6. Aktívak és függetlenek a „fékek és ellensúlyok” intézményei	Gyengék és nem függetlenek a „fékek és ellensúlyok” szerepére hivatott intézmények	Nem működnek olyan intézmények, amelyeket a „fékek és ellensúlyok” szerepére hoztak volna létre
7. Aránylag kevés az uralkodó politikai csoport által kinevezett tisztségviselő	Szinte minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki	Minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki

DEMOKRÁCIA	AUTOKRÁCIA	DIKTATÚRA
8. A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, a civil szféra erős	A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, de a civil szféra gyenge	A kormánnyal szembeni civil ellenállást a törvény tiltja
9. Sokféle formában és releváns mértékben részt vesznek az érintettek és azok szervezetei a döntések előkészítésében (érdemleges participáció)	A participáció jogi keretei léteznek, de gyakorlatilag nem érvényesülnek	A participációt még formálisan sem írják elő
10. A sajtószabadságot törvény garantálja, és valóban érvényesül	A sajtószabadságot jogi és gazdasági eszközökkel korlátozzák	Nincs sajtószabadság

A 2. táblázat szerkezete és logikája a két nagy blokk tekintetében megegyezik az 1. táblázatéval: elválasztja az elsődleges és másodlagos jellemzőket. Az ismétlés fásasztó, mégis szükséges, hogy újra hangsúlyozzuk: az elsődleges jellemzők csoportja a három forma megkülönböztetésének minimumfeltételeit tartalmazza. Nem arra törekszünk, hogy gazdag leírást adjunk. Ellenkezőleg, kizárólag azok a jellemzők jelenhetnek meg itt, amelyek együttese elégséges és szükséges feltétele az egyik vagy a másik forma létezésének.

Az 1. és 2. jellemzőt Schumpeter fogalmazta meg elsőként *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* című könyvében (Schumpeter, 1942/2010), majd az ő nyomában Huntington (1991) és Dahl (1996) alkalmazta és fejlesztette tovább.²¹

Ez a megközelítés a demokrácia fő jellegzetességeként a politikai-hatalmi folyamatok *procedurális* oldalát emeli ki. Demokráciában nincs szükség a zsarnok elpusztítására, katonai puccsra vagy véres felkelésre –

21] A fent felsorolt szerzőkre hivatkozva ezt a megközelítést alkalmaztam az 1989–1990 óta végbement politikai-kormányzati formák változásának elemzésére Kornai (2005) tanulmányomban. Akkor még kevesen látták be Magyarországon, hogy a kormány leválthatósága a demokrácia különlegesen fontos ismérve.

a kormány leváltására rendelkezésre áll egy vértelen, békés, civilizált procedúra: több párt versengése, majd a jogszabályok előírásai szerint végrehajtott választás. A demokráciában a vesztes tudomásul veszi a vereségét, és gratulál a győztesnek.

A 2. táblázatban felsorolt 1. és 2. jellemző együttes jelenléte szükséges és elégséges ahhoz, hogy a politikai spektrum egyik végén elhatároljuk a demokráciát és az autokráciát. A 3. és 4. feltétel nem szükséges ehhez, hiszen ezek tekintetében nincs a két forma között eltérés. Viszont mind a négy elsődleges jellemzőt figyelembe kell venni, ha a politikai spektrum másik végén el akarjuk határolni az autokráciát és a diktatúrát. Itt kerül előtérbe a 3. jellemző: az autokráciában van legális ellenzék, még ha gyenge is, az autokráciában többpártrendszer működik, míg a diktatúra egypártrendszerre épül.²² És itt válik perdöntővé a 4. jellemző: a diktatúrában terror uralkodik, a politikai hatalom úszik a vérben, milliók esnek áldozatul. Ehhez képest autokráciában, annak rendezett állapotában szinte teljesen vértelen eszközökkel gyakorolják a hatalmat.²³

Az elsődleges jellemzők között nem szerepel az, hogy valamely forma mennyire fejezi ki a nép akaratát. Kétféle megfontolás miatt zárjuk ki ezt a kérdést a kritériumok közül. Az egyik megfontolás a *pozitív* és

22] Figyelmen kívül hagyom, hogy a szocialista Lengyelországban, az egykori NDK-ban és Kínában fennmaradt az egykori többpártrendszer néhány pártja; ám ezek csak formálisan őrizték meg pártjellegüket; valójában az uralmon lévő kommunista párt csatlósai voltak, és annak irányításával működtek.

23] Igaz, Putyin börtönbe záratta nem is egy politikai ellenfelét, de nem kínzással kicsikart hamis vallomások alapján, hanem „legálisan”, a rezsim által létrehozott törvények alapján, jogi formalitások betartásával. Elborzasztó az a sejtés, hogy ellenzéki politikusok és újságírók meggyilkolását a hatalom urai rendelkezheték meg. Ám az összehasonlításkor – bármilyen érzéketlennek hangzik is – figyelembe kell venni a számokat. Az orosz autokrácia titokban elkövetett gyilkosságainak száma talán a tízes vagy a százas nagyságrendben lehet, miközben a sztálini terror halálos áldozatainak számát milliós, kegyetlen kényszermunkára ítélt áldozatainak számát pedig tizmilliós nagyságrendben kell mérni.

a *normatív* megközelítés közötti éles megkülönböztetés. Nem tesszük fel ezen a helyen azt a kérdést, hogy melyek lennének a demokrácia kívánatos tulajdonságai. És ehhez nem fűzzük hozzá, hogy azok a rezsimek, amelyek ezekkel a tulajdonságokkal nem rendelkeznek, nem érdemlik meg a demokrácia nevet. Kizárólag arra a kérdésre szorítkozzunk: mely jellemzők különböztetik meg egymástól a valóban létező alternatív politikai-kormányzati formákat? Ha pedig benne maradunk a pozitív elemzés világában: vajon a demokráciák fejezik-e ki mindegyik a nép akaratát? Sajnos nem is ritkán úgy alakulnak a körülmények, hogy az autokrata zsarnok vagy a diktátor maga mögött tudhatja a nagy többség őszinte támogatását. Gondoljunk a Hitlerért őszintén lelkesedő és a weimari demokráciából valóban kiábrándult német tömegekre.

Nemcsak a négy elsődleges, hanem a hat másodlagos jellemzőből álló lista összeállításakor is (akárcsak az 1. táblázat megszerkesztésekor) két szempont érvényesül. Egy-egy jellemző valóban jelenjen meg a típusba tartozó valamennyi egyednél, tehát az egyik vagy a másik politikai-kormányzati forma mindegyik konkrét történelmi megvalósításának *közös* tulajdonsága legyen. A másik szempont: olyan tulajdonság legyen, amelyik legalább az egyik alternatív típust határozottan megkülönbözteti legalább egy másiktól. Lehet, hogy a felsorolt jellemzők mellett található még egy-kettő, amely mindkét szempontnak megfelel. Lehet, hogy valamelyik jellemzőt másképpen kellene leírni. Nyitva állnak minden, ebbe az irányba mutató javaslat előtt. Amit azonban nem adhatok fel, az az elsődleges–másodlagos fogalompárral jól kifejezhető összefüggés: az interakción belül az elsődleges jellemzők hatása erősebb, mint a visszahatás; az elsődleges jellemzők azok, amelyek egy-egy ország történelmét sorsfordító módon meghatározzák.

Az autokrácia a jelen tanulmányban kifejtett paradigmában nem egy elmosódott „középsáv” a két véglet, a demokrácia és a diktatúra között, hanem markánsan megrajzolható *típus*, abban az értelemben, amit Max Weber „ideáltípusnak” nevezett. Elméleti konstrukció, amelyet saját megközelítésem élesen megkülönböztet két másik típustól, a demokráciától és a diktatúrától.

Amikor korábbi írásaimban elkezdtem alkalmazni a fenti tipológiát, többen felvetették: miért pont három típust különböztetek meg? Kijelenthetem, hogy nincs bennem semmiféle különleges vonzódás a hármas számhoz; más tipológiákban könnyen elfogadom két vagy négy típus megkülönböztetését. Kizárólag azt érzem fontosnak, hogy egymástól markánsan különböző képződményeket határoljak el egymástól.

Megértem, hogy sok társadalomtudós könnyebben tud dolgozni olyan fogalmi rendszerrel, amely a jelenkor politikai-kormányzati formáit „keverékként” fogja fel, mindegyik rezsimben eltérő arányokban vegyülnek a demokrácia és a diktatúra elemei. Nem akarom lebeszélni őket erről. Tudomásul veszem, hogy az ő gondolkodásuk számára az a kényelmesebb, számomra pedig az éles kontúrokkal megrajzolt ideáltípusok használata.

Tanulmányom csak a posztszocialista régióban uralkodó politikai-kormányzati formákkal foglalkozik. De ha a vizsgálat átfogná az egész világot, kiderülne: az autokrácia típusa jól használható más régiók elemzésében is.

Léteznek igen fontos, a nemzetek és az egyének sorsára igen erős hatást gyakorló jelenségek, amelyeket nem soroltam a hármas tipológiában megrajzolt politikai-kormányzati formák jellemzői közé. Egyetlen példát hozok fel: a nacionalizmus eszméjét és a nacionalizmustól vezérelt politikát. Ettől nem véd meg a demokrácia sem. Gondoljunk csak az iszonyatos első világháborúra, amelynek kitörése előtt a háborús feszültségek létrejöttében részt vett mindkét oldal politikusainak nagy része, közöttük a francia és az angol demokrácia vezető államférfiai is, a háború kitörésekor ebben a két demokráciában is nacionalista hullám öntötte el a lakosság nagy részét. De nem teszi a szocialista országokat immunissá a nacionalista politikával szemben a „világ proletárjai, egyesüljetek” internacionalista eszméje sem, amint azt például a szocialista Kína és a szocialista Vietnam közötti 1979-es háború tanúsítja. A demokrácia híve vagyok, de nem tartom ideálisnak – ahogy azt Churchill klasszikusan megfogalmazta: rossz politikai-kormányzati forma, de nincs nála jobb. Azt tekintem különlegesen fontos erényének, hogy – amíg működik – a kormányt civilizált módon le lehet váltani.

AZ AUTOKRÁCIA ÉS A DIKTATÚRA PUHASÁGA–KEMÉNYSÉGE

Az autokrácia és a diktatúra közös vonása, hogy felülről vezérlik. Piramis alakú hierarchia alakul ki, amelynek csúcán többnyire egyetlen személy áll: a vezér, az autokrata, illetve a diktátor. Neki senki sem parancsol. A csúcstól lefelé haladva minden szinten az egyén kétféleképpen viselkedik: felfelé engedelmes végrehajtó, lefelé viszont ő osztogatja a parancsokat. Csak a legalsó szinten más a helyzet; ott már minden egyén csak utasítást kap, ő viszont senkinek sem parancsolhat.

Mind az autokráciában, mind a diktatúrában erős centralizációs tendencia érvényesül. Mindkét rendszer hajlamos arra, hogy a társadalom minél több tevékenységét, az élet minél több szféráját vesse alá a központi akaratnak.

Sokféle eszköz áll a központi akarat érvényesítésének rendelkezésére: a jutalom és a büntetés, elsősorban a kedvezmények tényleges megadása és a megtorlások tényleges végrehajtása. De az eszköztár része a jutalom ígérete és a büntetéssel való fenyegetőzés is. Az egyén cselekményeit messzemenően befolyásolja az a remény, hogy feltétlen lojalitásával elnyerheti a felette álló személy rokonszenvét, és a félelem az illojális cselekmény megtorlásától.

Amikor a politikai hatalom *puhaságáról* vagy *keményiségéről* van szó, akkor ezekkel a kifejezésekkel összefoglalóan jellemezzük a felülről jövő parancsok teljesítését kikényszerítő eszközök természetét. Tekintsünk a 2. táblázatban a 4. jellemzőre! Többek között az különbözteti meg az autokráciát és a diktatúrát, hogy az előbbiben nem használják, az utóbbiban viszont tömegesen alkalmazzák a véres terror, a brutális elnyomás eszközeit. Az én nemzedékem átélte a sztálinista korszakot, amikor az állampolgár minden éjszaka rettegve figyelte a zajokat: nem jön-e érte a fekete autó, amely elviszi a kínzókamrába, a kegyetlen munkatáborba vagy a vesztőhelyre. Szimpla lakmuszteszt: ha ez a rettegés tölti el az emberek nagy részének lelkét, akkor diktatúrában élünk. Ha viszont – noha önkényuralomban élünk – legalább ettől nem kell félnünk, akkor a politikai-kormányzati forma „csak” autokrácia.

Indokolt a *puhaság–keménység fokáról* beszélni egy-egy politikai-kormányzati típuson belül is. A történelmi folyamat sorrendje sokféle lehet. A kommunista diktatúra Sztálin uralma alatt különlegesen kemény volt, míg Brezsnyev és Andropov korszakát már inkább puha diktatúraként írhatjuk le. Még érvényesült ugyan a diktatúra minden jellemzője, de kevesebb vérrel, kevésbé brutálisan alkalmazták a represszió eszközeit.

Magyarországon sokan úgy érzik: könnyebb volt az élet a Kádár-rezsim utolsó szakaszában, mint most, a Fidesz harmadik kormányzásának közepén. Igen, a bomlása felé tartó puha diktatúra kellemesebb, könnyebben elviselhető életfeltételeket biztosíthat a nem politizáló emberek számára, mint a kemény autokrácia. Annál fontosabb, hogy az összehasonlító rendszerelmélet felhívja a figyelmet az autokrácia és a diktatúra közötti határvonalra.

Az autokráciákban él a hajlam arra, hogy diktatúrává alakuljanak. Ha tanulmányom nem korlátozódna pillanatfelvételekre, hanem filmszerűen ábrázolná a történelem dinamikáját, érzékelhetnénk, ahogy egyes autokráciák lassan vagy gyorsan átalakulnak diktatúrává.* Tanulmányom azonban nem történelemírásra, hanem a weberi megközelítés szellemében típusalkotásra vállalkozott. Ebben a keretben célszerű világosan megkülönböztetni az autokráciát és a diktatúrát.

*] Mind Putyin Oroszországában, mind Erdogan Törökországában szinte megállás nélkül keményedik az uralom. Ám a jelen cikk statikus tipológiája szerint Oroszország még nem lépte át azt a határt, amely az autokráciát elválasztja a diktatúrától, noha most még közelebb került hozzá. Ezzel szemben ugyanezen kritériumok alapján Törökország már átlépte a határt, mert tömeges letartóztatásokat hajtanak végre, nagy számban börtönbe zárnak nemcsak kritikus értelmiségieket, hanem Erdogannal szemben fellépő vagy a szembeszállás gyanújába került tisztviselőket, ügyészeket, katonákat és rendőröket is. Lengyelországban egy másik határátlépésre készülődnek az uralmon lévő erők: a demokráciát kívánják felváltani autokráciával. Majd az események további menete megmutatja, hogy sor kerül-e a határ átlépésére, sikerül-e az uralmon lévő pártnak bebetonoznia magát a hatalomba. Most csak ebben az utólagos lábjegyzetben utalok igen röviden a 2017. szeptemberi helyzetre. A tanulmányban közölt 3. *ábra*, a három forma eloszlását bemutató statikus világtérkép még a 13 hónappal korábbi, 2016. augusztusi állapotot szemlélteti.

A KÉT TIPOLÓGIA VISZONYA

A tanulmány kétféle tipológiát alkalmazott. A 3. táblázat bemutatja az e tipológiák közötti viszonyt.²⁴

3. táblázat ■ A két tipológia viszonya

KORMÁNYZATI FORMA	NAGY RENDSZER	
	KAPITALISTA	SZOCIALISTA
Demokrácia	működhet	nem működhet
Autokrácia	működhet	működhet
Diktatúra	működhet	működhet

A 3. táblázat több alapvetően fontos megállapítást szemléltet. A demokrácia nem teszi immunissá a társadalmat az autokráciával és a diktatúrával szemben. Szerencsétlen történelmi körülmények együttese lehetővé teszi, hogy a demokrácia helyébe autokrácia, sőt diktatúra lépjen. Számos történelmi példa tanúsítja ezt. Csak a legtragikusabb példát említem, a weimari demokráciát. Frissebb példa is adódik. A kérészerű orosz demokrácia csak néhány éven át működött, majd helyébe lépett a Putyin által uralt autokrácia.

Amint azt a fenti megállapítás kimondja: a kapitalizmus működhet demokrácia nélkül, az állítás azonban nem fordítható meg. A demokrácia nem működhet kapitalizmus nélkül. „Demokratikus szocializmus” lehetetlen.²⁵ Persze ez a kijelentés függ a szavak értelmezésétől: ez a „lehetet-

24] A piac és a demokrácia kapcsolatát elemzi Gedeon (2015) tanulmánya. Mivel fogalmi apparátusa több ponton eltér az enyémtől, nincs helyünk a kétféle gondolatmenet összehasonlítására. Gedeon Péter és a jelen tanulmány következtetései sok tekintetben összecsengenek.

25] Ez a gondolat már évtizedekkel ezelőtt megjelent a szocializmussal foglalkozó irodalomban. Rám különösen erős hatással volt Lindblom (1977). Fogalomhasználata eltér a jelen tanulmányétól, de a végkövetkeztetés azonos: a szocialista rendszerben nem működhet a demokratikus politikai-hatalmi forma.

lenségi tétel” akkor áll fent, ha a tanulmány 1. táblázatában leírt értelmezés szerint használjuk a kapitalizmus és a szocializmus kifejezéseket, és a tanulmány 2. táblázatában leírt értelmezés szerint a demokrácia kifejezést.

Nem állja meg a helyét az a kijelentés, hogy elég létrehozni a kapitalista rendszert, és az előbb-utóbb magától megteremti a demokráciát. A kapitalizmus *szükséges, de nem elégséges* feltétele a demokráciának. Természetesen a tagadó kijelentés tartalma függ attól, hogy mit értünk „előbb-utóbb” alatt. Éveket? Évtizedeket? Évszázadokat? Kína nézetem szerint már most is kapitalista rendszernek tekinthető, miközben politikai-kormányzati formája diktatúra. Nincs legális ellenzék, egypártrendszer működik. A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet már évtizedekkel ezelőtt elkezdődött, de semmi jele annak, hogy közelebb jutottak volna a demokráciához.

Hannah Arendt könyvéhez és nevéhez kapcsolódik a *totalitárius rendszer* elmélete (Arendt, 1951/1992). Alapgondolata csak félig illeszthető bele tanulmányom fogalmi rendszerébe. A 3. táblázat utolsó sora összeegyeztethető Arendt szóhasználatával. Hitler Németországa és Sztálin Oroszországa diktatúra volt, mégpedig mindkettő a diktatúra legkegyetlenebb, legkeményebb megtestesülésének tekinthető. Ennyiben jogosult a közös elnevezés. Mindkettő totalitárius volt abban az értelemben, hogy semmilyen eszköztől nem riadtak vissza a hatalom urai.

Mindkettő totalitárius volt abban a tekintetben is, hogy az élet minden dimenziójára rá akart telepedni, beleértve a magánszférát is, az emberek legszemélyesebb ügyeit, a gyerekek születését, a családi életet, az egyén szexuális preferenciáit, az emberek hitét. És mégis, lényegbevágó eltérések vannak közöttük. Nem azt tartom a jelen elemzési keretben a legfontosabb különbségnek, hogy a két rendszer ideológiája közül melyik volt etikailag inkább elfogadható vagy eleve becstelenebb. Nem is az áldozatok megrendítő milliós számában mérem a különbséget. A lényeges különbség az, hogy az egyik a kapitalista rendszer, a másik pedig a szocialista rendszer keretében működött. Ez nemcsak az összehasonlító rendszerelmélet számára fontos, hanem messzemenő hatást gyakorolt az állampolgárok életére is.

A POSZTSZOCIALISTA ORSZÁGOK BESOROLÁSA A POLITIKAI-KORMÁNYZATI FORMÁK TIPOLÓGIÁJA SZERINT

Alkalmazzuk az előbbieken bevezetett fogalmi apparátust azokra az országokra, amelyek 1987-ben szocialista országnak minősültek, azaz a posztszocialista régióra! A 3. ábra ismét világtérképet mutat be.

Négyféléképpen jelennek meg az országok. Világosszürke színnel fedtük le a demokráciákat, sötétszürke színnel az autokráciákat, fekete színnel a diktatúrákat és átlós csíkozással azokat az országokat, amelyek besorolásában bizonytalanok vagyunk.²⁶

Mielőtt tartalmi megjegyzéseket fűznék a térképhez, néhány szót kell szólni arról, milyen források alapján végeztük a besorolásokat mind a 2., mind a 3. ábra, a két világtérkép megszerkesztésekor.

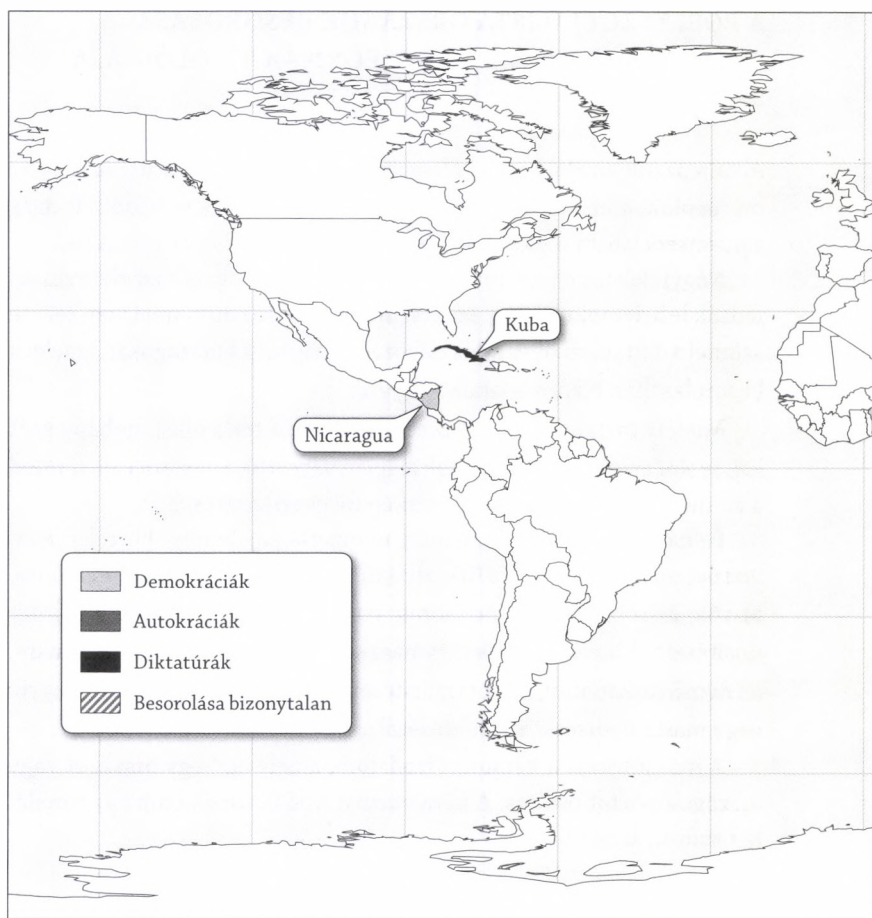
Felhasználtuk több közismert nemzetközi jelentés (Bertelsmann, 2016a, 2016b, 2016c, EBRD, 2015a, 2015b, 2015c, Freedom House, 2016a, 2016b és World Economic Forum, 2016a, 2016b, 2016c) minősítéseit.²⁷ Messzemenően támaszkodtunk ezekre a minősítésekre, de nem kritikátlanul, saját minősítéseink néhány helyen eltérnek egyik vagy másik nemzetközi jelentésétől.

A másik forrás a hatalmas irodalom, amely egy-egy országot vagy országcsoportot elemez. A könyvtárnyi irodalomnak csak egy töredékét tudtuk áttekinteni.²⁸

26] A honlapomon található 2. háttéranyag táblázatos formában közli a két világtérképen megjelenített besorolásokat. Azt is mondhatnánk: a két világtérkép fekete és fehér eltérő mintázataival szemlélteti azt, amit a táblázat szavakkal fejez ki.

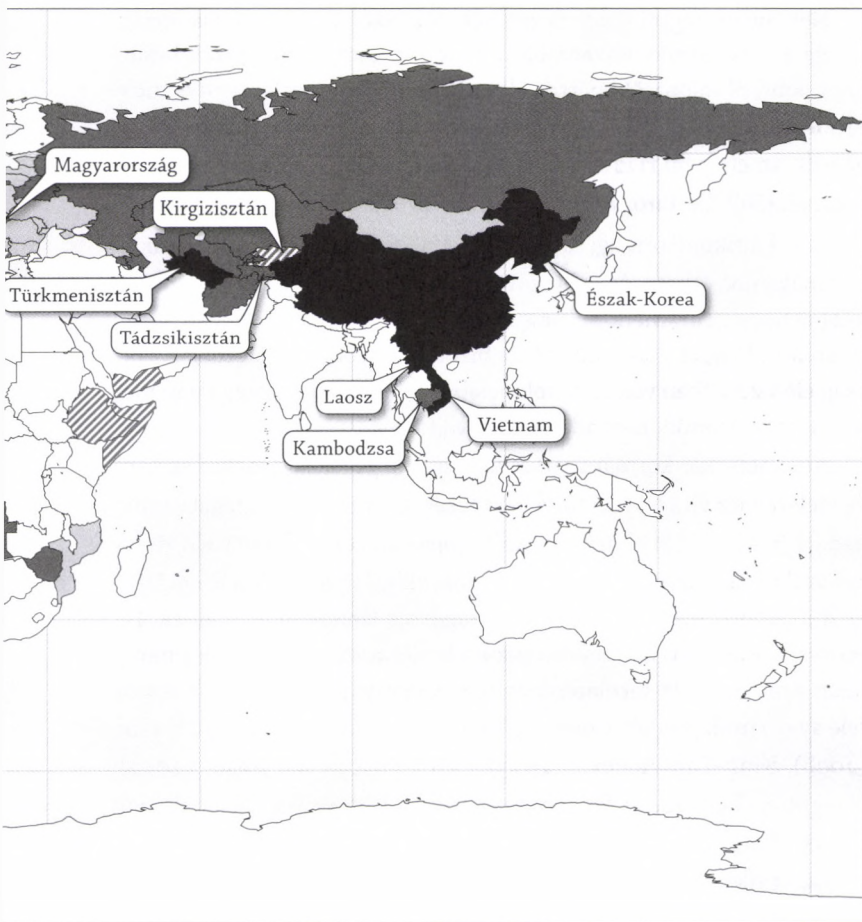
27] Az említett jelentéseknek a posztszocialista országokra vonatkozó minősítéseit közli a honlapomon található 4. háttéranyag. Hálás vagyok Kerényi Ádámnak a nagy és körültekintő munkáért, amelyet ezeknek az átfogó anyagoknak a feldolgozásával végzett, valamint e gazdag adattárakban felhalmozódott információk a tanulmányom gondolatmenetébe való beillesztésére vonatkozó hasznos javaslataiért.

28] Az egyes országokkal vagy országcsoportokkal foglalkozó, általunk felhasznált irodalom jegyzéke a szerző archívumában található.

3. ábra ■ Világtérkép, 2013–2015. A poszt-szocialista régió országainak besorolása a „demokrácia–autokrácia–diktatúra” tipológia szerint

Ez a világtérkép, akárcsak a 2. ábra, statikus pillanatfelvétel a jelenről, nem ad filmszerű, dinamikus leírást, vagyis annak áttekintését, hogy mikor ment át valamely ország az egyik politikai-kormányzati formából a másikba. Az átmenet az egyik országban aránylag gyorsan, a másikban viszont lassan és fokozatosan ment végbe. A változás iránya sem

mindenütt egyfolytában egyirányú, előfordulnak visszakanyarodások. A dinamika bemutatása nyilvánvalóan igen fontos és tanulságos lenne, de messze túlnőne a jelen tanulmány keretein; egy nagy összefoglaló könyv, vagy ami még teljesebb lenne, minden országról vagy kisebb-nagyobb országcsopotról egy vagy több hosszú könyv megírását igényelné. Kár, hogy erre nem telik az erőmből – remélem, hogy mások elvégzik majd ezeket a hatalmas feladatokat.

Néhány országról külön is szólnék. Már szóba került Oroszország, amely a Szovjetunió összeomlását követő néhány évben procedurális szempontból valódi többpártrendszerként, liberális parlamenti demokráciaként működött. Ám egy ponton visszafelé fordult, és autokráciává vált, amely nem riad vissza egyre keményebb repressziós eszközök használatától (Sz. Bíró, 2012). Az egykori Szovjetunió utódállamai közül a három baltikumi ország, továbbá Grúzia, Moldova és Ukrajna demokráciának minősíthető. A többi szovjet utódállam autokráciának minősül, két kivétellel. Türkmenisztánt a diktatúrák közé soroljuk (fekete színű az ábrán). Kirgizisztán minősítése bizonytalan (átlós csíkozás). Az ország elmozdulóban van az autokráciából a diktatúrába, vagy talán már át is lépte a küszöböt, és diktatúrává vált.

Kína politikai-kormányzati formájáról és gazdaságáról széles körű és mélyreható vita folyik, amelyben részt vesznek mind nyugati, mind pedig Kínai Népköztársaságon (KNK, „*mainland China*”) kívül élő, de kínai születésű szakértők, köztük olyanok, akik Tajvanon és a Kínai Népköztársaságba még nem teljesen betagozott Hongkongban élnek. Ha szórványosan is, a cenzúra-öncenzúra korlátai között hallatják a hangjukat a ma is a KNK területén kutatók. Néhány művet emelek ki a sokféle ágazó irodalomból: Chen–Dickson (2008), Csanádi (2016), Huang (2008), King–Pan–Roberts (2013), Lardy (2014), McGregor (2012), Naughton–Tsai (2015), Pei (2006), Redding–Witt (2014), Schambaugh (2008), Schell (2016), Székely–Doby (2014), Tsai (2007) és Xu (2011).

Az egyik álláspont szerint Kínában immár jó ideje érvényesülnek a kapitalista rendszer fő jellemzői, noha kétségkívül igen jelentős maradt az állami tulajdonban lévő szektor. A politikai-kormányzati forma tekintetében egyértelműen diktatúrának minősíthető, annak minden jellemzője érvényesül. Egy ideig némileg puhább lett a diktatúra, de az utóbbi években ismét keményebbé vált. A vezető politikai erő ugyan még mindig kommunista pártnak nevezi magát, de már rég feladta azt a leninista programot, amely erőszakkal rákényszerítene a társadalomra az állami tulajdon és a központi bürokratikus koordináció dominanciáját. Egy másik álláspont szerint Kínában hosszú idővel ezelőtt megkezdődött,

de igen lassan és óvatosan halad az átmenet a szocializmusból a kapitalizmusba, a diktatúrától a demokráciába. Sokáig tart majd, de végül átalakul kapitalista rendszerré. Nem tartják kizártnak a lassú átmenetet kevésbé represszív politikai-kormányzati formák felé, sőt a legoptimistábbak arra számítanak, hogy az átmenet végén demokráciává válik. Végül egy harmadik álláspont szerint Kína sajátos képződmény, félig szocializmus és félig kapitalizmus; mindezt egy újfajta politikai-kormányzati forma vezérli, amelynek jellemzői eltérnek mind az autokrácia, mind a diktatúra szabályos jellemzőitől; Kína a „harmadik út” legfontosabb megtestesülése. A magam részéről az első álláspontot fogadom el, és ennek megfelelő besorolást kapott Kína a két világtérképen (Kornai 2014a, 2014b).

Ugyanezt az álláspontot tükrözi a két térkép Vietnammal és Laoszszal kapcsolatban is. Viszont a rendelkezésre álló szűkös információk szerint az egykor különösen kegyetlen diktatúrától meggyötört Kambozsza átsorolható az autokráciák közé.²⁹ Kubát a „szocializmus versus kapitalizmus” tipológia szerinti besorolást szemléltető 2. ábrán a szocializmusból a kapitalizmus felé átmenő országnak minősítettük, bár az útnak csak az első lépéseinél tart. Ám az egypártrendszer fennmaradt, legális ellenzék nem működhet, és ezért a 3. ábrán a diktatúrák közé soroltuk. Igaz, a diktatúra valamelyest felpuhult, kevésbé represszív, de azért diktatúra maradt. Noha nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a politikai-kormányzati forma az autokrácia, sőt még azon is túl lépve a demokrácia felé halad majd, ám nagy az esélye annak is, hogy miközben erősödnek a magántulajdon és a piaci koordináció pozíciói, a politikai-kormányzati forma diktatúra marad.

Elég nagy a posztszocialista régiónak az a része, amelyet átlós csíkozással fedtünk le – jelezvén: nem vagyunk biztosak abban, hogy melyik leírt típusba soroljuk be. Ennek többféle oka lehet.

29] Akárcsak Kína esetében, vitatott a három indokínai ország rendszerminősítése (lásd például London, szerk., 2014 és Benedict–Kerkvliet, 2015).

- a) A z országban fegyveres konfliktusok dúltak vagy dúlnak még ma is. Váltakoztak olyan periódusok, amelyekben a politikai-kormányzati forma hol a demokráciával, hol az autokráciával vagy a diktatúrával mutatott hasonlóságot. Ezekről áttekintést ad a honlapomon közzölt 5. háttéranyag.³⁰
- b) Az országok számottevő részében az iszlám a legerterjedtebb vallás. Ezek egyik hányadában hatása nem nyomja rá a bélyegét sem a gazdaság működésére, sem a politikai-kormányzati formára. Másik hányadában azonban sajátos teokratikus politikai-kormányzati forma alakult ki. Tekinethetnénk ezt az autokráciatípus egyik altípusának. Ezekről is áttekintést ad a honlapomon közzölt 5. háttéranyag. Nem érzem magam eléggé járatosnak az iszlám világban; óvatosságból inkább az átlósan csíkos zónába soroltam a számomra problematikus országokat.
- c) Végül van néhány további posztoszocialista ország, amely nem tartozik az *a)* és *b)* csoportba (sem a fegyveres konfliktusok, sem az iszlám vallás politikai térhódítása nem jellemzi), de a kellő ismeretek hiánya visszatart attól, hogy rájuk is alkalmazzam a saját tipológiám kategorizálását, és ezért átlós csíkozással fedtük le ezeket.

AZ AUTOKRÁCIA ELNEVEZÉS VÉDELMEBEN

A demokrácia és a diktatúra két szélső típusa között van egy közép-ső típus, amelyet nem lehet egyértelműen sem demokráciának, sem diktatúrának nevezni. Ilyesféle közép-ső típus létében többé-kevésbé konszenzus alakult ki a politikatudomány és az összehasonlító rendszerelmélet művelőinek körében. Viszont egyáltalán nincsen egyetértés abban, milyen kritériumok alapján döntsük el az egyik oldalon, hogy demokráciáról vagy a középső típusról van-e szó. Hasonlóképpen a másik

30] Hálás vagyok Reményi Andreának a honlapomon olvasható 5. háttéranyag alapjául szolgáló kutatásért és a táblázat összeállításáért.

oldalán, miről ismerjük fel, hogy a középső típussal állunk-e szemben, vagy diktatúrával. Ebben a tanulmányban sem tehettem mást, mint amit korábbi munkáimban tettem: feltárom az olvasó előtt, hogy én milyen ismérvek alapján választom szét a három típust. Ezt foglalta össze a 2. táblázat. Akár egyetért a táblázattal az olvasó, akár nem, az legalább világos lesz előtte, hogy a cikk szerzője hol határolja el egymástól a háromféle formát.

A típusok elválasztása szorosan összefügg az elnevezésekkel. A politika szférájában használt elnevezések jelentős részének politikai kicsengése van, és ezzel máris átléptünk az értékmentes pozitív leírás világából az értékítéleteket alkotó normatív elemzés világába. Nem akarom behunyni a szememet ez előtt a jelenség előtt. Saját értékrendem és politikai meggyőződéselem is szerepet játszik abban, hogy a munkáimban bizonytalan autokráciának nevezem a középső típust. Illúziók nélküli demokrata vagyok – hiányosságai és veszélyei ellenére ezt a politikai formát tartom a legjobbnak. Nagy hiba lenne – és a magam részéről erre nem is vagyok hajlandó –, ha a demokrácia hívei átengednék a szó használatát olyan kormányzati formák elnevezésére, amelyek alapvető ismérvek szerint nem demokráciák. Ez a probléma nem kerülhető meg azzal, hogy ehhez a szememben oly értékes elnevezéshez jelzőket biggyesztenek. Normatív megfontolások miatt vetem el az *illiberális demokrácia* vagy a *vezérdemokrácia* kifejezéseket – károsnak tartom a használatukat.³¹ Úgy különböztetem meg a demokrácia és az autokrácia típus jellemzőit a 2. táblázatban, hogy a demokrácia kategóriába ne férjen bele semmiféle „illiberális demokrácia” vagy „vezérdemokrácia”.

³¹] Az „illiberális demokrácia” kifejezést Zakaria (1997) vezette be, de amikor Orbán Viktor a jelenlegi magyar politikai-kormányzati forma jellemzésére használta, és azt széles körű tiltakozás követte, Zakaria maga is elhatárolódott a fogalom káros értelmezésétől cikkében (Zakaria, 2014). A „vezérdemokrácia” kifejezés Körösi András tanulmányának címében is megjelenik (Körösi, 2003). Elmélettörténeti előzményei Max Weberig és Carl Schmittig nyúlnak vissza (Weber, 1922/1967, Schmitt, 1927–1932/2002). További figyelemre méltó hozzászólások a demokrácia határaitól és változatairól szóló vitához: Krastev–Holmes (2012), Körösi–Patkós (2015) és Szelényi–Csillag (2015).

Ma már sokan nem is emlékeznek a hivatalos kommunista ideológia elnevezéseire. Az is jelzős szerkezetet használt. A szocialista rendszerben érvényesülő diktatúrát elnevezték *népi demokráciának*. Azt hirdették, hogy ez az igazi demokrácia, ellentétben a *polgári demokráciával*, amely csak szavakban, formálisan demokrácia, hivatása nem a nép, hanem a burzsoázia szolgálata. Saját fogalmi apparátusom úgy határozza meg a demokrácia jellemzőit, hogy ne legyen szükség jelzős szerkezetre az elnevezésben.

A „DEMOKRATIZÁLÁS HARMADIK HULLÁMÁNAK” ELAPADÁSA

Huntington munkássága, különösen a „Harmadik hullám” erős hatást gyakorolt rám (Huntington, 1991). Ha olvasná a jelen tanulmányt, valószínűleg ódzkodna attól, hogy statikus pillanatfelvételeket közlök a két világtérképen; szerinte a történelmet kizárólag dinamikusan lehet leírni. Bárcsak lenne erőm olyan könyv megalkotásához, amelybe – más mondanivaló mellett – beleférne valamennyi posztoszocialista ország sajátos átalakulási folyamatainak dinamikus leírása. A jelen tanulmány nem vállalkozik erre. Amint arra már korábban is rámutattam: statikus pillanatfelvételeket közlök. Minden hiányossága mellett ezt fontosnak, hasznosnak és munkaképesnek tartom. Kapaszkodókat ad az elemzéshez azzal, hogy élesen határol el egymástól típusokat: a kapitalista rendszert a szocialista rendszertől, a demokratikus politikai kormányzati formát az autokráciától és az autokráciát a diktatúrától. Éppen az éles elhatárolások hiánya vezet ahhoz, hogy a posztoszocialista régió országainak elhelyezése Huntington könyvének 1.1. ábráján (Huntington, 1991, 11. o.) – megítélésem szerint – erősen vitatható, vagy éppenséggel téves.

A jelen tanulmányban alkalmazott tipológia szerint Kelet-Közép-Európában és a Baltikumban az 1989–1992-es fordulat előtt kommunista diktatúra volt, bár egyes országokban már némileg enyhült a represszió nyomása. A szelek a demokrácia irányába fújtak, de (saját szigorú kritériumaim szerint) nem teljesültek a demokrácia minimumfeltételei. Ezzel szemben Huntington azok közé az országok közé sorolja Magyarorszá-

got, Lengyelországot, Kelet-Németországot és a három balti országot, amelyekben már az első hullámban,³² Bulgáriát és Mongóliát pedig azok közé, amelyekben a harmadik hullámban demokratizálás folyt.

Sokszor idézik a „félíg tele, félíg üres pohár” metaforáját. Huntington örült annak (és az emberek milliói, köztük én is, vele örülünk), hogy hullámról hullámra nőtt azoknak az országoknak a száma, amelyekben demokrácia van. Továbbá örülünk annak, hogy évtizedek alatt kissé több a víz a pohárban. De a 3. ábrára, a politikai-kormányzati formák eloszlásának világtérképére nézve, a félíg vagy inkább háromnegyedig üres poharat látván elönt a keserűség. A Szovjetunió összeomlott, Mao Ce-tung rémuralma véget ért – ám a posztoszocialista régió népességének és területének mindössze egytizedét alkotják azok az országok, amelyeket demokráciának minősítünk. Kissé részletesebben mutatja be az arányszámokat a 4. táblázat.

4. táblázat ■ Az alternatív politikai-kormányzati formák részaránya a posztoszocialista régióban

	A RÉGIÓ NÉPESSÉGÉNEK	A RÉGIÓ TERÜLETÉNEK
	SZÁZALÉKÁBAN	
Demokrácia	10,3	11,3
Autokrácia	14,8	56,7
Diktatúra	68,4	26,1

MEGJEGYZÉS: Az adatokat, egy tizedesre kerekítve, a honlapomon található 3. háttéranyagból vettük át, amelynek adatait az ugyanott található 1. és 2. háttéranyag alapján számítottuk ki. Az adatok általában 2014-re vagy 2015-re vonatkoznak, attól függően, milyen információ állt rendelkezésre a háttéranyagok készítéséhez. A két oszlopösszeg 6,5 százalékkal, illetve 5,9 százalékkal kisebb 100-nál. Ez a különbség azért keletkezett, mert a 2. háttéranyagban egyes országokat nem soroltuk be a három típus egyikébe sem; besorolásukat bizonytalannak minősítettük.

32] Sejtésem szerint Huntington ábráján rossz helyre került az említett hat ország. A kontextusból kiderül: Huntington saját periodizálása szerint ezekben az országokban nem az első, hanem az 1962-ben végződött második hullámban indultak meg a demokratizálás irányába mutató folyamatok.

Nincsenek komoly jelei annak, hogy a demokratizálás folytatódna – Huntington harmadik hulláma elapadt. Sőt Magyarországon végbe ment az, amit Huntington visszacsapódó (*reverse*) hullámnak nevez: a húsz éven át jól-rosszul működő demokráciából átalakult autokráciává.³³ A 2016-os parlamenti választások óta sok jel arra mutat: Lengyelország is elindult a magyar úton, rombolja a fékek és ellensúlyok intézményeit, távolodik a demokráciától és a jogállamtól. És ki tudja, hány további országra terjed majd a visszacsapódó hullám.^{34*}

33] A „visszacsapódó (*reverse*) hullám” kép szemléletes, de nem eléggé pontos. Amikor a demokrácia és a kapitalista piacgazdaság irányába tartó hullám visszafordul, nem oda ér vissza, ahonnan elindult. Semmi jele a kommunista rendszer helyreállításának. Az 1990-es évek tranzitológusainak körében elterjedt a mondás: tojásból lehet rántottát készíteni, de a rántottát nem lehet visszaformálni tojássá.

34] Elgondolkodtató a Magyarországon nevelkedett és most az Egyesült Államokban tanító filozófiaprofesszor, Balog Katalin cikke, amely hasonlóságokat lát a magyar változások és a „Trump-jelenség” között (Balog, 2016). Ami a leginkább közös, az a politikai diskurzus átalakulása: szalonképesé válik társasági beszélgetésekben, politikai szónoklatokban és újságcikkekben a rasszizmus, az antiszemitizmus, az idegengyűlölet, a nemzeti szupremácia hirdetése. Ezek készítik elő a talajt a demokráciától való eltávolodásra. Balog hívja fel a figyelmet Taub (2016) tanulmányára, amely az amerikai autoritarianizmus erősödését vizsgálja.

*] A fenti sorok megírása óta radikális változások mentek végbe. Donald Trumpot megválasztották elnöknek. A kormányzás átvétele óta súlyos bírálatok hangzottak el szavai és tettei, intézkedései és nyilvános megszólalásai ellen, mégpedig nemcsak azok részéről, akik ellene voltak már az elnökválasztási kampány idején, hanem a Republikánus Párton belül is, azokban a körökben, amelyek kezdetben még mellette álltak. Rengeteg cikk, sőt több könyv is foglalkozik Trump eddigi megnyilvánulásaival és kormányzásának jövőjével; nem vállalkozom arra, hogy ezek közül bármelyiket is kiemeljem.

Most még inkább relevánssá vált a kötet egyik fő témája, az alternatív kormányzási formák tulajdonságainak összehasonlítása. A jelen kötetben sokféle káros tendencia (kapitalizmusellenesség, idegengyűlölet, rasszizmus, a populista demagógia hatásossága) az Egyesült Államokban is jelen van, sőt ereje növekszik. Képes-e a leghosszabb történelmi múltra visszatekintő, mélyen meggyökeresedett demokrácia megvédeni önmagát e tendenciákkal szemben? Mennyire hatékonyak a fékek és ellensúlyok, amelyek közül nem is egynek a lebontásához vagy lejáratásához hozzákezdett Trump és a mellette kitaró politikuscsoport?

A TÉRKÉPEK EMPIRIKUS ALÁTÁMASZTÁSÁRÓL

Tanulmányom fő célja a saját fogalmi apparátusom összefoglaló áttekintése, valamint ehhez kapcsolódva két tipológia felvázolása, a típusok elhatárolására szolgáló kritériumok bemutatása. Fogalmakat és tipológiákat nem lehet „bizonyítani”, ezek *nem állítások*, amelyek igazságtartalma empirikusan alátámasztható vagy cáfolható. A fogalmi apparátus és a tipológia a kutató munkaeszközei; az elvárás velük szemben az, hogy *munkaképesek* legyenek, segítsenek a valóság megértésében. Meggyőződésem, hogy az itt összefoglalóan ismertetett apparátus megfelel ennek a követelménynek, és azt remélem, hogy erről sikerül meggyőzőnöm minél több olvasót. Ezzel szemben a saját fogalmi rendszerem és tipológiáim alapján készített besorolások (a térképek a tanulmány szövegében és a 2. háttéranyag a honlapomon) *állítások* – ezek cáfolhatók. Mindegyik ország térképbeli ábrázolásával kapcsolatban felvethető, hogy (adatván a besorolások kritériumai) helyesen vagy hibásan tükrözik-e a valóságot, a szürke-fekete tónussal jelképezett állítás igaz-e, vagy hamis, megerősíthető-e, vagy el kellene vetni és más állítással pótolni.

Több nemzetközi szervezet foglalkozik összehasonlító jelentések összeállításával, amelyek bemutatják, hogyan állnak az országok a kapitalista piacgazdaság intézményeinek kiépítésében, az állampolgári jogok biztosításában, mennyiben minősül egy-egy ország kormányzati formája demokráciának, diktatúrának vagy más képződménynek. Mindegyik jelentés meghatározott metodikát alkalmaz, egymástól eltérő tipológiákat és osztályozásokat használ. Sajnos nem ismerek olyan tanulmányt, amely a jelentéseket gondosan összehasonlította volna egymással, és kritikus szemmel elemezte volna metodikájukat. Munkatársaimmal együtt főképpen két szervezet anyagait használtuk fel: a Bertelsmann (2016a), (2016b), (2016c) és a Freedom House (2016a), (2016b) jelentéseit. Miközben sokra értékelem azt, hogy ezeket a jelentéseket óriási kutatómunkával, lelkiismeretesen összeállítják, és a politikusok, a sajtó munkatársai és az akadémiai kutatók

szerte a világon ingyenesen felhasználhatják őket, több ponton nem értek egyet a metodikájukkal és kritériumrendszerükkel.³⁵ Ezek közül csak néhányat emelek ki.³⁶ Tanulmányom más kategorizálást alkalmaz a politikai-kormányzati formák tipologizálására. Mint már említettem, nálam központi szerepet játszik a Schumpeter-féle procedurális megközelítés: annak átgondolása, hogy jól definiált, civilizált, többpárti választás keretében leváltható-e a kormány. Ehhez tartozik a fékek és ellensúlyok rendszerének szilárdsága és a hatásos beavatkozás lehetősége, a civil társadalom, az alsófokú szervezetek központi kormánytól való függetlenségének foka, a centralizációs és decentralizációs tendenciák relatív ereje és így tovább.

Legfőképpen azt hiányolom a fentiekben említett jelentésekből, ami a jelen tanulmány egyik fő gondolata: ezek nem eléggé érzékelik azt, hogy a piaccellenes, illetve demokráciellenes részjelenségeket *összefüggő rendszerré* formálják-e a köztük lévő kölcsönhatások. A divatjamúlt hegeliánus kifejezéssel: több ország esetében nem tapintották ki azt a kritikus pontot, amikor a sok kis mennyiségi változás átcsap

35] Mind a Bertelsmann-, mind a Freedom House-jelentések párhuzamosan használnak kvantitatív indexeket és kvalitatív megjelöléseket a vizsgált ország állapotának jellemzésére. A Freedom House kvalitatív besorolásait teljes mértékben a kvantitatív indexhez köti: demokrácia-pontszáma (*democracy score, DS*) egy-egy meghatározott tartományához egy kvalitatív elnevezést rendel. (Ha például valamely ország DS indexe a 6,00 és 7,00 közötti tartományba esik, akkor minősítése: *consolidated authoritarian regime*.) Ily módon a Freedom House verbális kifejezéseinek együttese nem alkot tipológiát. A tipológia, amint azt korábban kifejtettem, markáns kvalitatív közös tulajdonságokat emel ki. Ehelyett a Freedom House-jelentés az országok teljes osztályozását hajtja végre, és egy-egy osztályt egy-egy névvel jelöl meg. Ez módszertanilag teljesen jogosult, bár eltér attól, amit a jelen tanulmány végez. Ezért is emlitem ezt a kérdést lábjegyzetben és nem a szöveg most következő soraiban, ahol fenntartásaimat és kritikai megjegyzéseimet közlöm.

36] Messzemenően egyetértek a nemzetközi összehasonlító jelentéseknek azzal a törekvésével, hogy kvalitatív típusokba sorolások *mellett* kvantitatív indexeket is számítsanak. Ebben az amúgy is hosszúra nyúlt tanulmányban nem térhettem ki az indexek alkalmazásának előnyeire és nehézségeire.

minőségi változásba. A magam részéről olyasféle helyzettel állok itt szemben, mint amikor ugyanazt a diákot, pontosabban a diák egy adott teljesítményét több tanár osztályozza. Én több esetben szigorúbb vagyok az osztályzatok megadásában, mint a Bertelsmann- és a Freedom House-jelentés.³⁷

Emlékeztetek a 2. táblázatra, amely összehasonlította a három politikai-kormányzati forma jellemzőit; ezek közül is a 7. jellemzőre: milyen pozíciókat hódít meg az uralkodó politikai csoport a saját emberei számára, milyen mértékben szűnik meg a közigazgatás bizonyos fokú önállósága (*civil service*), milyen a „politikai kinevezettek” aránya az összes funkcionáriusok között. Az intézmény látszólag, papírforma szerint független, valójában azonban teljes mértékben a központi akaratot végrehajtó, engedelmes emberek kezében van. Ezt a jelenséget, amely kulcsfontosságú a demokráciából autokráciába vagy éppenséggel diktatúrába való átalakuláskor, kevésbé érzékelik vagy alábecsülik a nemzetközi összehasonlításokat végző szervezetek. A formális, nyilvános, szavakkal megfogalmazott szabályok szemükbe ötlenek, és eközben észrevehetetlenek számukra a háttérben lezajló szelektációs folyamatok, amelyek sodrásában a legfőbb vezető és az őt körülvevő engedelmes parancsteljesítők a saját embereiket ültetik minden fontos állásba.

Csak az osztályzatokban megnyilvánuló szigorúságot vagy engedelmenséget hasonlítottam össze a fentiekben, és nem a tanár ítéletalkotásának tapasztalati megalapozottságát. Mind a Bertelsmann-, mind a Freedom House-jelentések mögött hadseregnyi szakember nagy és gondos felmérései húzódnak meg; óriási dokumentummennyiség, nagy adatbankok. Az én két világtérképem mögött nem hadseregnyi szakér-

37] A Bertelsmann-jelentés egyáltalán nem használja a diktatúra kifejezést a kvalitatív besorolásoknál, hanem helyette a *hard line autocracy* kifejezést alkalmazza. Természetesen joguk van tetszésük szerinti elnevezéseket használni. Mégis megjegyzem: kár, hogy kihagyták a szótárukból a szemléletes és szélesen elterjedt diktatúra megjelölést. Nyilván a szigorúbb értékítéleteim készítenek arra, hogy a diktatúra szó mellőzését sajnálatosnak érezzem.

tő, hanem néhány asszisztens kutatótevékenysége és a magam elemzéseivel rejlenek. Kellő szerénységgel és óvatosságra intve közlöm ezeket az összeállításokat, annak tudatában, hogy minden egyes ország besorolása vitatható. Az előbbi hasonlatot folytatva: nem érzem felhatalmazva magam arra, hogy megfellebbezhetetlen osztályzatokat adjak.

Harmadik rész

■ MAGYARORSZÁG HELYE A KÉT TIPOLÓGIA SZERINT

AZ ÁLTALÁNOS GONDOLKODÁSI KERET SZEMBEHÍJÍTÉSE A MAGYARORSZÁGI TAPASZTALATTAL

A tanulmány most következő részének nem az a célja, hogy újabb adalékokkal egészítse ki azt a képet, amelyet a Magyarországon 2010 óta uralkodó politikai erő jellegzetes vonásairól, hatalmának szerkezetéről írott, immár sok könyvespolcot betöltő tanulmányok festettek.* Minden egyes nap új fejleményeket hoz, amelyek kritikai ismertetése megtalálható a sajtóban – nem törekszem arra sem, hogy korábbi írásaim együttesét a jelen tanulmánnyal „naprakész” állapotba hozzam.**

*] Debreczeni József a 2010-es győzelem előtt már lényeges pontokon előre jelezte a várható fejleményeket (Debreczeni, 2009). A hatalom megszerzése után elsőként Halmi Gábor írása (Halmi, 2010), majd „Számvetés” című tanulmányom (Kornai, 2011a) mutatott rá arra, hogy mélyreható átalakulás megy végbe, a politikai kormányzat máris lebontotta a demokrácia néhány alapintézményét, és kezdi kiépíteni az autokratikus uralmat. Igen nagyszámú elemző újságcikk mellett több akadémiai jellegű tanulmány is vizsgálta a témát. Kiemelem ezek közül a következő műveket: Ágh (2016), Bauer (2016), Bozóki (2016), Kornai (2012), (2015), Körösi, szerk. (2015) és Magyar-Vásárhelyi, szerk. (2013), (2014), (2015).

**] A jelen tanulmány elkészítése óta további fontos írások jelentek meg Magyarországról. (Lásd erről a jelen kötet 5. tanulmányához fűzött, a 120. oldalon található csillagos lábjegyzetet.)

A posztszocialista országok közül Magyarországot ismerem a legjobban. Szembesíteni szeretném a tanulmányban felkínált elemzési keretet – elsősorban a fogalomrendszert és a két tipológiát – a konkrét magyar tapasztalattal. Vajon Magyarország besorolható a két tipológia típusainak valamelyikébe? Vagy egyedülálló, semmi máshoz nem hasonlító unikum? A szembesítés teszteli az elemzés keretének, fogalomrendszerének és tipológiájának működőképességét. Egyúttal alkalmat ad arra, hogy – a sajátos magyar eseten túlmenően – néhány további, általánosabb érvényű gondolattal egészítsem ki az eddig leírtakat.

A MAGYARORSZÁGI KAPITALIZMUS

Lapozzunk vissza az 1. táblázathoz! Magyarországon érvényesül a kapitalizmusnak mind a három elsődleges és mind a hat másodlagos jellemzője. Magyarország nem jár „harmadik úton”, nem minősíthető olyan rendszernek, amely sem nem kapitalizmus, sem nem szocializmus.

A kapitalizmus igen erős rendszer; még mostoha feltételek között is képes jelentős teljesítményre. Ereje Magyarországon is megmutatkozik, mégpedig elsősorban a technikai haladás felgyorsulásában. Rohamosan terjedtek el a csúcstechnológia korszakának vívmányai. Nem is egy forradalmi innováció ebből az országból indult el. A gazdaságpolitika számos hibája és mulasztása ellenére a gazdaság kikecmergett a válság mélypontjáról. A GDP növekszik, bár a növekedési ütem szerény: elmarad attól a szokványos gyorsulástól, amely a válságot követő fellendüléskor rendszerint végbemegy. Igazi kapitalizmus ez, de a kedvező vonásai aránylag gyengébben, visszataszító vonásai pedig erőteljesebben érvényesülnek, mint a kapitalizmus sok más, kedvezőbb változatában.

Noha a magyar gazdaságra erős hatást gyakorol az uralkodó politikai-kormányzati hatalom, nem tartanám szerencsésnek, ha „államkapitalizmusnak” neveznénk.³⁸ E szóval kapcsolatban teljes a fogalomzavar.

38] Az „államkapitalizmus” elnevezést a legkülönbözőbb politikai irányzatok aktív politikusai és politikatudósai (a szocialista és kommunista mozgalmak különféle árnyalataitól

Sokan azt kívánják kifejezni a megjelöléssel, hogy az állam átvette a kapitalista magántulajdonosok funkcióit, maga az állam vált kapitalistává.

Erről szó sincs. Bármilyen erős is a hatalom birtokosainak vagyongyarapítási motivációja, tévedés lenne azt hinni, hogy az államgépezetet kizárólag az államkasszába (és a saját zsebükbe) befolyó profit szolgálatába állítanák.

Minden kapitalizmusban *összefonódás* tapasztalható a politikai szféra (az uralmon lévő pártok, a parlamenti képviselők és a kormány vezetése alatt álló államapparátus) és az üzleti szféra között. Magyarországon ez az összefonódás különösen erős. Sokféle szálon, sokféle eszköz igénybevételével valósul meg. Minden kapitalizmusban megjelenik a *korruptió*. Magyarországon a korruptió különösen gyakori, és óriási pénzeket mozgat meg. Sokféle formában üti fel a fejét. Az összefonódás és a korruptió első felületes pillantásra vadul burjánzó dzsungelnek tűnik. Alaposabb vizsgálat után azonban kirajzolódik néhány jellegzetes alakzat.

1. Ha aránylag szerény mértékben is, de újra szélesedik az állami szektor (Mihályi, 2015). Ezt rendszerint nem a magántulajdonban lévő vállalat, bank vagy más szervezet konfiskálásával hajtják végre, bár ez is megtörténik, hanem ennél finomabb eszközökkel. A korábban magántulajdonban lévő vállalatot, bankot vagy egyéb szervezetet az állam – miután már állami eszközökkel ellehetlenítették a működését, veszteségesé tették – gyakran leszorított áron veszi meg. Az állami vállalat vagy állami tulajdonban lévő pénzügyi szervezet

kedvde a liberálisokon át a fasisztákig) használják. Van, aki így nevezi azt a formációt, amellyel rokonszenvezik, vagy ellenkezőleg, azt a képződményt, amely ellen küzd. Jó áttekintést ad a kifejezés eszmetörténetéről a Wikipédia (2017b) „State Capitalism” cikke. A magyarországi diskurzus egyik érdekes elágazása: Kis János vitája Tamás Gáspár Miklóssal 2005-ben szocializmusról, kapitalizmusról és államkapitalizmusról (lásd Tamás, 2005 és Kis, 2005-ben publikált cikkének újraközlése a Kis, 2014 kötet 429–439. oldalán).

élére az uralkodó csoport a saját lojális embereit nevezi ki. Ezzel erős pozíciókat hódítanak meg az üzleti életben.

2. Ismételten előfordul, hogy a tönk szélén álló gazdasági egységet potom áron állami kézbe veszik, közpénzen feltökésítik, működőképessé teszik, majd újra privatizálják. Aránylag nem túl magas áron adják el, és gondoskodnak arról, hogy Fidesz-közeli vevők élvezzék az adásvétel előnyeit.
3. Az állami kiadások igen nagy részét a kormányzati gépezet folyó működéséhez szükséges anyagi kiadásokra, valamint teljesen vagy részlegesen közpénzzel finanszírozott beruházásokra fordítják. Utóbbi kategóriához hozzáadódik finanszírozási forrásként az Európai Unió által az ország strukturális átalakításához nyújtott nagyszabású hozzájárulás, amelynek allokációja felett a magyar kormány rendelkezik. Mindezeket az állami kiadásokat részrehajlóan költik el. Ahol a joghézagok lehetővé teszik, ott mellőzik, kikerülik a szabályszerű közbeszerzési eljárást. Ahol ez megkerülhetetlen, ott trükkösen előnyben részesítik azokat a pályázatokat, amelyeket „Fidesz-közeli” cégek nyújtottak be. Ez teszi lehetővé, hogy hihetetlen gyorsasággal mamutméretű cégek vagy cégbirodalmak fejlődjenek ki. Lehet, hogy az óriás nyereségek egy része visszakerül azok zsebébe, akik a győzelem nehéz útját „levajzták” a nyertes pályázat számára. A rendőrség és az ügyészség pedig rendre elzárkózik a korrupcióra utaló gyanús jelek kivizsgálásától.³⁹ A közbeszerzésekről, az állami

³⁹] Bizonyos mértékig pótolják a korrupció állami felderítését egyes nem kormányzati sajtóorgánumok, tudományos intézetek és ellenzéki politikusok leleplezései. [Csak egyetlen példát emelek ki: a Korrupciókutató Központ Budapest (2016) jelentését, amely igen nagy minta alapján számított ki átfogó adatokat.] Ám a korrupció feltárása csak az első lépés, hatása korlátozott marad, ha a megalapozott gyanú publikálását nem követi a kizárólag rendőri eszközökkel elvégezhető, alapos vizsgálat, a vádemelés, a bírósági tárgyalás és végül a bűnösök megbüntetése. Ez állami monopólium. A mégoly pártatlan bíró sem büntethet, ha a rendőrség és az ügyészség nem végzett elfogulatlan vizsgálatot, és nem emel vádat.

szolgáltatón belüli karrieréről, a vezetők jövedelméről, a pénzügyi katasztrófa szélére jutott vállalatok vagy egyéb szervezetek állami kiségitéséről, a költségvetési korlát puhításáról szóló döntésekben igen gyakran politikai részrehajlás és személyes elfogultság vezérli a döntéshozókat. A haszonélvezők az uralkodó csoport lojális támogatóivá válnak, patrónus–kliens viszony alakul ki a politikai hatalom birtokosai és a kedvezményezett személyek között. Elharapóznak az a visszataszító jelenség, amelyet a szakirodalom *klientelizmusnak* és *haverkapitalizmusnak* (*crony-capitalism*) nevez.

4. Az imént leírt jelenségcsoporton belül is külön érdemes megemlíteni azokat a nem ritka eseteket, amelyekben a döntéshozókat családi, rokoni kötelékek fűzik a kedvezményezettekhez. Az irodalom már régen *nepotizmusnak* keresztelte el ezt az erkölcstelen jelenséget.
5. Nemcsak a csábító jutalom, hanem az elrettentő büntetés is megtalálható az eszköztárban. Ha túl magasra tör a kapitalista cégbirodalom vezére, túl közelre merészkedik a hatalmi piramis csúcsához, akkor pörölycsapások sújtanak rá: sorra alulmarad a közbeszerzésekért folyó versenyben; adminisztratív büntetéseket rónak ki rá, jogszabályokkal korlátozzák a tevékenységeinek körét, új egység vásárlásakor elorozzák előle a zsákmányt.
6. A politikatudomány szótárában megjelent az *állam foglyul ejtése* (*state capture*) kifejezés. Magyarországon ez sem ismeretlen: egyes kapitalista csoportok igényei szerint formálják a törvényeket és más jogszabályokat. Ám legalább ennyire érvényesül a fordított hatás: az állam ejti foglyul az üzleti világot. Az állam vezetője nevezi ki és ő váltja le az oligarchákat. A hatalmi hierarchia legmagasabb szintjétől kezdve a középszintekig a politikus és a bürokrata dönti el: ki gazdagodjon gyorsan, egyes esetekben kirívóan szédületes sebességgel, és kinek csökkenjen a gazdagsága.

A politikai uralkodó csoport és az üzleti világ összefonódásának, az előbbi domináns szerepének és a korrupciónak ezt a sajátos magyar változatát jól ragadja meg a *maffiaállam* kifejezés, amelyet Magyar Bálint veze-

tett be, és széles körben terjedt el a politikai köznyelvben.⁴⁰ Valóban sok a hasonlóság a magyar jelenség és az Olaszországban, az Egyesült Államokban, Oroszországban és sok más helyen működő maffiák között. Szerencsénkre vannak lényeges különbségek. Csak egy különbséget említek, mert talán az a legfontosabb. A keresztapa vagy a maffiát uraló maroknyi csoport nem azzal bünteti a bűnszervezet engedetlen tagját, hogy leváltja, esetleg kisebb hatalommal járó, de kényelmes pozícióba nevezi ki, hanem kivégzi. A halálos fenyegetettség feltétlen engedelmességet kényszerít ki – ez erősebb fegyvelmező eszköz, mint a magas állástól és/vagy a zsíros pénzkereseti lehetőségektől való megfosztás veszélye.⁴¹

Az 1–6. jelenségek jelentős hányadát nem csupán a hatalom és a pénz motívumai vezérlik. Megfigyelhető bennük a gazdaságtörténetből jól ismert nacionalista tendencia. Ahol lehet, ott magyar tulajdonban lévő cég kerüljön előnybe, a külföldi tulajdonban lévő és különösen a multinacionális cég pedig hátrányba.⁴² A közbeszerzési pályázatok nyerteseinek kijelölésekor ez az egyik irányadó szempont. Emellett más eszközöket is igénybe vehet a nacionalista kormányzat, például a devizaárfolyam manipulálását. A magyar forint gyengítése ugyanis drágábbá teszi az importot, és ezzel – a fogyasztó kárára – javítja a nagyobb költséggel működő magyarországi termelő értékesítési esélyeit.

40] Magyar Bálint már a 2000-es évek elejétől kezdte használni ezt a kifejezést. A fogalmat részletesebben világítja meg a Magyar–Vásárhelyi, szerk. (2013) 9–85. oldalain közölt tanulmány.

41] Albert Hirschman zseniális esszéje kiemelte, hogy két olyan szervezet van, amelyben nincsen és nem is lehetséges az ellenállás, sem a „hang”, sem a „kivonulás” eszközeivel – és ez a sztálinista uralom és a maffia (Hirschman, 1970/1995). A mai magyar rendszerben lehetséges mind a szavakban való tiltakozás, és lehetséges az exit is sokféle formában – ha másképp nem megy, hát az ország elhagyása által.

42] Bár ez alól is van kivétel. Ha az erős és tekintélyes multinacionális vállalat „stratégiai megállapodást” köt a kormánnyal, akkor esetleg kivételes bánásmódban részesülhet. Ha két törekvés – a központi hatalom befolyásának erősödése és a magyar tőke javára megnyilvánuló nacionalista részrehajlás – ütközik, rendszerint az előbbi törekvés bizonyul erősebbnek.

A vezető kormányzati politikusok szájából sokszor hangzanak el antikapitalista szólamok. Ez azonban ne tévesszen meg bennünket! A rendszer, amelyben élünk, kapitalista rendszer.

A MAGYARORSZÁGI AUTOKRÁCIA

Lapozzunk vissza a 2. táblázathoz! Magyarországon érvényesül az autokráciának mind a négy elsődleges és mind a hat másodlagos jellemzője. Tisztában vagyok azzal, hogy a magyar állapotok kritikus hazai és külföldi elemzőinek körében ma is még vita tárgya, vajon Magyarország demokráciának minősíthető-e, annak ellenére, hogy tagadhatatlanul sok olyan változás következett be, amely idegen a demokráciától. Amint azt korábban kifejtettem: mivel nincs konszenzus sem a szakértők, sem a politikusok, sem a politika iránt érdeklődő állampolgárok között a demokrácia fogalmának értelmezésében, nem számított arra, hogy a jelen tanulmány bárkit is meggyőzne arról, hogy Magyarországot helytelen demokráciának minősíteni. Abban bízom csak, hogy aki idáig eljutott a tanulmányom feldolgozásában, annak világos és egyértelmű lesz, hogy az itt bemutatott tipológia szerint Magyarország autokrácia.

Külön is kiemelem az autokráciára jellemző minimumfeltételt: olyan kormányzat jött létre, amely a szokványos demokratikus processzus keretében nem váltható le. Kiepült az intézményrendszer (az uralmon lévő politikai erő számára előnyös választási szabályok bevezetése, az ellenzék eredményes működéséhez szükséges anyagi erőforrások elapasztása, az ellenzéki sajtó és egyéb médiumok hatókörének drasztikus szűkítése stb.), amely szinte garantálja a Fidesz választási győzelmét.⁴³ Minden szinten az uralkodó párt megbízható emberei töltik be a magas pozíciókat. Még arra a valószínűtlen esetre is, amikor az ellen-

43] Szükség esetén a Fidesz nyílt vagy rejtett koalícióra lép a Jobbikkal. Felrémlik a weimari demokrácia bukásának emlékképe: Franz von Papen korábbi miniszterelnök és más konzervatív politikusok koalíciója a náci párttal.

zék kerekedne felül a választásokon, előre beépítették a maguk „fékjeit és ellensúlyait”, hogy a mostani uralkodó csoport emberei továbbra is kulcspozícióban maradjanak, és megakadályozzák az új kormány normális működését.

Aki önáltatás nélkül nézett a várható események elé, azt nem érte meglepetés. Az igazi demokrata képes tudomásul venni, ha a választáson alul maradt. Orbán Viktor nem tudta elviselni a 2002-es és a 2006-os vereséget, és bizonyára megfogadta: ez soha többé nem fordulhat elő vele. Híres kötcsei beszédében már 2009-ben előre bejelentette: olyan jobboldali kormányzatra van szüksége Magyarországnak, amely legalább 15-20 évig a helyén marad.⁴⁴ Magamat azok közé sorolom, akik komolyan vették Orbán elszántságát, és már uralomra kerülésének néhány hónapja után észlelték azokat az első jeleket, amelyek az autokrácia kiépítését biztosítják.

Kár, hogy az első vészjelzéseknek csekély hatásuk volt. Évek teltek el, amíg a magyar és a külföldi megfigyelők ráébredtek arra: bajban van a demokrácia Magyarországon. Lassúak és erőtlének voltak az Európai Unió és más nemzetközi szervezetek reakciói. A demokrácia törekény és sebezhető politikai-kormányzati forma; éppen liberális volta teszi azzá, mert megadja a szólás és a gyülekezés szabadságjogait a demokrácia ellenségeinek is. A demokratikus elvekre épülő Európai Uniónak nem voltak és – úgy látszik – ma sincsenek kellő eszközei az antidemokratikus akciók megfékezésére.

Az autokrácia, amint azt már korábban kifejtettem, lehet puhább vagy keményebb. Magyarországon a keményedés jelei mutatkoznak. Mindazonáltal nem nevezném a mai állapotot diktatúrának. Ehhez ismét elegendő ránézni a 2. táblázatra. A diktatúra elődleges jellemzői közé tartozik az egypártrendszer, a legális ellenzék teljes hiánya. Ugyan-

44] Orbán Viktor beszéde 2009-ben, néhány hónappal a hatalom átvétele előtt hangzott el. Megszerkesztett változata a *Nagyítás* című hetilapban jelent meg 2010 elején. A jelen tanulmány hivatkozásjegyzékében a Fidesz honlapján megjelent szöveg (Orbán, 2009/2010) internetadatai szerepelnek.

csak elődleges jellemző a terror: tömeges letartóztatások, kegyetlen kényszermunkatáborok, tömeges politikai gyilkosságok. A halálbüntetést végrehajtják a diktatúra által kialakított jogszabályok szerint folytatott bírósági tárgyalások halálos ítéletei alapján, vagy még saját törvényein is túllépve, a nyomozó hatóságok emberei halálra kínozzák vagy tarkón lövik az áldozataikat.

Az idősebb nemzedékek emlékezetében még elég erősek a diktatúra emlékei ahhoz, hogy szimpla ránézéssel meg tudják különböztetni az autokráciát a diktatúrától. Nemcsak a jó remények táplálta „*wishful thinking*” vezethet hibás besoroláshoz, hanem a rossz jövődőtől való (talán nem alaptalan) rettegésnek a gondolkodásunkba való beszivárgása is.⁴⁵ Tárgyilagosan kell elválasztani a politikai-kormányzati formákra vonatkozó tipológia középső típusát, az autokráciát az egyik oldalon a demokráciától, a másik oldalon a diktatúrától.⁴⁶

A vezérkultusz nem specifikus jellemzője a tipológiámban szereplő három típus egyikének sem. Az Orbán Viktor körül kialakult – részben spontán, részben mesterségesen fűtött – rajongás nem kivételes, csak Magyarországon mutatkozó jelenség. Jóformán valamennyi autokráciában és diktatúrában jelen van, hol végletes formában, amelyben szinte istenként tisztelik a vezért, hol visszafogottabban. A karizmatikus vezér alakja, ha ritkábban is, de feltűnik demokráciákban is. Gondoljunk csak arra az aurára, amely elsősorban Churchillből, később pedig De Gaulle-ból és Rooseveltből sugárzott a második világháború kritikus napjaiban. Kerülöm az elterjedt „autoriter” rezsim vagy „tekintélyuralom” kifejezéseket, mert összemossa az egymástól elhatárolandó kifejezéseket,

45] Nem tudom a remek „*wishful thinking*” angol kifejezést tömören magyarra fordítani. Sajátosan torzult, elfogult gondolkodásmód: a racionális, tárgyilagos gondolkodásba eleve beépültek az egyén vágyai és reményei; menthetetlenül összekeveredett a pozitív szemlélet (mi van?) és a normatív szemlélet (mi legyen?).

46] Megértem a fasiszta veszélytől való elborzadást, de nem értek egyet azokkal, akik a magyar politikai-hatalmi formációt „fasisztoid” képződménynek minősítik, mint például Ungváry Rudolf teszi az egyébként sok kitűnő elemzést tartalmazó könyvében (Ungváry, 2014).

hiszen mind a demokráciában, mind az autokráciában, mind a diktatúrában lehet olyan egyén a hatalom csúcán, akinek tekintélye van – épüljön ez a tekintély jó célok eredményes szolgálatára vagy rossz célok kíméletlen megvalósítására, legyen önkéntes vagy az emberekre ráerőltetett, megérdemelt vagy érdemtelen tekintély.

A MAGYAR KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA

Korábban már szó volt arról, hogy a magyarországi autokráciában erős nacionalista tendenciák mutatkoznak, de ott annak csak az országon belüli megnyilvánulásait tárgyaltuk: a részrehajlást a magyar termelők, a magyar cégtulajdonosok javára, a külföldi vagy multinacionális tulajdonban lévő magyarországi vállalatok rovására. Ehhez társult a jól ismert „nemzeti” gazdaságpolitika: az import nehezítése, például az importot drágító monetáris politika révén. Most kiterjesztjük a vizsgálatot a kormányzat külpolitikájára.

Az első és a második világháború okozta iszonyatos katasztrófák és véráldozatok emlékezete, a konfliktusok keletkezésének lelkiismeretes tanulmányozása és a tanulságok levonása készítette Nyugat-Európa nagy államférfijait arra, hogy létrehozzák az Európai Uniót. Ne legyen többé háború az európai nagy országok között, már csak azért sem, mert az elmúlt században kétszer is világháborúvá szélesedtek ki az európai konfliktusok! Közös gazdasági és politikai érdekek is motíváltak az unió megalakítását, de a legfőbb cél az Európán belüli béke megteremtése volt: fenyegetődzés vagy fegyveres konfliktusok helyett az országok érdekeinek békés egyeztetése és közös fellépés az európai eszmék védelmében. Kezdetől fogva nyilvánvalóan belső ellentmondásokkal küszködött az Európai Unió: az Egyesült Államokhoz hasonló fokú integráció lehetetlen a sok évszázados nemzeti hagyományoktól mélyen áthatott európai országok régiójában. Az Európai Unió minden országában viaskodnak egymással az egyik oldalon azok a politikai erők, amelyek készek az eddiginél többet feladni az ország szuverenitásából

és átengedni egyes döntési jogköröket a közös európai szintű határozatokhoz intézményeknek, a másik oldalon pedig azok, amelyek erre nem hajlandók, hanem visszafelé szeretnének lépni, a minél teljesebb nemzeti szuverenitás irányába.

Noha mindegyik EU-országban létezik mindkét erő, az már magyar specifikum, hogy az Európai Unió hatókörének módszeres gyengítése, jogszabályainak semmibevétele vagy a joghézagok ügyes kihasználása, a Brüsszel-ellenes retorika a hivatalos kormánypolitika szerves részévé vált. Orbán Viktor, egy kicsiny, importra és külföldi befektetésekre, az EU-tól ajándékba kapható pénzekre rászorult ország miniszterelnöke, éppen ezt a szerepet vállalta fel. Nevét mind többen ismerik külföldön, mind többen látják benne a nacionalista eszmevilág, az európai összefogás elleni lázongás egyik vezéregyéniségét.

A Magyarországon uralkodó politikai csoportnak kapóra jött a háborúktól sújtott országokból 2015-ben elindult menekültáradat, más kultúrában, főként az iszlám vallás szellemében felnőtt emberek százezerei, akik otthonuk elhagyását vállalva szeretnének eljutni Európa fejlett országaiba, azt remélve, hogy ott biztonság és sokkal magasabb életszínvonal vár rájuk. Eközben legtöbbször nem képes a beilleszkedésre, nem is akar igazán asszimilálódni. Kezd kibontakozni az, amire Huntington oly korán, először egy 1992-ben elhangzott előadásában, majd a könyvében figyelmeztetett: a civilizációk összeütközése (Huntington, 1996/2001). A leginkább fejlett demokratikus országok vezetőit felkészületlenül érte a menekülthullám. Azon az emberi, empatikus hangon szólaltak meg, amelyet a humanizmus diktál, és ezt minden igazi demokrata utólag is csak helyeselheti. Ám nem volt átgondolt terv arra, hogy a végtelen áradatnak hogyan kell korlátokat szabni; hogyan kell a beáramló embertömegekkel való együttélést megszervezni és finanszírozni. Kapkodás és következtelenség jellemezte az európai politikai vezetők szavait és tetteit. A zűrzavart és a menekültekkel, bevándorlókkal szembeni idegenkedést, sőt sokaknál az idegenellenes gyűlölködést felforrósították a terrorista vérengzések, valamint az ISIS rémuralma és fenyegetései. Orbán határozott és egyértelmű nemet mondott a migránsok

befogadására már az első pillanattól kezdve. Nyers hangját erkölcsi felháborodással ítélték el a szenvedők iránt humánus együttérzést tanúsító emberek, de imponált azoknak, akik maguk is hajlamosak az idegenek elleni gyűlöletre. Elsőként Európában itt épült drótsövény az ország déli határán. A külföldi politikusok előbb elítélték, de utána többen követték a példáját.

Nem részletezem tovább a migrációs hullám és a terrorizmus nehéz problémáit, sem a nemzeti szuverenitás és az európai összefogás konfliktusait, csak érinteni akartam ezeket a jelenségeket, és behelyezni a jelen tanulmány témakörébe. A nacionalizmus, az idegenellenesség nem sajátos magyar jelenség. De az a mód, ahogy az uralmon lévő párt és kormány kezeli ezeket az ellentmondásokkal tele problémákat – ez már „hungarikum”.⁴⁷ Félő, hogy a magyar politika az ország határain túlgyűrűző hullámokat ver, követőkre talál. Magyarországon, sajnos, hagyománya van a hintapolitikának. A ma uralmon lévő politikai csoport szereti demokráciának nevezni saját uralmát, hangoztatja, hogy Magyarország része az európai keresztény kultúrkörnek. Eközben pedig újra és újra elhangzanak olyan beszédek, amelyek ócsárolják a nyugati demokráciát, a Nyugat hanyatlását emlegetik, és ezzel párhuzamosan rokonszenvvel szólnak a despotizmus számos keleti változatáról: kezdve Oroszország, Kazahsztán és Azerbajdzsán zsarnoki kormányzataival, Szingapúr keménykezű vezetésével és végezve az arab olajsejkségek félfeudális iszlám önkényuralmával és az egyre keményedő kínai diktatúrával. Nyilván erre készítetik őket külgazdasági törekvéseik is: befektetéseket, hiteleket, nagy megrendeléseket remélnek a keleti orientációtól. Ám ez társul más motivációval is: rokonságot éreznek saját autokráciájuk és az ázsiai-afrikai despotizmus hatalmi módszerei között. Ez a kettős játék szintén a „hungarikumok” közé tartozik; nem szerepel a valamennyi autokráciát jellemző közös vonások között.

47] A ma uralmon lévő politikai csoport nacionalizmusának mély gyökerei vannak, sok évszázados történelmi hagyományra tekint vissza. Lásd erről a témáról Agárdi (2015), Kende (2013), Rainer, szerk. (2012), (2013) és Ungváry (2014).

MAGYAR HIBRID?

Több évtizeddel ezelőtt tartottam egy előadást, amelyben vitába szálltam azokkal, akik szeretnének kialakítani egy „optimális” rendszert, a lehető legjobb játékszabályok együttesét. Idézem akkori szavaimat. „Aki erre törekszik, valahogy úgy képzei, hogy látogatást tehet egy nagy szupermarketben. A polcokon ott találhatóak a különböző mechanizmus-elemek, a rendszerek különböző előnyös tulajdonságainak megtestesülései... A rendszertervezőnek nincs más dolga, mint a bevásárlókocsit maga előtt tologatva összeszedni ezeket az »optimális elemeket«, majd hazamenni és összeállítani belőlük az »optimális rendszert«. Csakhogy ez naiv vágyálom. A történelem nem tart fenn efféle szupermarketet, amelyben tetszés szerint válogathatunk... Csupán különböző, előre összeállított, »árukapcsolásos« csomagok közül választhat az, aki állást kíván foglalni abban, hogy milyen rendszert létesítene előnyben.” (Kornai, 1980, 20. o.)

Vajon amikor Orbán Viktor és politikustársai kiépítették a maguk uralmát, cselekményeikkel megcáfolták-e 36 évvel ezelőtti állításomat? Érvénytelenné vált-e a metafora, amely szerint a történelem nem állít fel rendszer elemeket árusító szupermarketet?

Sokak szemében a mai konkrét magyar rendszer a szocialista és a kapitalista rendszer sajátos keveréke, mindkettő elemei megtalálhatók benne. Hibrid: félig szocializmus, félig kapitalizmus. Elterjedt az a vélemény is, hogy a magyar politikai-kormányzati forma a demokrácia és a diktatúra sajátos keveréke. Hibrid: a demokracianövényt keresztezték a diktatúranövényvel.

Tanulmányom elveti ezt a rendszerelméleti újítást. Amiben a mai Magyarország lakosai élnek, nem hibrid képződmény. Kapitalizmus – de annak egy speciális változata. Autokrácia – de annak is egy speciális, egyedi esete. A tanulmányomban alkalmazott fogalmi keret és elemzési apparátus nyílegyenesen vezet el ehhez a végkövetkeztetéshez.

Persze nem szeretném elhallgatni, hogy a szupermarket metafora a társadalmi formációknak csupán az éles kontúrjait rajzolja meg.

Többek között a magyar tapasztalatok is szükségessé teszik a korábbi elmélet finomítását.

Nemcsak a mai Magyarországon, hanem számos más ország kapitalizmusán belül is megjelennek olyan *szigetek*, amelyek sok tekintetben hasonlóak a szocializmushoz. Ilyen sziget elsősorban az egészségügyi szektor. Számos országban a kínálati oldalon az uralkodó tulajdonforma az állami tulajdon, a keresleti oldalon pedig ingyen áll a beteg rendelkezésére a szolgáltatás. Ez a helyzet szükségképpen létrehozza a szektoron belül a szocialista rendszer egy fontos másodlagos jellemzőjét, a hiánygazdaságot. Megjelennek a krónikus hiány szokásos tünetei: valóságos sorban állás az ambulancia folyosóján vagy virtuális sorban állás a hosszú várólisták formájában; kialakul a hivatalos ellátás számos súrlódásának megolajozására szolgáló szürke- vagy feketegazdaság a hálapénz formájában. Ez a fajta szocializmus azonban a szó szoros értelmében sziget a kapitalizmus tengerében.

A posztoszocialista országokban, köztük Magyarországon, alapjában végbement az átmenet a kapitalizmus felé. Viszont kétségtelenül ma is él a szocializmus sokféle öröksége, elsősorban az emberek mentalitásában. Sokan vannak, akik nemcsak hogy nem idegenkednek a paternalista államtól, hanem elhárítják az öngondoskodás kötelezettségét, és elvárják, hogy a vezér irányítsa őket, és gondoskodjék róluk. Többek között ez is közrejátszott abban, hogy Magyarországon oly simán végbemehetett az U kanyar; a visszahátrálás a jogállamtól, a magánszerződés tiszteletben tartásától, az önkormányzatok tág határok között érvényesülő jogkörétől. Megerősödött a centralizációs tendencia. Ám az uralmon lévő politikai csoportnak esze ágában sincs újra elérkezni a kiindulóponthoz, a rendszerváltás előtti állapothoz, és restaurálni a szocializmust. Az U kanyar végrehajtása után lefékezett, és megállt a demokráciától, a jogállamiságtól, a decentralizációtól, a magántulajdon tiszteletétől távolodó úton. Minden érdeke ahhoz fűződik, hogy fenntartsa az autokratikus kapitalizmust – mégpedig annak sajátos magyar alakzatát. Amint arról már szó volt: szó sincs a magántulajdon dominanciájának megszüntetéséről, csak erősíteni kívánják a kormányzó politikai erő, a vezető bürok-

raták és az üzleti világ összefonódását és azon belül a politikai hatalom birtokosainak uralmi helyzetét. Nem törekszenek a piac felszámolására, csak népszerűsködéstől (rezsicsökkentés) és/vagy önös gazdasági érdekektől vezérelve durva kézzel belenyúlnak a piaci koordináció finom gépezetébe. Mivel a kapitalizmus elsődleges jellemzői fennmaradnak, a magyar intézményrendszer nem félig szocializmus, félig kapitalizmus. Kapitalizmus maradt – de annak sajátos magyar realizációja, amelyben különösen erősen hatnak a kapitalizmus visszataszító vonásai.

A jelenlegi magyarországi politikai-kormányzati forma nem úgy jött létre, hogy a hatalom csúcán álló politikus tologatta a bevásárlókocsiját, a polcokról levette a demokrácia és a diktatúra elemeit, majd szakértő kézzel összeszerelte azok „optimális” kombinációját. Inkább az történt, hogy a rendszerelemek sokféle változatban heverték a polcokon, mint ahogy a szupermarketben is a kenyérszállón sokféle kenyér, a felvágottosztályon sokféle felvágott található. A mai magyar intézményrendszer kialakítói válogattak az intézményrendszer alternatív elemei között minden osztályon, például az állam ágazatai közötti határok meghúzásakor, az úgynevezett független szervek (központi bank, számvevőszék, költségvetési tanács stb.) jogkörének és kiválasztásának meghatározásakor, a bírák kinevezésének szabályozásakor. A szelekció fő szempontja az volt: hogyan lehet még erősebbé és még inkább leváltathatatlaná tenni uralmukat. Az angol demokráciától azt vették át, ami abban a legrosszabb: a parlamenti választásban mutatkozó aránytalanságot. A „*the winner takes it all*” (a győztes mindent visz) elve – mivel a választás egyfordulós – nehézzé, szinte lehetetlenné teszi ellenzéki koalíciók kialakítását. Az amerikai demokráciától azt vették át, hogy a legfelsőbb bíróság tagjai, ha vállalják, igen hosszú ideig pozíciójukban maradhatnak. Így a Fidesz által kiszemelt és megválasztott alkotmánybíró akkor is lojális marad irántuk, ha netán az ellenzék győzne a következő választásokon.

A kormánypropaganda szerint az ország rálépett egy sajátosan magyar politikai „harmadik útra”. Az igazság az, hogy amikor átvette a kormányzást, a kiindulópont a demokrácia volt. Igaz, olyan demokrácia,

amely sok hibával működött: több volt a korrupció, gyakoribb az inkompetens döntés, mint a hosszú történelmi folyamatok által érettebbé formálódott nyugati demokráciákban – de mégiscsak demokrácia volt. Ez akadályozta a hatalom új birtokosainak legfőbb törekvését: sok-sok cikluson át uralmon maradni, miközben fenntartják a demokrácia látványát, annak egyes külsődleges jegyeit. Egy másik útra léptek: az autokrácia gyors és határozott felépítésének útjára. Nem jártak kitaposott úton, mert különböző országokban, különböző történelmi időszakokban sokféle módon jutottak el az autokráciáig. Sok volt a rögtönzés, gyakran mentek végbe váratlan fejlemények, de eléggé hamar eljutottak az autokrácia kiteljesítéséhez.

Az autokráciának a Peron-féle argentin változata a szakszervezeti mozgalom köréből indult ki, és a munkások, az alsóbb néprétegek javára hozott rendszabályokkal tudott széles körű támogatást szerezni. Ezzel szemben a jelenlegi magyar változat intézkedései a társadalom jómódú rétegének gyarapodását szolgálja, a szegények, kisemmizettek, hátrányos helyzetben élők, betegek és öregek hátrányára.

Összefoglalva: az elsődleges és másodlagos jellemzők tekintetében (lásd az 1. és a 2. *táblázatot*) a jelen szakasz címében feltett kérdésre – „Magyar hibrid?” – határozott nemmel felelek. A magyar sajátosságok – a tanulmányban bemutatott rendszerparadigma gondolkodási keretét alkalmazva – csak harmadlagos jegyekben mutatkoznak. Persze ezzel a „csak” szócskával nem kívánom bagatellizálni a sajátos magyar változat különösen kártékony hatásait. Ezek sok szenvedést zúdítanak a lakosság számottevő részére.

AZ ORBÁN-RENDSZER

Az a társadalmi-történelmi alakzat, amely napjainkra létrejött, csak annyiban unikum, amennyiben ez kivétel nélkül minden társadalmi-történelmi alakzatról elmondható. Unikum a mai Albánia, Mongólia és Vietnam is. Ez a kijelentés logikailag összefér azzal, hogy ugyanakkor

valamilyen tipológia szemléletében meghatározott típus egyik történelmi realizációjának tekinthető, és hogy e típusnak létrejönnek más történelmi realizációi is.

A mai magyarországi társadalmi alakzat egyedi, sajátos realizálása egy szélesebb kategóriának: az autokratikus kapitalizmusnak. Az összehasonlító rendszertan szemüvegén át rápillantva, felismerjük más autokratikus kapitalista formációkkal közös jegyeit, de kirajzolódnak azok a jegyei is, amelyek minden rokonától, típustársától megkülönböztetik.

Joggal beszélhetünk Orbán-*rendszer*ről. Amint azt a tanulmány bevezetése tisztázta: a „rendszer” szót igen sokféle képződményre használhatjuk. Orbán-Magyarország jellegzetességei rendszert alkotnak, mert hatnak egymásra, kölcsönösen erősítik egymást. Mindegyik vonás közös törekvést szolgál: a vezető csoport és azon belül is a legfőbb vezető, Orbán Viktor hatalmának erősítését és bebetonozását, leváltathatatlanságát igyekszik biztosítani.

A rendszer sok vonására rányomja bélyegét Orbán személyisége. Nem csatlakozom azokhoz, akik a történelmi folyamatok alakulásában lebecsülik a vezető politikusok személyiségjegyeinek hatását. Többek között azért is más képződmény Horthy és Orbán autokráciája, mert a két politikus más társadalmi körből jött, más családi és iskolai nevelésben részesült, más katonai tapasztalatokra tett szert, más volt az értékrendje, kultúrája és lelki alkata.

Mára már kifejlődött az a néhány tízezer emberből álló vezető réteg, amelyet a vezér juttatott fontos álláshoz, illetve ő tett gazdaggá. Már nemcsak a vezér iránti lojalitás, hanem saját hatalmi és anyagi érdekeik miatt is foggal-körömmel védik a fennálló helyzetet.

Ha már létrejött az Orbán-rendszer, kialakulnak a saját működési mechanizmusai, saját evolúciós és szelekciós sajátosságai. Intézmények születnek és tűnnek el, helyettük létrejönnek mások, amelyek jobban szolgálják a fő törekvést, a hatalom erősítését. Emberek jönnek, ismeretké és hatalmasokká válnak – eltűnnek a süllyesztőben (rendszerint kényelmes, jól fizetett, de kisebb hatalommal járó funkcióban). Felváltják őket új arcok, akik még buzgóbbak, még inkább szolgálják a vezért.

Kisebb ügyekben már nincs is szükség központi parancsra: a hű beosztott igyekszik a főnöknek még a gondolatát is kitalálni. Persze ennek a gépezetnek a zökkenőmentes működéséhez az is kell, hogy a többiek, a hatalmat a kezében erősen markoló néhány tízezer embernek az alárendeltjei, azaz az állampolgárok milliói hosszú időn át ellenállás nélkül, némán tűrjék, elfogadják a fennálló állapotot. A szóltan, passzív tűrés – ez is hosszú történelmi múltban gyökerező „hungarikum”. A belenyugvás és tűrés vagy a tiltakozás és lázadás dinamikája politikailag releváns és intellektuálisan is izgalmas problémákat vet fel a kutató számára – de itt meg kell állnom, mert a téma nem fér bele tanulmányom kereteibe.

Noha teljesen tisztában vagyok azzal, hogy a társadalmi formációk örökösen változnak, a jelen tanulmányban alapjában véve a különböző típusok statikus képeit hasonlítottam össze egymással. Jó lenne tovább haladni és bemutatni a *változások* tipológiáit. Milyen típusok szerint mennek végbe a nagy társadalmi átalakulások: lassan vagy gyorsan, forradalmak vagy reformok útján, sokkok nyomán vagy kis lépésekben, véresen vagy vér nélkül? Például kialakítható valamilyen tipológia a nagy világbirodalmak kialakulására, tündöklésére és bukására – az ókortól napjainkig, a német, a szovjet vagy az angol világbirodalom kialakulásának és felbomlásának történetére.

Ezzel el is jutottam két diszciplínacsoport, a történettudomány és a modern társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány) által alkalmazott szemlélet eltéréséhez. A történészek derékhadát az a gondolat vezérli, hogy minden történeti folyamat egyedi jellegű, minden mástól eltérő szituációk sorozata. Csak kevesen próbáltak történelemfilozófiákat, történelemelméleteket alkotni. Marx, Spengler és Toynbee elméletei gyökeresen különböznek egymástól; anynyi azonban közös bennük, hogy mindhárom a történelem bonyolult folyamataiban szabályosságokat vél felismerni. Viszont a társadalomtudomány művelői között ez a szemlélet nem kivételes, hanem ez az általános, mondhatnám azt is, ez a kötelező. Igaz, az üzleti főiskolákban elmélyednek esettanulmányokban; a gazdaságtörténész könyvet ír egy bank vagy egy iparvállalat egyedi történetéről. Viszont az egyetem

közgazdaságtani tanszékének (*department of economics*) legtöbb tagja modelleket szerkeszt, elméletek és modellek alkalmazására szoktatta tanítványait. Értelmetlen lenne arról vitatkozni, melyik diszciplína tipikus szemlélete fontosabb. Mindkettő szükséges; mindkettő fennmarad. Azt remélem, hogy a jelen tanulmány eljut néhány történészhez is, közülük is elsősorban azokhoz, akik a közelmúlt történetével foglalkoznak. Talán az ő gondolkodásukat is megtermékenyítheti az a paradigma, amely alternatív rendszereket, jellegzetes formációkat, típusokat lát meg ott, ahol ők csak az egyedi, soha meg nem ismétlődő folyamat részleteit észlelik.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Tanulmányom ajánlásokat tett a különböző társadalmi berendezkedéseket elemző és összehasonlító kutatók számára: hogyan, milyen módon közelítsenek a témáikhoz. Noha a jelen tanulmány megírását a posztszocialista régió tapasztalata inspirálta, meggyőződésem, hogy alapgondolatai alkalmazhatók az e régió határain kívül fekvő országok elemzéséhez is.

Bemutattam a korábbi tanulmányomban ismertetett rendszerparadigma felfrissített változatát mint a használható megközelítések egyikét. Részletesen tárgyaltam két tipológiát (kapitalizmus *versus* szocializmus, demokrácia–autokrácia–diktatúra) mint a használható tipológiaalternatívák közül *kettőt*. A mondatok utolsó szavainak kiemelése azt kívánja hangsúlyozni: nem állítom azt, hogy kizárólag az általam ajánlott paradigma és két tipológia használható. Nem a békeség kedvéért, a szócsaták elkerüléséért vagyok visszafogott, hanem mert meggyőződésem, hogy a társadalom elemzésére nem elegendő egyetlen, univerzálisan alkalmazható megközelítési metodika. Egyetlen paradigma, egyetlen fogalomrendszer és egyetlen tipológia sem formálhat jogot monopóliumra; arra a szerepre, hogy kulcsot ad minden rejtvény megfejtéséhez.

Képzeljünk magunk elé a háromdimenziós térben egy bonyolult szerkezetű, sokféle anyagból összeszerelt-összegyűrt alakzatot – modern szobrászok vagy „vizuális művészek” formálnak ilyesféle kiállítási darabokat.

Elénk tárul egy látvány, ha távolról szemléljük az alkotást. Így érzékeljük az alkotás egészét. A látvány állandóan változik, ahogy egyre közelebb lépünk hozzá. (Például a politikai-kormányzati formákról elnagyolt képet látunk, ha csak három típust különböztetünk meg, ahogy ezt a jelen tanulmány tette. A kép egyre árnyaltabbá válna, ha mindegyik kategóriát további altípusokra, illetve még finomabb megkülönböztetésekkel al-altípusokra bontanánk.) A megismeréshez nincs egyetlen kitéüntetett távolság a megfigyelő és a megfigyelt objektum között; mindegyiknek megvan a maga hasznos szerepe.

A múzeumi terem falain és mennyezetén több reflektort szereltek fel, mindegyiknek más színű a fénye. A néző másnak látja az alakzatot, ha az egyik fényszórót kapcsolják be, mint amikor a másiktól árad más színű fény. És ha a múzeum megengedné, hogy az alakzataból különböző mintákat vágjanak ki keresztben-hosszában, minden irányban, akkor ismét sokféle mintázatot láthatnánk. Egyik látvány, egyik metszet sem adja meg az „igazi” alakzatot. Mindegyik „igazi”, ha a reflektor erősen rávilágít a szoboralakzatra; mindegyik metszet sokat mondhat arról, ha értő szemek vizsgálják.

Tanulmányom arra a szerény szerepre vállalkozott, hogy egy-két *spotlightot*, egy-két metszési irányt adjon az elemzők kezébe. Nyitva állok más megközelítések és más tipológiák megértése és alkalmazása előtt.

HIVATKOZÁSOK

- ACEMOGLU, D.–ROBINSON, J. A. (2013): *Miért buknak el nemzetek*. HVG Kiadó Zrt., Budapest.
- AGÁRDI PÉTER (2015): *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- ÁGH ATTILA (2016): Bánatos regionális körkép. *Élet és Irodalom*, 60. évf. 12. sz.
- ARENDT, H. (1951/1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- BALOG KATALIN (2016): An Inconsistent Triad: Trump, Sanders, Clinton, and the Radical Mismatch in the Theater of Politics. 3 *Quarks Daily*, június 13. <http://www.3quarksdaily.com/3quarksdaily/2016/06/an-inconsistent-triad-trump-sanders-clinton-and-the-radical-mismatch-in-the-theater-of-politics-by-k.html>.
- BAUER TAMÁS (2016): Szabadságharc – az első lépések. Kézirat. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- BAUMOL, W. J.–LITAN, R. E.–SCHRAMM, C. J. (2007): *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. Yale University Press, New Haven–London.
- BENEDICT, J.–KERKVLIT, T. (2015): Democracy and Vietnam. Megjelent: Coase, W. (szerk.): *Handbook of Southeast Asian Democratization*. Routledge, Abington-on-Thames.
- BERTELSMANN (2016a): Transformation Index Methodology. Transformation Index 2016. Bertelsmann Stiftung, <https://www.bti-project.org/en/index/methodology>.
- BERTELSMANN (2016b): Codebook for Country Assessments. Transformation Index Methodology of Bertelsmann Stiftung, https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/Codebook_BTI_2016.pdf.
- BERTELSMANN (2016c): Bertelsmann Transformation Index. Országjelentések adatfájljai: www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/BTI_2016_Scores.xlsx.
- BOHLE, D.–GRESKOVITS BÉLA (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press, Ithaca–London.

- BOZÓKI ANDRÁS (2016): Van félnivalójuk. Bita Dániel–Pető Péter interjúja. *Népszabadság*, Hétvége melléklet, április 9. 4. o.
- CHEN, J.–DICKSON, B. J. (2008): Allies of the state: Democratic support and regime support among China’s private entrepreneurs. *China Quarterly*, Vol. 196. 780–804. o.
- CSANÁDI MÁRIA (2016): China in between Varieties of Capitalism and Communism. *Discussion Papers*, MT-DP. 2016/4. MTA KRTK KTI, Budapest.
- DAHL, R. A. (1996): *A pluralista demokrácia dilemmaí*. Osiris Kiadó, Budapest.
- DEBRECZENI JÓZSEF (2009): *Arcmás*. Norman Libro, Budapest.
- EBRD (2015a): Transition indicators methodology. European Bank of Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395237866249&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout>.
- EBRD (2015b): Forecasts, macro data, transition indicators. Country-level transition indicators. European Bank of Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html>.
- EBRD (2015c): Transition indicators by country. Economic Forecasts and other Regional Economic Prospects data in .xls format. European Bank of Reconstruction and Development, www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395245467784&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FDownloadDocument.
- FREEDOM HOUSE (2016a): Methodology. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2015/methodology>.
- FREEDOM HOUSE (2016b): Nations in Transit, 2016. Country Reports. Table of Country Scores. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2016/nit-2016-table-country-scores>.
- GEDEON PÉTER (2014): Piac és demokrácia. Barátok vagy ellenségek? *Politikatudományi Szemle*, 23. évf. 1. sz. 53–76. o.
- HALL, P. A.–SOSKICE, D., szerk. (2001): *Variations of Capitalism and Institutional Complementarities of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford.
- HALMAI GÁBOR (2010): Búcsú a jogállamtól. *Élet és Irodalom*, 40. évf. 29. sz. július 22.

- HIRSCHMAN, A. O. (1970/1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HUANG, Y. (2008): *Capitalism with Chinese Characteristics. Entrepreneurship and the State*. Cambridge University Press, New York.
- HUNTINGTON, S. P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman–London.
- HUNTINGTON, S. P. (1996/2001): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KENDE PÉTER (2013): *Államiság a kommunizmus után*. Kalligram, Pozsony.
- KING, G.–PAN, J.–ROBERTS, M. (2013): How Censorship in China Allows Government Criticism But Silences Collective Expression. *American Political Science Review*, Vol. 107. No. 2. 1–18. o.
- KIS JÁNOS (2014): *Mi a liberalizmus?* Kalligram, Pozsony.
- KORNAI JÁNOS (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 12. sz. 907–936. o.
- KORNAI JÁNOS (1980/2011): *A hiány*. Kalligram, Pozsony.
- KORNAI JÁNOS (1980): Hatékonyság és szocialista erkölcs. *Valóság*, 23. évf. 5. sz. 13–21 o.
- KORNAI JÁNOS (1993/2012): *A szocialista rendszer*. Kalligram, Pozsony.
- KORNAI JÁNOS (1999): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 7–8. sz. 585–599. o.
- KORNAI JÁNOS (2011a): Számvetés. *Népszabadság*, január 6. (Kötetünk 1. tanulmánya.)
- KORNAI JÁNOS (2011b): *Gondolatok a kapitalizmusról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (2012): Központosítás és kapitalista piacgazdaság. *Népszabadság*, január 28. Hétvége melléklet, 1., 6–9. o. (Kötetünk 2. tanulmánya.)
- KORNAI JÁNOS (2014a): Példaképünk: Kína? Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport, 2014*. Társki, Budapest, 603–616. o. (Kötetünk 4. tanulmánya.)
- KORNAI JÁNOS (2014b): Fenyegető veszélyek. *Élet és Irodalom*, 2014. május 23. 5. o. (Kötetünk 3. tanulmánya.)
- KORNAI JÁNOS (2014c): *Dynamism, Rivalry, and the Surplus Economy*, Oxford University Press, Oxford, <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199334766.001.0001>. (A kötet a Kornai [2011b] könyv átdolgozott változatának fordítása.)

- KORNAI JÁNOS (2015): U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 2015. április 3. 8–10. o. (Kötetünk 5. tanulmánya.)
- KORRUPCIÓKUTATÓ KÖZPONT BUDAPEST (2016): Versenyerősség és korrupciós kockázatok. A magyar közbeszerzések statisztikai elemzése, 2009–2015. február 29. http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2016/03/hpp_2016_crcb_report_2016_hu_160303_.pdf.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (2003): Politikai képviselő a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 12. évf. 4. sz. 5–22. o.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS, szerk. (2015): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS–PATKÓS VERONIKA (2015): Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, 24. évf. 2. sz. 29–54. o.
- KRASTEV, I.–HOLMES, S. (2012): An Autopsy of Managed Democracy. *Journal of Democracy*, Vol. 23. No. 3. 33–45. o. <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2012.0043>.
- KUHN, T. S. (1962/2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Budapest.
- LAKATOS IMRE (1978): The Methodology of Scientific Research Programmes. *Philosophical Papers*, Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge, http://dx.doi.org/10.1017/CBO_9780511621123.
- LARDY, N. R. (2014): *Markets over Mao. The Rise of Private Business in China*. Peterson Institute for International Economics. Washington, D. C.
- LINDBLOM, CH. E. (1977): *Politics and Markets. The World's Political Economic Systems*. Basic Books, New York.
- LONDON, J., szerk. (2014): *Politics in Contemporary Vietnam – Party, State, and Authority Relations*. Palgrave–Macmillan, Basingstoke.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA, szerk. (2013): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. 1. kötet. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA, szerk. (2014): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. 2. kötet. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA, szerk. (2015): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. 3. kötet. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- MARX, K. (1867/1993): *A tőke*. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MARX, K. (1885/1997): *A tőke*. II. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MARX, K. (1894/1997): *A tőke*. III. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.

- MCGREGOR, J. (2012): *No Ancient Wisdom, No Followers. The Challenges of Chinese Authoritarian Capitalism*. Prosepacta Press, Westport.
- MIHÁLYI PÉTER (2015): A privatizált vagyron visszaállamosítása Magyarországon 2010–2014. MT-DP 2015/7. MTA KRTK KTI, Budapest.
- MISES, L. (1922/1981): *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*. Liberty, Indianapolis.
- NAUGHTON B.–TSAI, K., szerk. (2015): *State Capitalism, Institutional Adaptation and the Chinese Miracle*. Cambridge University Press, New York.
- ORBÁN VIKTOR (2009/2010): Megőrizni a létezés magyar minőségét. <http://www.fidesz.hu/hirek/2010-02-17/meg337rizni-a-letezes-magyar-min337seget/>.
- PEI, M. (2006): *China's Trapped Transition: The Limits of Developmental Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- RAINER M. JÁNOS, szerk. (2012): *Búvópatakok – a feltárás*. 1956-os Intézet, Budapest.
- RAINER M. JÁNOS, szerk. (2013): *Búvópatakok – széttekintés*. 1956-os Intézet, Budapest.
- REDDING, G.–WITT, M. A. (2014): China: Authoritarian Capitalism. Megjelent: Redding, G.–Witt, M. A. (szerk.): *The Oxford Handbook of Asian Business Systems*. Oxford University Press, Oxford, 11–34. o.
- SCHAMBAUGH, D. L. (2008): *China's Communist Party: Atrophy and Adaptation*. University of California Press, Washington.
- SCHELL, O. (2016): Crackdown in China: Worse and Worse. *New York Review of Books*, április 21. 12–16. o. <http://www.nybooks.com/articles/2016/04/21/crackdown-in-china-worse-and-worse>.
- SCHMITT, C. (1927–1932/2002): A politikai fogalma. Megjelent: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. (1942/2010): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, London–New York.
- SZ. BÍRÓ ZOLTÁN (2012): *Oroszország: válságos évek*. Russica Pannonicana, Budapest.
- SZÉKELY-DOBY ANDRÁS (2014): A kínai reformfolyamat politikai gazdaságtani logikája. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 12. sz. 1397–1418. o.

- SZELÉNYI IVÁN–CSILLAG TAMÁS (2015): Drifting from Liberal Democracy. Neo-Conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1. No. 1. 18–48. o.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS (2005): Lassú válasz Kis Jánosnak. *Népszabadság*, október 1.
- TAUB, A. (2016): The Rise of American Authoritarianism. *Vox*, március 1. <http://www.vox.com/2016/3/1/11127424/trump-authoritarianism>.
- TSAI, K. (2007): *Capitalism without Democracy: The Private Sector in Contemporary China*. Cornell University Press, Ithaca.
- UNGVÁRY RUDOLF (2014): *A láthatatlan valóság*. Kalligram, Pozsony.
- WEBER, M. (1922/1967): *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WIKIPEDIA (2017a): State Capitalism. https://en.wikipedia.org/wiki/State_capitalism.
- WIKIPEDIA (2017b): Typology. <https://en.wikipedia.org/wiki/Typology>.
- WORLD ECONOMIC FORUM (2016a): Appendix: Methodology and Computation of the Global Competitiveness Index 2015–2016. World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/appendix-methodology-and-computation-of-the-global-competitiveness-index-2015-2016>.
- WORLD ECONOMIC FORUM (2016b): Global Competitiveness Report. World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016>.
- WORLD ECONOMIC FORUM (2016c): The Global Competitiveness Index Historical Dataset, 2005–2015. World Economic Forum, www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/GCI_Dataset_2006-2015.xlsx.
- XU, C. (2011): The Fundamental Institutions of China’s Reforms and Development. *Journal of Economic Literature*, Vol. 49. No. 4. 1076–1151. o. <http://dx.doi.org/10.1257/jel.49.4.1076>.
- ZAKARIA, F. (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, Vol. 76. No. 6. 22–43. o.
- ZAKARIA, F. (2014): The Rise of Putinism. *Washington Post*, 2014. július 31. https://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-the-rise-of-putinism/2014/07/31/2c9711d6-18e7-11e4-9e3b-7f2f110c6265_story.html?utm_term=.fcc377a31ffa.

Köszönetnyilvánítás

KÖNYVEMET FELESÉGEMNEK, *Dániel Zsuzsának* dedikáltam. Ott volt és ott van mellettem minden munkában. Nemcsak buzdít és tartja bennem a lelket, amikor nehézségekbe ütközöm, hanem jó tanácsokkal is segít a gondolatok megszületésétől egészen a nyomtatásig.

Először is legközelebbi munkatársaimnak szeretném kifejezni a hálámat, azoknak, akik részt vettek a *Látélet* munkálataiban, és már korábban is közreműködtek a kötet tanulmányainak előkészítésében, adatgyűjtéssel, az irodalom feldolgozásával és szakmai javaslataikkal, illetve a kéziratok szerkesztésével. Szívem szerint mindegyikükről külön-külön hosszan írnék, valamennyiüket közeli barátomnak érzem, de ezen a helyen csak nevük felsorolására szorítkozom: *Fancsovits Rita*, *Kerényi Ádám*, *Patkós Anna*, *Reményi Andrea* és *Szalai Éva*. A szerző elfogult szemével szépnek tartom a könyvet, ezért *Tettamanti Béla* grafikusnak és *Környei Anikó* tipográfusnak tartozom köszönettel.

Köszönetet mondok mindazoknak, akiktől segítséget kaptam a kötethez, a benne összegyűjtött hat tanulmány elkészítéséhez. Sokféle formában támogattak: a kéziratok megjelenés előtti változatainak elolvasásával és építő kritikai megjegyzéseikkel, statisztikai adatokkal és egyéb információkkal, szerkesztői tevékenységgel: *Bauer Tamás*, *Bánhidí Ferenc*, *Amar Bhidé*, *B. Kovács Mária*, *Branyiczki Réka*, *Wendy Carlin*, *Bernard Chavance*, *Fleck Zoltán*, *Gurzó Klára*, *Kende Éva*, *Király Júlia*,

Madarász Aladár, Mihályi Péter, Majtényi László, Nguyen Quang A., Pető Ildikó, Rékasi Eszter, Ripp Zoltán, Romhányi Balázs, Rosta Miklós, Simonovits András, David Stark, Jan Svejnar, Tóth István György, Tölgyessy Péter, Várhegyi Éva, Vértes András és Chenggang Xu. Csak azért voltam képes megbirkózni a sokféle ágazó feladatokkal, amelyeket ezeknek az írásoknak az elkészítése és közreadása jelentett, mert oly sokan nyújtottak segítő kezet.

Jóleső érzéssel gondolok a visszajelzésekre, amelyeket egy-egy tanulmány megjelenésekor magyarországi és külföldi olvasóktól kaptam; ezekből merítettem biztatást az előttem álló munkához és végül e hat írás együttes megjelentetéséhez.

Hálás vagyok a Budapesti Corvinus Egyetemnek és az Összehasonlító és Intézményi Közgazdaságtan Tanszéknek a gondolatébresztő, kutatásaimat inspiráló környezetért, valamint A Gondolat Erejével Alapítványnak munkám anyagi támogatásáért. Örülök, hogy a HVG Kiadó vállalta a *Láttelel* kiadását; külön is kiemelem *Szauer Péter* elnök-vezérigazgató kitaró támogatását.

A kötetben közölt írások publikációinak bibliográfiai adatai

1. SZÁMVETÉS

A kézirat elkészült: 2010. december 25.

Először megjelent:

- magyarul: *Népszabadság*, 2011. január 6.
- angolul: "Taking stock." *Népszabadság online*, 2011. január 7.

Megjelent még:

- The Vienna Institute for International Economic Studies, *Monthly Report*, 2011/2. 1–12.
- Institute for Human Sciences, Vienna, *Tr@nsit online*, 2011.
- *CESifo Forum*, Vol. 12. (2011) No. 2. 63–72.

További megjelent fordítások: lengyel 2011, szlovák 2011, cseh 2011, kínai 2011, orosz 2011, vietnami 2012.

2. KÖZPONTOSÍTÁS ÉS KAPITALISTA PIACGAZDASÁG

A kézirat elkészült: 2012. január 25.

Először megjelent:

- magyarul: *Népszabadság*, 2012. január 28.
- angolul: "Centralization and the capitalist market economy." *Népszabadság online*, 2012. február 1.

Megjelent még:

- *Economics of Transition*, Vol. 20. (2012) No. 4. 569–591.
- *CESifo Forum*, Vol. 13. (2012) No. 1. 47–59.
- *Scientia et Societas*, Vol. 8. (2012) No. 3. 3–19.
- *The Monkey Cage*, February 2012.
- *Hungarian Spectrum*, February 20. 2012.

- Daniel, Lukasz–Jerzy Kornas (szerk.): *Dylematy polskiej demokracji*. Fundacja GAP, Krakko, 2013, 371–393.

További megjelent fordítások: vietnami 2012, német 2012, román 2012, lengyel 2012, orosz 2012, kínai 2012.

3. FENYEGETŐ VESZÉLYEK

A kézirat elkészült: 2014. május 6. – Előadás a Peterson Institute és a Közép-európai Egyetem rendezésében tartott konferencián.

Először megjelent:

- angolul: “Threatening dangers.” www.kornai-janos.hu, 2014. május 6.
- magyarul: *Élet és Irodalom*, 2014. május 23. 5.

Megjelent még:

- *Köz-gazdaság*, 9. évf. (2014) 2. sz. 39–45.

További megjelent fordítások: kínai 2014, lengyel 2014, román 2014, vietnami 2014.

4. PÉLDAKÉPÜNK: KÍNA?

A kézirat elkészült: 2014. augusztus 15.

Először megjelent:

- magyarul: *Élet és Irodalom*, 2014. augusztus 29. 3–4.
- angolul: “Can China set us an example?” www.kornai-janos.hu, 2014. október 11.

Megjelent még:

- *Társadalmi riport 2014*. Szerk.: Kolosi Tamás–Tóth István György. Társi, Budapest, 603–616.

További megjelent fordítás: vietnami 2015.

5. U KANYAR MAGYARORSZÁGON

Az angol kézirat elkészült: 2014. december 14.; magyar kézirat: 2015. január 19.

Először megjelent:

- angolul: “Hungary’s U-turn.” *Capitalism and Society*, Vol. 10. (2015) No. 1. 1–24.

■ magyarul: *Élet és Irodalom*, 2015. április 3. 8–10.

Megjelent még:

■ *Journal of Democracy*, Vol. 26. (2015) No. 3. 34–48.

■ *Public Finance and Management*, Vol. 15. (2015) No. 3. 172–202.

■ *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, Vol. 37. (2015) No. 3. 279–329.

■ *Hungarian Spectrum*, 2015. január.

■ *Corvinus Economics Working Papers*, Vol. 21. (2015).

További megjelent fordítások: román 2015, lengyel 2015, szerb 2015, lett 2015, orosz 2015.

6. MÉG EGYSZER A RENDSZERPARADIGMÁRÓL

A kézirat elkészült: 2016. augusztus 1.

Először megjelent:

■ magyarul: *Közgazdasági Szemle*, 63. évf. (2016) 10. sz. 1074–1119.

■ angolul: *Acta Oeconomica*, Vol. 66. (2016) No. 4. 547–596.

Megjelent még:

■ *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Vol. 48. (2017) No. 1–2. 239–296. (angolul)

További megjelent fordítások: vietnami 2016, spanyol 2017.

KORNAI JÁNOS

LEGISMERTEBB MŰVEI

(A tanulmányok címe dőlt betűvel)

A GAZDASÁGI VEZETÉS TÚLZOTT
KÖZPONTOSÍTÁSA (1957)

Kétszintű tervezés (Lipták Tamással, 1962)

A GAZDASÁGI SZERKEZET MATEMATIKAI
TERVEZÉSE (1965)

ANTI-EQUILIBRIUM (1971)

A hiány újratermelése (1978)

A HIÁNY (1980)

Kemény és puha költségvetési korlát (1980)

Bürokratikus és piaci koordináció (1983)

A VÁLLALATOK NYERESÉGÉNEK BÜROKRATIKUS
ÚJRAELOSZTÁSA (Matits Ágnessel, 1987)

*A magyar reformfolyamat: víziók, remények
és a valóság* (1987)

INDULATOS RÖPIRAT A GAZDASÁGI ÁTMENET
ÜGYÉBEN (1989)

A SZOCIALISTA RENDSZER (1993)

EGYÉNI VÁLASZTÁS ÉS SZOLIDARITÁS
(Karen Egglestonnal, 2004)

A GONDOLAT EREJÉVEL (2005)

SZOCIALIZMUS, KAPITALIZMUS, DEMOKRÁCIA
ÉS RENDSZERVÁLTÁS (2007)

GONDOLATOK A KAPITALIZMUSRÓL (2011)

■

Kornai János művei több mint húsz nyelven
jelentek meg.

Életképes lehet-e az autokratikus kapitalizmus? Létezik-e illiberális demokrácia? Kívánatos-e követnünk Kína példáját?

Magyarországon 2010-ben a jól-rosszul működő demokrácia kiépítése megtorpant, az ország erőteljes U kanyarral visszafelé indult. A fékek és ellensúlyok rendszerét hamar elkezdték lerombolni, sajátos képződmények jöttek létre. A régió posztszocialista országai közül elsőként Magyarországon mozdult el az autokrácia felé a kormányzati berendezkedés. A gazdasági szereplők viszonyrendszere átalakult, megszűnt a jogbiztonság és a magántulajdon védettsége, újra előtérbe került a központosítás.

Kornai János nemzetközileg elismert közgazdász, akadémikus, professor emeritus ezt az átalakulást ismerteti a második Orbán-kormány megalakulásától napjainkig. Pontos pillanatképeket, döbbenetes éleslátással felvett „látleteket” közöl hat mértékadó tanulmányában, amelyekben a pozitív elemzés eszközt használva, logikus és közérthető érveléssel mutatja be a demokráciától mindinkább eltávolodó, egyre keményebb szabályozással működtetett Magyarországot. A Tettamanti Béla illusztrációival gazdagított esszékből átfogó, kiegyensúlyozott képet kapunk a változások jelentőségéről, és árnyaltabban gondolkozhatunk a szerző által elemzett rendszerről és a régió országai előtt álló lehetséges pályákról.

ISBN

978-963-304-513-8

3900 Ft

hvgkonyvek.hu